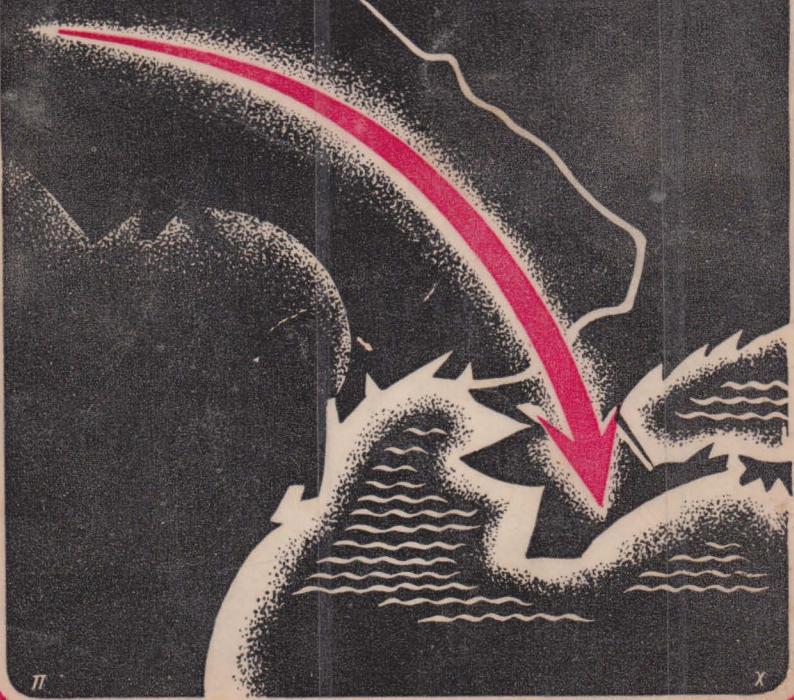

МІКОЛА СЧАРТОРИЙСЬКИЙ

ВІДСЯНУ
ПО КРИМ

МИКОЛА С.-ЧАРТОРИЙСКИЙ

PETROSH
49 Summer Street
Passaic, N.J. 07052

ВІД СЯНУ ПО КРИМ

(СПОМИНИ УЧАСНИКА III ПОХІДНОЇ ГРУПИ-ПІВДЕНЬ)

diasporiana.org.ua

1941

НЬЮ-ЙОРК

1951

Всі права застережені автором

Copyright 1951
by
Howerla — Ukrainian Book Store

All rights reserved — no part of this book may be reproduced in any form without permission in writing from the Author, except by a reviewer who wishes to quote brief passages in connection with a review written for inclusion in magazine or newspaper.

Видання перше

Обкладинка роботи ПЕТРА ХОЛОДНОГО

Накладом Української Книгарні „ГОВЕРЛЯ”
41 E. 7th St., N. Y. C.

Printed in the United States of America.

Друкарня

UKRAINIAN AMERICAN PRESS, 133 East 4th Street, New York 3, N. Y.

Найдорожчій Матері-Аквілені
й всій Родині Сидорів-Чарторийських,
Друзям Похідних Груп,
Воїнам УПА і всім стуженим
по волі України — присвячує ці спомини

Автор

ПЕРЕДСЛОВО

Спомини „ВІД СЯНУ ПО КРИМ” — це в основі документ часу. Документ дії III Похідної Групи „Південь”, який, очевидна річ, є почасти відтворенням тієї праці, що її виконувала Група.

Усіх Похідних Груп було три: Північна, Осередна й Полуднева, до якої належав автор цих споминів. Кожна Група мала кільканадцять Відділів та Підгруп, завданням яких було, згідно з наказом та призначенням, походувати на Схід усіма доступними шляхами, допомагати нашим братам організувати самостійне життя та класти підвалини нового порядку на землях, очищених від російсько-большевицьких окупантів, а понадто подавати певні вказівки, як застосовуватись супроти нових наїзників — німецьких „юберменшів”, постава яких до самостійницького життя українського народу була такою ж незносною, як і попередня комуністична надвлада.

У воєнній хуртовині, йдучи за фронтом, а не раз випереджаючи його й наражаючись на смертельну небезпеку, учасники Груп інформували населення про дійсний хід подій і підготовляли його до німецької окупації, під якою згодом розвивався новий спротив, що, зрештою, набрав форм збройної боротьби проти двох окупантів — російсько-комуністичного й німецько-фашистівського. І тут same треба вбачати початки УПА, основу якій дали рештки кадрів Похідних Груп.

Для ясності справи, хочу зазначити, що всі Групи походували в цивільній одежі, а єдиною їх відзнакою була синьо-жовта опаска на лівому рукаві і, для старшин — золотий тризуб на середині опаски. Вони були організовані та кермовані виключно Організацією Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери. Між рядовиками були деякі лише симпатиками ОУН, але вони творили не більше, як 5% усього складу Похідних Груп.

М.С. Запорожецкий

У своїх споминах придержуєсь, по можливості, як най-
більше точностей, хоч деякі місця поодиноким учасникам,
що з остались в живих, видаватимуться, „неправдивими”.
Але це лише видаватиметься. В дійсності більшість описа-
них подій — це відплиси звітування, яке я переводив що-
дня і відсилаю зв'язковими на означене місце. Копії тих
звітів з остались у мене і вони служили мені підставовим
матеріалом, хоч не завжди можна було їх в цілості вико-
ристати, бо були й такі факти, про які сьогодні, навіть з
перспективи десяти років, ще завчасно говорити. Доля
учасників Похідних Груп відома — більшість їх німці роз-
стріляли або ув'язнили в концтабори, з яких лише одини-
цям пощастило вирватись живими. І хоч небагато ще є
живих свідків тих небезпечних, але гарних і відчінних по-
дій, — у цих споминах не буду подавати правдивих їхніх
прізвищ, хіба тих, що вже відійшли від нас у вічність або
знаходяться поза межами досягу червоного окупанта.

На цьому місці висловлюю подяку всім тим Вп. Дру-
зям, що прочитали рукопис і подали свої цінні вказівки
і поради.

Коли ж дехто вбачатиме в цих споминах „односторон-
ність” чи „пропаганду”, то вже зараз можу їм відповісти:
Це лише спомини! І проте, пишу їх так, як переживав то-
ді, а не сьогодні! Вони є наскрізь правдиві і навіть в своїм
змісті заскоромні. І це не буде „пропагандою” одної чи
другої групи тепер, але спомином реальних фактів, що
відбувались саме десять років тому!

Автор

В С Т У П

Вибух другої світової війни у вересні 1939 р. не був жодною несподіванкою ані для політиків, ані для звичайних смертельників, які роками наперед так багато наслухалися про можливості нової війни, що, коли вона прийшла, сприйняли її з захопленням, приписуючи Божій волі.

Як чорні хмари попереджають дощ і бурю, так безпосередній вибух цієї війни попереджали жваві політичні з'їзди, паради, пакти й погрози. Ці останні виходили зі сторони динамічних країн: Німеччини, Італії та Японії. Відома „вісь” крутилася на всі сторони, виступаючи проти версайських диктатів та об'єднуючи довкола себе незадоволені країни, як Мадярщина, Болгарія, а згодом і Румунія. Динаміка Німеччини зростала з кожним днем, розбиваючи систему побудови поверсайського миру. Ламаючи крок за кроком мирові договори, Гітлерівська Німеччина посягає руку по чужі землі: загарбує Австрію, розділює Чехословаччину й займає Польщу.

Серед назриваючих подій український народ, а з-поміж політичних сил, головно Організація Українських Націоналістів, зайняла виразне становище, об'єднуючи й гуртуючи всі свої сили для цілей боротьби за свої інтереси, за волю, за свободу! Завдяки такій поставі, з захистанням Чехословацької республіки, постає вільна Карпатська Україна, що перша виступила проти політики „діли й пануй”, що її в той час проповідували й переводили в життя держави „осі”. Карпатська Україна перша поставилась збройно проти замірів Гітлера та його компаньйонки-Мадярщини. Вона не пішла у хвості гітлерівських плянів! Від часу навали мадярських полчищ на „Зелену Землю”, які наступали за апробацією і поміччю Гітлера, український народ ще раз переконався, що йому нічого доброго не ждати від політики націонал-соціалістів, бо вона перекреслює і нехтує змагання української нації до волі!

Широкі прошарки Соборної України відчули тоді всю перфідність німецької політики. Сторінки Гітлерового „Майн кампфу” мусіли стати пересторогою для всіх тих, хто не хотів бути рабом тепер і в майбутньому на випадок перемоги тієї шаленої, але впертої ідеї, яка, по перемозі над молодою свободіною Зеленою Країною, підходила до Польщі; до тієї Польщі, що допомагала мадярам знищити волю українського народу на Закарпатті!

Польща спротивилася Гітлерові, і з того почалась друга світова війна. Одначе, Польща упала ще скорше, як Карпатська Україна. Опісля подібна доля стрінула на півночі Данію, Норвегію, Голляндію і Бельгію, а на півдні — Югославію та Грецію. Франція скапітулювала, здаючись на ласку ворога. Але нещадний бій на Заході тривав. Тепер єдина Англія неслася тягар боротьби з Німеччиною.

Границі „інтересів”, що були вислідом німецько-російської приязні, посунулися на Сян і Буг. Надходили страшні вісті. Москва розпаношувалася на Західно-Українських Землях, вимордовуючи провідні верстви, головно активну молодь, яка внаслідок того шукала порятунку в лісах, де наростала перша революційно-збройна противосковська сила українського народу.

НА ПІВНІЧ

У березні-квітні 1941 р. я переїхав з Лемківщини до Холму. Холмщина в той час зносила тягар німецького окупанта так само, як українська Лемківщина. Різниця була хіба та, що гориста, убога на родючу землю Лемківщина відчувала справжній голод, натомість Холмщина була краще загосподарована й голоду не відчувала. Тут села жили ще старим засобом, доставляючи дечо злишків до міст, де відчувалася голода скрута.

Холмські ресторани світили пусткою, але за „добрі” гроші можна було одержати й добрі обіди; словом, хто мав гроші, не мусів лягати голодний спати!

У самім місті Холмі процвітала спекуляція, яку майже виключно, провадили польські міщухи. Вони мали старі знайомства з Любліном і Варшавою. Поляки могли „паскувати” ще й тому, що залізнична служба була цілком в

польських руках, а понадто польські „фолксдойчі”, що виростали, як гриби по дощі, вступали до залізничної поліції (шуцбанполіцай) й за дрібну користь допомагали паскарям де могли й як могли!

Впарі з паскарством поляки почали вести протиукраїнську розвідку, яка згодом набрала широких брутальних розмірів, що позначалися на скритому мордуванні українського населення. Як воно не дивно, але треба призначати, що рух польських шовіністів був звернений не проти німців, але, на жаль, проти українців! Але випадки насильства тоді траплялися тут і там тільки спорадично. Найскорше поляки почали примінювати насильства на Лемківщині, і то в першу чергу проти свідомого українського духовенства. З їх рук згинув заслужений громадянин і парох села Шкляри, о. Щирба ще навесні 1940 р. Без огляду на ті спорадичні випадки насильства, ніхто з українців тоді й не думав вживати будьяких противольських заходів, бо вся енергія Організації Українських Націоналістів була звернена на підготовчу роботу в Україні, що стогнала під совєтським яром. Відомості, що проходили до нас зі Сходу, заангажовували нас у праці ще більше, бо вони виразно говорили про недалекий німецько-большевицький зудар. Ніхто з нас не робив собі ілюзій! Ніхто не здекларувався німцям! Ніхто не числив на німецьку допомогу! Але кожний, хто бив нашого найбільшого ворога — червону Москву, робив добре діло, бо ослаблював нашого найзапеклішого ворога. Отже, ще раз кажу: ніхто з українців (у краю!) не покладав надій на Німеччину, бо ми всі мали гіркий досвід минулого!

По розгромі Югославії німці почали перекидати свої збройні частини на схід, заповнюючи ними весь пограничний простір від Карпат аж по Балтику.

На тему війни з СССР почали говорити, як про завтрашній день, що мусить бути, хоч ніхто не знав чи його дочекає! Говорили всі: ті, що її ждали, й ті, що війну ненавиділи, бажаючи, щоб вона закінчилась якнайскоріше!

Українці, мешканці Холму, сходилися найчастіше на „Святу Гірку”, коло православного Собору, провадили тут свою „політику” та „ворожбу” на майбутнє. Взагалі „Свята Гірка” була прибіжищем усіх пригноблених холмщаків. Одні покріпляли свої душі на щоденних відправах

і молитвах у Соборі, де щонеділі відправляв Службу Божу Преосвящений Іларіон Огіенко, а інші виходили на Гірку, щоб відпочити та оглянути змучений Холм, який простягнувся довгою смugoю по обох сторонах Гірки.

Знаменитий хор Собору і сама особа Іларіона притягали багато звідунів до того місця, де перед сотками літ гоподарив галицько-волинський король Данило, сліди панування якого були виразні ще краще у Столп'ю, недалекому селі, де заховалися високі мури оборонної башти.

Від часу, коли поляки мусіли звернути Собор і Св. Гірку її дійсним власникам — православній українській церкві, ця місцевість стала містом відпустів і гарячих молитов українців, які жили по тій стороні „лінії інтересів“. Поклонники святих місць не забували відвідати улюблениго владику, що був широко відомий серед українського суспільства, як учений, знавець української мови, перекладач св. письма та добрий пастир свого поневоленого стада.

Наприкінці травня відвідав також і я владику Іларіона. Зібралося нас біля 15 осіб, переважно вчителів, і під проводом директора української гімназії у Холмі п. Білика, застукали до владичої палати, що містилась коло собору. Нас запрошено до світлиці, куди за хвилину вийшов Іларіон. Постать владики справила на нас зворушуюче враження. Сиве волосся і стрижена борідка нагадували світського науковця, але ця особа тепер видавалась нам ще величиніша, гідна свого іменника митрополита Іларіона часів князя Ярослава Мудрого! Таке було наше враження.

Владика поблагословив нас і подарував кожному, на пам'ятку, з авторським підписом, книжку „Рідне Слово“. З нашої розмови пригадую собі більш-менш такі його слова:

„Дорогі, війна між Німеччиною і Росією — це питання не місяців, а тижнів, а може й днів. Спалахнути вона може кожного дня, несподівано... Я від того зудару багато не надіюсь... Мене непокоїть неясне відношення до нас німців. Можливо, що воно зміниться на краще...“

Попращавшись, ми вийшли в місто. Вулицями Холму посувалися колони німецьких авт і підвід, усе на схід!

Протягом двох тижнів перед наступом німці пізвозили різного калібру гармати. Танкети й танки їхали пере-

важко вночі. Вдень посувалися валки підвід, запряжені мулами, які кілька тижнів пізніше обгризали українські зелені сади.

Останнього тижня вулицею Ягайлонською пересувалися протилетунські гармати та виряд. За ними проїхали де-кілька велетнів-танкоплавачів. Це були чорні велетні, що посувалися по суші й воді. Коли вони їхали, земля дудніла, доми дрижали наче в пропасниці, а з вікон вилітали шиби.

— Попатш сен, пан, які чолгі! — кричали здивовані поляки. І справді повзі були великі, довгі й високі; подібних я ніколи ніде не бачив за весь час війни.

У п'ятницю 20 червня прийшов до мене друг Левицький. Він був у доброму настрою.

— Цікаво, чи сповниться твоє пророцтво! Ти казав, що війна почнеться за два тижні. Значить, позавтра, у неділю, — засипав мене своїми питаннями.

— Так, відповідаю, так говорили й інші.

Ми зайшли в хату, однаке сусідами були в нас поляки й ми опустили її, щоб на вільнім повітрі обговорити „важливі справи”, як він казав, бо війна вже ось-ось!

Ми обговорили нові інструкції ОУН про наші поступування на випадок німецького наступу на Схід. Інструкції, як звичайно, були писані на цикльостилі, а їх зміст був різко протинімецький. З того ми пізнали, що Провід Організації Українських Націоналістів Самостійників Державників зовсім не розчисляє на будь-яку німецьку поміч у нашій боротьбі за волю! Щоправда, інструкція дальнє наказувала щадити сили і зайво ніде не встрявати в спорі з німаками, як би такі будьде виринали, а поодинокі факти списувати й подавати „вгору”!

Інструкції наказували менш-більш наступне:

„...а) Негайно організувати на військовий лад похідні рої; підбирати людей, по можливості військовиків, віддаючи ідеї ОУН, певних та відважних бойовиків,

б) придбати необхідні засоби до походу, маючи на увазі терен, час і спроможності,

в) поведінка в новому терені: конспірація перед німцями, не виявляти їм ані завдань, ані цілей походу; маскуватися перед усіким ворогом взагалі. Натомість вести ши-

рою освідомлюючу працю серед своїх, щебто серед мас українського народу,

г) докладно використовувати подані гасла-клички в новому терені, щебто в українських землях, де діють вже тепер підпільні з'єднання членів ОУНСД. Коли б будь-де лінії були перервані, або зайшли будьякі зміни, повідомляти „гору” і наладнувати лінію зв'язків,

г) з німецькою армією, покищо, не заходити без потреби в спорі й непорозуміння. У випадках труднощів, або персекуцій зі сторони німців, звітувати й очікувати дальших заряджень у тій справі,

д) ці напрямні є тимчасові; залежно від постави німецької армії кермуватися так, як того вимагає безпека, добро й честь української нації,

е) звіти посылати через зв'язки (гляди прилоги).

Ясно. Ситуація лишається непевна... Волю треба здобувати! Постава німців до нас? — Побачимо.

*

Останні дні проминали дуже швидко. Праця йшла повним ходом. Молодь надплivalа. Масово голосилися зі сіл і міст. Одні прочищували зброю, інші перевіряли аптечки, ще інші направляли наплечники й рисували карти терену.

В неділю досвітком загули гармати! Гук був страшний. Понад Холмом, дуже низько пролетіли німецькі бомбовики. Вони викинули своє добро десь недалеко пограничного пасма, бо виразно було чути вибухи бомб, а потім вернулися ще раз назад.

Війна почалася!

Наша група одержала наказ вирушати по обіді. Біля одинадцятої години над Холмом перелетіло вгорі сім совєтських літаків. В Холмі тривоги не було. Німці ходили спокійно по вулицях і сміялися. Мешканці міста також повиходили на свої городи, придивляючись, як виглядають большевицькі „птахи”. А вони, принизившись, скинули кілька малих бомб, які попали недалеко залізничного шляху на поле, і щезли. Більше совєтських літаків того дня ніхто не бачив.

Після обіду вирушили ми з Холму. Наче пластуни, по-мандрували з наплечниками й палицями у сторону фронту. Пройшли 20 кілометрів, зайшли до передостаннього

села в напрямі ріки Буг. Тут увечері нас пообсідали комари і так нещадно почали пити нашу кров, що аж вуха нам попідлухали.

Під час маршу ніхто нас не задержував і ні про що не запитував.

Після відпочинку, на другий день вранці, зайдли ми до села Турки (чи Торки), яке лежить уже над Бугом. Виславши розвідку до ріки, самі розмістилися по хатах. Тут було повно німецьких підвід, авт і танкеток. По городах стояли вріті в землю гармати. На „нашому” подвір'ю також були військовики. Вони завели з нами розмову. Радили не поспішати „додому”, а зачекати аж фронт посунеться далі. Погоджуємося з ними, що підемо „додому” аж фронт дальше буде... тут лише трохи відпочинемо „та вже не будемо так скоро іхатися”... Кажемо, що ми думали, що німці вже дальше... — Так, ми лише тут так близько, а на інших відтинках наші війська далеко пішли вглиб „Русслянд” — пояснює якийсь воїн.

Вернулася наша розвідка. Вирішено Буга ще не переходити. Німці сказали, що зараз іде бій у містечку Любомля, за вісім кілометрів від Буга, де оточено більшевицькі війська... Під час нашої розмови почалася нараз гургана канонада. Німецька артилерія по городах оживилась, і тепер сипле стрільба раз по раз, аж земля стогне! Вибігли на вулицю. Крик, гук гармат, дим і скрігіт моторів — зчинили справжнє пекло! У селі щось загорілось. Дим з гармат і з якоїсь спаленини душив нас. Наставала така гаряч, що здавалося ось-ось займеться ціле село й ми погинемо у вогні.

Упав наказ — і ми, вхопивши свої наплечники кинулися бігти з села до крайньої хатини. Головно ходило нам про аптечки й фотокарти, які у майбутньому мали придатися.

Вийшовши над Буг, відразу зорієнтувалися, в чому справа і звідки страх та паніка. Вона була страшна тим більше, як бачити причину. На другому боці Бугу товпилися німецькі підводи, авта, гусельниці, і війська. Що це, властиво, мало означати? Невже німці відступають? Вчора пішли вперед, окружили Любомлю, а тут?..

Паніка й крики робили враження не війни, а потапаючого корабля. Все товпилося, намагаючись переправити

через одинокий понтонний міст. Німецька артилерія неподалік била й била. Стрільна падали вже десь недалеко за рікою. Німці, що перебралися на ту сторону Бугу до своїх, кляли і „фафлюхтеркали” на ціле горло. Вони були обсмалені курявою і обкидані піском, понадто всі були пообкушувані комарями. Багато було ранених.

Нараз на другім березі ріки постав шалений крик людських голосів, що мішався з кінським квічанням, уся та маса падала прямо в ріку, намагаючись тікати. Це нагадувало біблійну Содому і Гомору. Пополошенні і ранені коні били собою, тратували що під ноги попало й скакали з берега в воду, а причеплені гармати або вози падали на них, і все те зі скриптом і криком зникало в хвилях Бугу, що тут був досить глибокий. Страх перекинувся і на цю сторону ріки. Одні топилися у воді, інші перепливали чи передіставалися по понтонах, і тікали бозна куди!

Що властиво діялося, яка сила так гнала все на перед себе масу вояків? Словом, щось завертало весь фронт і примушувало тікати.

— Танки, танки, дивись, большевицькі танки, — закричав друг Соловій. Наші очі звернулися на другий берег ріки. Справді, танки! Ми вперше бачили большевицькі танки. Начислили чотирнадцять. Вони стріляли з гарматок і перли, завертаючи то в одну то в другу сторону понад Бугом. Ми лежали в німецьких надбережних окопах. Недалеко нас було п'ять ранених німців. Їх обслуговувало троє людей: один німець і двоє наших хлопців, що посунулися окопами, намагаючись допомогти раненим, які несамовито кричали з болю чи зі страху перед большевиками, їх стогні переходив у гіркий крик розпуки. Хлопці щасливо досунулися до німецького санітара й запропонували йому поміч. Він дуже зрадів. Однаке, треба було наперед ранених постягати в безпечне місце. Большевики завернули танками і стріляли дальше по відступаючих у паніці німцях. Стріли падали й на наші окопи. Хлопці почали відтягати ранених до кущів лозини, щоб за їх заслоною дати першу поміч і зменшити їх крик і біль. Вони тепер терпіли спокійніше. Мабуть присутність і опіка над ними наших хлопців переконала їх, що це не большевики, а якісь чужинці-, „самаритяни”. Крізь слізози вони висловлювали вдяку за „камарадшафт”.

Большевики не наважувалися перейти Бугу, бо на них з обох боків падали німецькі стрільна. Вони фактично пробилися клином аж до ріки, витлумчили та потопили трохи німців, але й самі не були в найкращому положенні. Ім це не перешкоджало. Підтягнули міномети й почали обстрілювати село. Міни жалібним голосом свистали над хатами й падали по селянських городах, обриваючи чубки дерев. У селі зчинилася паніка не лише між німтою, але й селянами. Десять у саму середину села впала міна, розірвала дитину й покалічила матір, яка забіралась була з дитиною тікати з хати.

Стрільна падали частіше, але вже за село. Час до часу цокотіли скоростріли.

— Русен, русен геен! — крикнув якийсь перестрашений німак, тікаючи щосили серединою вулиці. Крик цей був ніби олива до вогню. Тікали всі, і ми також! Я ніяк не міг бігти по піску, якого на полі було так багато, наче в Сагарі. Ноги грузли, в черевики понасипалося повно піску. З нашої сторони впала команда: „на шлях!” Ми почали добиватися до твердого ґрунту. Позбиралися до купи й дещо вільніше віддихнули. Німci підсували до місця прориву свої чорні танки, які роз’їзджалися по піщаних полях, стріляючи з гарматок в сторону Бугу. Серед метушні й стрілянини ми перебігли шлях і подалися до якоїсь мурованої хати. Щойно вступили чвалом на подвір’я, як проти нас німецьке „Зондеркомандо”, чи якась військова поліція наставила нагани: „Генде гох!” Піднесли руки вгору й оправдуємося як можемо. Нічого не помогає. Нас арештовано! Виявляється в тій хаті містилася головна квартира цієї оперативної частини. По певних переслухуваннях казали нам забиратися „до чорта” геть і не заваджати, бо тут самий фронт!

Ба, куди забиратися? було питання. Тікати пісками навмання, не було в нас ані сили, ні охоти. Большевики почали обстрілювати гарматами обидва шляхи — залізничний і битий, що ними можна було тікати!..

— „Врр-ев-жнь-бах!”, раз, другий, третій! Далі годі рахувати. Німаки тікають разом зі штабом до мурованого льоху, а ми, як сироти, попідпирали стіни будинків і ждемо на наступній стрільна, що падали чимраз частіше по обох шляхах; запалили кілька німецьких гусельниць, які

згоріли на очах разом зі залогою — дванадцять чоловік, кожна. Стан був незносимий. Кожної хвилини ще і ще раз загудить, заревить в ухах і нас не стане так як тих гусельниць, що перед хвилиною посувалися вперед, а зараз лиши купка спаленого заліза.

Одно стрільно впало так близько, що гаряч і пил пооб смалювали очі. Гаряче і темно в очах. Лежимо, закривши руками обличчя.

— Відворот! Попри шлях, ровом! — рознісся наказ нашого провідника. Негайно схопились на ноги й щосили, подались гусаком один поперед другого. Прийшла сила і витривалість! Ноги послушно несли попри шлях, дальнє від пекла.

— Нехай то чорт побере! — гукав хтось з друзів, виплювуючи пісок з рота. „Вр-р-ж-жінь-бррум!” — загуділо страшенно і жмут світла перемішаний зі землею обси пав гарячими цяцьками. Та ми вже лежали в рові. Хвала Богу! Живі відступаємо далі й далі. Стріли падають рідше. Ми наперед!

За хвилию, мало не торкаючись землі крилами, затарах котіли німецькі літаки над нами. Незадовго розриви ски нених бомб підносили високо вгору дим і землю. Стріли затихали, лише ген дальнє гуділи важкі гармати.

*

Ми завернули в Холм. Тут довідалися через радіо, що „коло Любомлі знищено в оточувальних боях ворожі сили і ударемнено намагання ворога прорвати наши позиції. Ворог зазнав важких втрат у людях і матеріалі. Бої коло Ковля. Наші війська нестремно наступають вперед”.

Наша група доповнилась новими членами й наступного дня вимаршувала відомим шляхом.

*

Мене відкликано до Сянока, де я перебував раніше, з дорученням негайно з'явитись.

З полегшою в душі їхав до місця призначення, радий, що позбувся пісків і докучливих холмських комарів, що за короткий час дались добре взнаки. Шкура пашіла. Серце радісно билося в ритм із стукотом поїзда, який віз мене на південь!

У ПІВДЕННІЙ ГРУПІ

У Романові я стрінувся зі своїми друзями, які ждали на мій приїзд. Зиз і Клім забрали мене з собою. Одержану ровер, і разом від'їжджаємо аж під Сянік. Задержались коло села Заболотці. У напрямі Сяніка йдуть німецькі колони і нам ніколи довше задержуватися. Недалеко чути чакотіння скорострілів, а десь далі б'ють гармати. У сопняшних проміннях гудуть бомбовози. Мотори здригають повітрям аж вуха глушить. Тут довідуємося про настрій у Сяноці. Зв'язкові приносять відомості про арештування гестапом о. Венгриновича, завзятого прихильника ідеї націоналістів-самостійників. Гестапо вже хотіло було його розстріляти! Все це заподіяв адміністративний шкільний інспектор, обороняючи „непорочність” полк. Мельника.

Вістки неприємні, але нас тішить, що по нашій стороні правда і люди! Сідаємо на ровери й польовими доріжками переїжджаємо до с. Теребча, а звідти прямуємо до Дубна, через Гломчу до Вітрилів. У тих селах німаків ніде не зустрічали. Далі, держачись лівого берега Сяну, ідемо через село Темашів до Невістки, що лежить недалеко ріки. Тут відпочиваємо й приготовляємося до нічлігу, щоб уже завтра вранці переправитись через Сян.

Відпочинок був знаменитий. Селяни приготували нам розкішну вечерю. Взагалі Лемківщина переродилася до непізнання! Вірні своїй Батьківщині, лемки за останні роки стали дуже свідомою галуззю своєї нації, піддержуючи чинно змагання її синів за свободу!

Нас гостили хлібом-сіллю. Дещо пізніше прибули наші підводи, що підвозили наплечники й інші „тягарі”. Дівчата принесли на дорогу хліба та яєць. „Щоб не голодували” — казали, ніби оправдуючись.

Після смачної вечері й відпочинку одні пішли з місцевими хлопцями шукати доброго броду, а інші гугорили з дівчатами й господинями, які крім жартів, інтересувалися важливими питаннями: „чи тепер буде вже Україна?”, „Чи будемо мати свою окрему армію, уніформу і танки? — питали другі. Відповідали як могли, але відповідь завжди була надійна. Присутні висловлювали бажання голоситися до тих, що воюють за Україну. Деякі пригадували нам роки першої світової війни... Українських Січових Стрільців.

ців... Петлюру, Галицьку Армію та Вислок і Команчу... Якто тоді ті велики лемківські села провадили політику за приєднанням Лемківщини до Української Республіки. Дядьки все те добре пам'ятали й не одному з нас пригадали про минулі події визвольної боротьби їх близької батьківщини.

Під грюкіт гармат ночували ми першу ніч у чистім по-лі. Гарна червнева ніч! Голубий Сян котив свої води на північ. Змивав сліди чужих полчищ. Ніс ворожі трупи й чистив кров'ю зміті свої береги.

Вчасним ранком ми переходили сріблонелений Сян. Його зимні води лоскотали наші тіла. Та ми перейшли всі щасливо на другу сторону, переносячи поодинці зі собою клунки, ровери, наплечники та скриньки з ліками.

Обсушившись, з причаєним серцем і незмірною цікавістю входили в перше село, що ось пару днів тому слухало крикливих советських пісень про Сталіна й Ворошилова: „...Как адін чоловек, весь саветський народ” — лунало нещодавно тут у селі Яблониці. Перше, що ми побачили, була напівзруйнована, колись гарна, стилева церква. Вона стояла, як сирота, з розбитою головою! Хрести з бањ познімані. На дверях і мурах понарисовані великі п'ятикутні зірки, а побіч безбожницькі лъозунги та сороміцькі слова й рисунки... Б-р-р! Сором охоплює людину на самий спогад про те, що діялося всередині цієї святині. Прибіжище вірних яблоничан було немилосердно знищене вандальською рукою. Престіл перевернений, занечищений паперами, розбитими пляшками з-під „водки” та калом! Це перше враження нас так приголомшило, що ми наче понімали з душевного болю, з огиди й ненависті до тих брудних азіятів. Те, що досі ми знали лише з розмов та книжок, ставало перед нами брутальною дійсністю, про яку ми скорше не мали повного образу, бо часто не вірили, що людська сліпота, ненависть і дикість може аж так далеко докотитися в ділянці нищення релігії та культурних надбань! Досі інших знищень — фізичних, ми ще не бачили. Це лиши перші враження з того, що очі бачили й руки дотикалися: із знищення, зневаги й підлого, дикого вчинку!

— Що то далі буде? — питали ми один одного. Йшли мовчки, не зустрічаючи живої людської істоти. Недалеко

в рові лежав у крові вбитий солдат. Хто він — не знати. Уніформаsovєтська: на голові чубата шапка, що нагадує формулою татарські „чубатки”. Прикінці села ми стрінули декілька мужчин. Вони верталися з освобождених місцевостей до свого зруйнованого села. Почалась розмова. Перестрашені селяни розказували, як то в них шаліла соvєтська погранична сторожа... Як собаки роздирали дівчат та дітей, що намагалися перейти на другу сторону Сяну, щоб звільнитися з-під тіні страшного, жорстокого ста-лінського „сонця”... Як пізніше наказали ім большевики опустити рідні садиби й мандрувати в світ за очі — на схід. Майже половина мешканців села на Сибіру, або в... гробі. — „Сиру землю ідять сердеги” — говорив до болю зворушений старий батько неживої съомичленної сем’ї. „Хай під ними земля западеться!” — казала крізь слези жінка, що долучилася до поворотців. Її мужа закололи червоні на її очах, а вона тікала ген на далекі села, щоб склонитися перед садистами. Тепер вертається. „Може відшукую гріб мужа” — казала.

Чи знайшла та жінка місце спочинку своєго мужа? А скільки її подібних? Ми щойно пізніше мали змогу перевіратися про безмежне горе, якого зазнала українська нація від ошалілих московсько-большевицьких орд!

Воно таке велике, страшне й безмірне, що немає ані слів, ані красок, щоб можна його представити й відтворити в повній ширині й величині! Ніхто зі смертних не всілі в своїм розумі й серці помістити його, не побачивши того сам на власні очі!

Пращаємо з першими „горожанами бувшого ССРР”. Формуємося в похідну лаву, маршем з піснею на устах входимо до наступного села Липа. Тут на входовій брамі повіває великий синьо-жовтий пропор. Між вінками видніє напис: „Слава Україні! Хай живе Самостійна Соборна Україна! Хай живе Степан Бандера! Героям слава!” Нас вітають громадяни Липи. Зі слезами радості в очах передає одна жінка хліб і сіль на руки нашого провідника друга Дуба. Радість і біль стискають наші перетомлені груди й зворушені серця. Скільки скарг і надій на краще в очах жінок і дітей! Вони всі, всі вітають нас. На обличчях усміх... лише грубі слези катяться і спадають на руки... Вони — вдови, а ті — сироти... Тим хати погоріли.

Інші просять відшукати їхніх синів. „Вони може живуть... пішли в підпілля — в ліси... може де зустрінете їх? Вони такі, як ви... пішли! — Кажуть — „йдемо Україну здобувати! Йдемо большевиків бити, бо війна от-от!” І пішли!

Після промов — ми роздали їм нашу літературу та подали напрямні, що робити ї як поступати в найближчих днях на місці, а самі подалися в напрям Старої Бірчі. Тут те саме: Привітання, запити ї прохання... А ми такі безпомічні! Обіцяємо знайти, відшукати... Може!? Розводимо дружні розмови з місцевими впорядчиками та представниками; ділимося інформаціями та, того ж дня під вечір, заходимо до містечка Бірча. Тут відпочиваємо. Задержались на краю містечка, бо тут не було німецьких військ, яких ми весь час старалися оминати. Десять, недалеко в лісах, чути скорострільний вогонь. Ще дальше час від часу чути сильні зрыви, наче вибухи бомб або мін. Нас поінформовано, що в тих лісах є повно большевиків. Німці оточили їх з усюдів і вичищують терен від ворога. Понадто большевики держалися по бункрах, яких було здовж оподалік Сяну дуже багато. Німці атакували їх з літаків, підтягали танки й артилерію, щоб чимскоріше викурити большевиків, які були неабиякою перешкодою в запіллі. Не зважаючи на те, передні німецькі частини своїми „шпіцами” були далеко в глибині краю. Радіо подавало, що вони досягли Львова.

Закінчивши офіційльні привітання, нас гуртом запрошено до місцевої кооперативи, де, крім чаю, частували нас цукорками. Ми дивувалися, де в них набралося так багато нудних солодощів, що нагадували своїм смаком гостру сахарину? — Це „дарунок батька Сталіна” — пояснювали присутні. — Від нас забрали хліб, м'ясо, худобу, дріб і овочі, а привозили „водку” й сахаринових солодощів. „Радимо багато не їсти, бо можете корчі дістати” — перестерегав нас молодий крамар.

В міжчасі нашої розмови ї розпитів, до кооперативи ввійшов середнього росту мужчина. Він був поранений в праву ногу повище коліна, але піддержуючись на милиці, він міг посуватися у своїх силах. Його обличчя мене зацікавило. Здавалось, що я колись чув той голос, десь бачив такі проникливі очі ї риже волосся!? З цікавости почав я

випитувати його, чому налягає на ногу? Де ранений? Ко-
ли й чи важко?

— Не дуже, хвила Богу. Куля перейшла через стегно.
Кістя не порушена, я по трохи ходжу, піддержуючись
палицею... Рану я дістав від свого червоного жида-політ-
рука, першого дня війни. Шість днів тому — каже. Даль-
ше почав розповідати, як його мобілізували в червону ар-
мію та забрали обороняти кордонів „родині”. Війна ви-
бухла для нього трохи несподівано... Коли ж почалась вій-
на, він „знав”, що німаки підуть вперед. Проте в часі, як
він дістав наказ звивати телефонну лінію, відразу „пізнав”,
що буде відворот. Отже вже першого дня рішив здезерти-
рувати... Вдома залишив жінку й маленьку дитину. Його
там ждуть. „За кого я мав воювати?” — каже. Він знай-
шов собі ще одного побратима, що помогав йому зношу-
вати ролети дроту до призначеного місця. Звідси забира-
ли це й відвозили на схід. Його товариш походив зі Золо-
чівщини. Був відважний. Сам призвався, що буде „вдира-
ти заки не пізно!” Оба працювали до останку. Уже все бу-
ло готове й мали вже від'їджати автом у напрямі Самбо-
ра, чи Стрия. Була напруженна хвилина: життя або смерть!
Рішатись треба скоро. „Нас було дев'ять чоловік: трьох
українців, решта росіяні та політрук-жиid з Кам'янця По-
дільського.

— Ми подали на авто останні пачки каблів і закла-
ли гаки бортів. Хвилина... і ми обидва кинулись тікати
нараз в різні сторони. Я чув серію стрілів і крик. То був
крик болю. Мабуть і інші почали тікати. Не знаю, що
сталося з моїм товаришем: втік, чи згинув!? Я тікав і
падав. Стріли посипались і в мою сторону. Автомат
та-та-кав, а я тікав щосили! Мені почало робитись гаря-
че і темно в очах. Не знаю, коли мене „дзьобнуло”, але
я був ранений і почав слабнути. Дальше тікати не було
сили. Рана почала жахливо пекти. Я лежав у корчах і
затирав сліди крові, щоб не могли мене так скоро знайти.
Нараз побачив над собою дуже низько декілька німецьких
літаків. Вони спускалися ще нижче і почали обстрілювати
скорострільним вогнем те місце, звідкіля я тікав. Один
літак почав кружляти довкола мене. Придавлений до землі,
ждав я, коли німецька куля діб'є мене. Аж ось відізыва-
лась совєтська артилерія, обстрілюючи ті літаки, одно

стрільно потрапило саме в той, найнижчий літак, і я ще бачив, як він, розбитий надвое, падав оподалік мене.

Наосліп продирається дальше. Камаша дещо помогла, але кров таки перетікала через шмати й остигала. Опри-томнівші, почав рухати ногою. Можу!! — Поповз рачки далі. За деяку годину зустрів своїх хлопців і ті врятували мені життя — скінчив ранений свою розповідь.

— А звідки ви і як називаєтесь? — поспітав я. Довідуясь, що з Ходорівщини, Василь. Запитує, звідкіля я так „вгадую”, чи може знаю його? По кількох словах ми обнялися. Мила зустріч. Це недалекий мій сусіда. Не впізналися відразу! Нічого дивного, я покинув дім і рідню ще весною 1934 р. Тут розказав я коротко про себе. Наша зустріч звернула увагу моїх товаришів. Вони також зраділи... Отак не один може ще побачитися, зустрінуться...

— У нас говорили, що ви згинули в Карпатській Україні! ...Мама вас „вже поховалася” й оплакала!.. — казав Василь.

Бідна мама! ...На згадку цього дорогоого, кожній дитині слова, мені в очах наче потемніло, наче б я справді був уже похований для моєї дорогої матері! Біль огорнув мене. Не міг нічого більше говорити. Настала хвилинна мовчанка, бо мій сусіда також похилив голову й нічого не говорив про мій дім та, рідню. Не знає, чи живуть чи ні. „Може живуть десь там ваші брати в підпіллю. Молодшого зловили большевики, потримали три місяці в криміналі, а пізніше забрали до війська... Старший, вийшовши з криміналу, пішов у підпілля ще за Польщі, бо зараз, як амнестували, почали тих самих забирати до Берези Картузької... Я його не бачив ще від арешту 1934 року але казали, що живе”...

Наступного дня я щиро прощався з новим знайомим, бо він ще міг йти додому разом з нами.

— Вітайте там мою жінку й маму! — просив Василь.

— Добре, друже, привітаю!.. Але, якщо ви скорше прийдете, то не забудьте там мене „воскресити” і привітати всіх і вся!

В тій місцевості ми перейшли перше перегрупування. До нашої групи долучено було кілька нових „добровольців”. Далі я „машерував” у „трійці”: Дуб, Підгайний і я!

Товариство Підгайного мені подобалося ще й тому, що він мав добрий гумор і любив пісню.

— Раз! — залиував голос, і ми почали похідну:

...Ти, вороже, трясись, утікай, бережись,

Бо Господар додому вертає! —

А ти, темная ніч, пропади чимскоріш —

В Україні хай сонце засяє!

Немає перепон! Пісня підбадьорювала на дусі й наче підносила й підганяла: вперед, вперед! на Львів і Київ, а може ще далі!?

Минаємо села Воля Горішна і Долішна. Тут понад річку Вігор, яка десь за Перемишлем упадає до Сяну, розтягаються протитанкові окопи, вириті руками, зрошенні слізми і кров'ю рабів „соціалістичної країни”! Жовто-червона глинка й сірий пісок порозкидувані безладно по загонах доспіваючого жита.

По ровах лежало безліч порозкидуваного домашнього устаткування: двері, стільці, лавки, шафи, селянські скрині, тощо. Більшевики забирали з собою всю домашню обстановку, яка мала „боронити перед врагом Родіну”. Те добро тепер валялося по ровах і ніхто його не забирав, не зносив. Немає кому. Немає до чого... Хати й інші садиби виглядають так, ніби тут десять років не було людської ноги. Але так не є! Он виходять якісь жінки. Позакладали руки на пазухи й виглядають напроти нас, наче господарів ждуть.

— Свої!... Бігме, українці! Бачите? Мають синьо-жовті опаски на рукавах! — радісно вголос викликають жінки, Похідним кроком підходимо ближче.

— Стій! — лунає команда „крикливого” Дуба. Його голос тепер сильніший і виразніший. Протягнув „басом” — Спочинь! — Свобідно! — й ми, обтираючи з обличчя пил, починаємо розмову. Селян сходиться все більше. Придивляються до нас, сподіючись побачити декого зі „своїх”.

— Так дивлюся, може кого зі своїх пізнаю, — оправдуються одна жінка. — Пішов до таких, як ви, десь з місяць перед війною..., а другий — за ним... тай дотепер обох немає!

— Приайдуть, повернуться, господине, не турбуйтеся! Україна потребує нас..., а як буде краще, тоді всі домів,

до своєї матері повернемося! — потішає жінку друг-проводник.

— Може десь там побачите, то скажіть, най вертається!... Де буде ходити тепер, як уже можна було б і вдома трохи побути.. — просила ще одна мати.

— Гаразд! Перекажемо, повідомимо!

Минувши село Бориславку, йдемо польовою доріжкою до села Ліщини. Тут також застаемо прикрашену національними прапорами високу вітальну браму, крім прапорів, дуже гарно вдекоровану зеленню й квітами, нагорі читаємо виписані великими літерами лозунги-кличі: „СЛАВА УКРАЇНІ! ВІТАЙТЕ! ХАЙ ЖИВЕ ОУН! ГЕРОЯМ СЛАВА!!

Хоч як нам спішно, але провідник дає наказ на хвилину пристати. Нас вітають квітами й хлібом-сіллю! Вислови вдячності. Промови. Радість сповнює душу до сліз. Воля!.. Як гарно переживати хвилини її народження! Але як боляче бачити такі живі й свіжі терпіння оцих убогих матеріально, але багатих духом наших геройських селян, що так вперто видержували на своїх місцях, годували своїх дітей, щоб післати їх перших у бій проти ворога! От тепер і до тих незамітних сіл завітав запах волі! Село радіє; чому ж не радіти нам разом з ними? З тими мешканцями соломяніх стріх, що так люблять свою землю, свою батьківщину!.. Радіти тепер разом з тими, що понесли стільки жертв .. Їхні хати стали пусткою. Прорідли мешканці... **Он під самою читальнею „Просвіти”** свіжа велика могила. Тут спочивають останні (чи справді останні?) сільські очайдухи, які підстрілювали ненависних „енкаведистів”, большевицьких душогубів, жорстоких „політруків”! Але де війна — там вбиті.. і самі вони полягли, наложили своїми буйними головами! Принесли життя своє до престолу Тієї, що за Ню „тричі вмерти — замало!”, як казав Степан Бандера польським суддям у Варшаві 1934 року! Їх п’ять. Спочивають у рідній землі, а напис говорить: „Вічна пам’ять Героям, що впали від куль московського ката дня 24 червня 1941 р., як Предвісники Волі й Свободи!”

Віддаємо військову пошану заквітчаній, ще свіжій могилі.

Здавалось, що тіні тих молодих хлопців зносяться не-

видимим духом між зеленими вінками й червоно-білими надгробними квітами.

Виrushаємо в дальшу путь. Машеруємо через Сопітники до с. Губич. У тих селях уже знали про наш прихід; усе, що жило, вийшло нас вітати! Маленька дівчинка — Надя вручила квіти другові Дубові, який нами командував і за це перший збирав привітання та квіти від селянських дітей! Дуб підніс на руки шестирічну дівчинку й, наче батько дитину поцілував у чоло. Дитина вчепилася за шию провідника й собі цілуvalа його куди попало. Мило, гарно, зворушливо! Селяни з запалом кричали „Слава Борцям за Україну!” — „Йдіть і бийте тих азіятів, може дітей наших відіб'ете!” — просив один дуже старенький, може вісімдесятічний старець. Він добре не добавував. Але підішов до нас і прямо дитикався наших рук і одежі, як Тома ран Христових, щоб вірити, щоб знати напевно, що це не сон! Що то справжні діти Матері — України йдуть там, де їм наказано! Йдуть провісники волі, щоб віддати труд свій, силу, знання і досвід для Землі своєї! Вони і життя віддадуть за Ню, щоб тільки Вона могла плодити і кормити вільних дітей своїх!

З села Губич вийшли ми на битий шлях і помандрували до Ляхави. Недалеко перед нами перше більше місточко — Добромиль. Зближаємося до міста. Ввійшовши у край міста, зустріли багато німаків, які жваво вешталися туди й сюди. Місцева Організація Українських Націоналістів-Самостійників просперувала тут знаменито! Саме містечко й ціла околиця гарно й дисципліновано зорганізовані. До нас вийшов місцевий провідник з десятком помічників. Привіталися і за його порадою завернули дещо назад і примістилися в перших хатах містечка. Перед нами розкинулось невеличке пасовисько, по другій стороні якого рядами стояли жидівські хати. Крім жидів, тут було деяке число наших сусідів- поляків. Однак, вісті, яких ми засягнули, були наскрізь додатні. Все сиділо тихо! Гірше було з німаками, які поводилися так, як собака при кориті.

Діставши „вільне”, почали мити спіtnілі ноги й відсвіжувати тіло.

Вістка про наш прихід розбіглася досить скоро. Не минуло й пів години, як до нас прийшов місцевий укра-

їнський католицький священик М. Поквалю обома руками вітав нас і з його глибоких ясних очей спливали сльози радості.

— Україна... Україна вільна!! — вимовляли його уста, наче молитву полегші й подяки.

Ми спочатку прийняли ті слова так, як розуміли й відчували їх у своїх серцях. Але Отець продовжував:

Щойно радіо проголосило.. Я слухав.. весь час повторює українське радіо зі Львова! Вже є Український Уряд! — і почав роз'яснювати нам ще раз і ще від початку, бо тепер ми вже не чекали на його слова, а самі завдавали отцеві запити й просили вияснень. Та тепер ми зрозуміли цілість.

Львів говорив: „Слухайте! Слухайте! Тут говорить українська радіо-висильня ім. Евгена Коновалця.

Ми повторяємо: Український Народе! Волею Твоєю під проводом Організації Українських Націоналістів утворено у Льва — Городі Національну Раду, яка проголосила дня 30 червня 1941 року, відновлення Української Самостійної Держави та створила її уряд під проводом прем'єра Ярослава Стецька. Осідком Уряду є Город Льва до часу, коли столиця України, Золотоверхій Київ, буде звільнена від окупантів... Тимчасовий Уряд України буде діяти до часу, коли буде можна у столиці Києві покликати законодавчу владу, яка рішить про дальну форму й долю вільної Української Держави!..” —*)

*) 1. Волею Українського Народу, Організація Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновалця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-большевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взыває увесь український народ не складати зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена суверенна українська влада.

Суверенна українська влада запевнить Українському Народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння його потреб.

2. На західніх землях України твориться українська влада, — яка

Після промови оркестра заграла національний гімн „Вже вісокресла Україна!”

І знову спікер закликав: „Слухайте нас! Слухайте!... Подаємо Пастирський лист нашого найвищого Достойника, Української Греко-Католицької Церкви. Слухайте нас! — „продовжував спікер першої вільної української радіовисильні ім. Евгена Коновалця...” подаємо Пастирський Лист князя української Греко-Католицької Церкви графа Андрія Шептицького”...**)

підпорядкується українському національному урядові, що створиться у столиці України — Києві.

Українська національно-революційна армія, що твориться на українській землі, боротиметься дальше проти московської окупації за суверенну соборну державу і новий, справедливий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Українська Держава!

Хай живе Організація Українських Націоналістів!

Хай живе провідник Організації Українських Націоналістів — Степан Бандера!

Льва-город, 30 червня, 1941 року.

Ярослав Стецько, Голова Національних Зборів

**) З волі Всемогучого й Всемилосердного Бога в Тройці Єдиного зачалася нова епоха в житті Державної Соборної Самостійної України.

Народні Збори, що відбулися вчорашнього дня, ствердили їх проголосили ту історичну подію.

Повідомляючи Тебе, Український Народе, про таке вислухання наших благальних молитов, взиваю Тебе до вияву вдячності для Всешинього, вірности для Його Церкви і послуху для влади.

Воєнні часи вимагатимуть ще многих жертв, але діло розпочате в ім'я Боже з Божою благодаттю, буде доведене до успішного кінця.

Жертви, яких потреба конечно до осягнення нашої цілі, полягатимуть передусім на послушному підданні справедливим наказам влади, не противним Божим законам.

Український народ мусить у цій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету й життєвої сили, щоби заслужити на таке положення серед народів Європи, в якім міг би розвинути усі Богом собі дані сили.

Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов'язків, докажіть, що ви дозрілі до державного життя.

Ми всі стояли наче зачаровані. Воля!! Довгождана Воля наступила! Вона прийшла! Її голосить радіовисильня у Львові... Світ слухає!!

— Цікаво чи Сталін чує? — промовив хтось з нас півголосом.

— Напевно чує сновида! — відказав хтось. Решта насторожливо слухали дальших слів спікера.

Чомусь ніхто нічого не говорив! Дісність нами сколихнула до живого! Майже в кожного з нас світилися в очах велике краплині сліз радости! —

— О, напевно слухає десь там у Москві дикун гадючий, грузинський Джугашвілі — промовив один з друзів.

— От, коли б так скінчилось чимскорше його царство, а сам він попав нам в руки — докинув друг Березинський.

Незадовго після вислухання радія, ми вийшли на подвір'я. Ще деякі були в хаті при апараті, як почувся гудок: „Збірка!”

Все ожило. Біжимо чимскорше до друга провідника й уставляємося у „дволаву”, наче до звіту.

Наказ числа 9 менш-більш звучав так: — Наказую по всіх більших місцевостях, допомагати при влаштовуванні Дня Відновлення Самостійності й Незалежності Української Держави!... —

— Наша Похідна Група приступить негайно, в порозумінні з місцевими організаційними клітинами, до маніфестаційного походу містом.

Ціль походу: маніфестація населення з нагоди проголошення відновлення Самостійності Української Держави!

Установлений владі віддаємо належний послух. Узнаємо головою Державного Правління України іана Ярослава Стецька.

Від Уряду ним покликаного до життя очікуємо мудрого, справедливого проводу та зарадження, які узглядили б потреби й добро всіх замешкуючих наш край громадян, без огляду на це, до якого віроісповідання, народності й суспільноти верству належать. Бог нехай благословить усі Твої прайді Український Народ, і нехай дастъ усім нашим Провідникам Святу Мудрість з Неба.

Дано у Львові при Арх. Храмі Св. Юра, 1.VII.1941 р.

† АНДРЕЙ — Митрополит

жави!.. Участь беруть всі громадяни. Початок походу година 14-та. Похід починається від церкви.

Впорядники подбають про взірцевий лад, а окрема служба — про безпеку вказаних ім людей! Маніфестантів впорядковувати чвірками. Місце прибуття: площа побіч центральної вулиці.

„Струн-ко!” Підписав: Х. У. — Спочинь!

Опісля ще одно „Струн-ко!” — й „роз-хід!” . Ми тепер всі були зайняті влаштуванням маніфестаційного походу.

Провідник подавав додаткові вияснення. Виринуло питання, чи й жиди мають брати участь в маніфестації? Відповідь була позитивна. Можуть, якщо хотять. „Без примусу!” — ддав провідник.

Це було приготування до першої того роду маніфестації. Отже, нас найбільше турбувало поставлення до нашого походу місцевої „ортскоманди” та взагалі німаків. Як поступлять з нами в тім випадку німці? Як зареагують? I хоч компетентної відповіді не було, бо й не могло бути, праця в підготовці йшла повним темпом!

— Що там діється? — запитав мене друг Підгайний, вказуючи рукою а сторону жидівської дільниці. Насторожуємо зір і бачимо: німецькі солдати женуть наперед себе кільканадцять жидів і.. б'ють їх якимись ломаками. Інші штовхають їх прикладами крісів. Що це, властиво, має означати? Це була перша сцена, де ми стрінулися з брутальною поведінкою німецьких солдатів з „визволеними” народами, як самі німці казали. — Цікаво, куди їх забирають? питав друг Підгайний? Та відповіді від нікого, бо хто його знає, що там діється. На це видовище кілька наших друзів підходять ближче. Питають німака „vas lъos?” за що б'ють жидів? З відповіді малощо можна зрозуміти. Беруть жидів на „коміндантуру” до праці. Знайдено якісь трупи й жиди мають їх зараз поховати!. Але чому відразу знущаються? Того, очевидно, ніхто з нас не міг розлючених німаків питати. Жиди були перестрашені. Ми довідалися, що німаки їх били за те, бо частина таки повтікала по дорозі, й німаки вже другий раз ходили „клікати” їх до праці.

Але одна цікавість викликала другого. Тепер ми хотіли знати, що то за трупи лежать десь там у підвалі? Деякі з наших друзів пробували були дістатися до підвалу, але

німці не допустили. Цікавих відганяли гумовими нагайками, а впертим погрожували револьвером або крісом.

Огірчені першою сценою розбою нових „візвольників”, ми бодай трохи себе тим заспокоювали, що жиді тікали від праці й тим стягнули на себе ненависть вояків, які чайже мусять виконувати накази. Тепер війна й треба коритися, — пояснювали другі. Трупи треба поховати. Це ще не таке страшне. Словом, цей вчинок таки почали знаходив оправдання. Однаке, те, свідками чого ми були пізніше-переступало границі всяких можливих провин, а було проявом голої дикої ненависті до всього, що не-німецьке!

Наш маніфестаційний похід розпочався в означений час. Людей було багато. Напереді йшли прaporоносці, за ними — наша Похідна Група, позаду нас — місцеві організаційні чинники, а щойно за ними йшла публіка, яка несла транспаренти що висловлювали подяку за визволення та інші ентузіастичні кличі, які виражали радість щасливого вільного народу, відданість українській владі та готовість не спочивати в розпочатому ділі боротьби, доки не розпадеться Москва — тюрма поневолених народів!

Похід рушив. Ми проминули вже декілька домів, ми-нули Народній Дім, школу, де містилась німецька команда-тур. Все ніби гладко... Аж ось підбігає до нас невеличкий чоловічок, а за ним кількох німецьких старшин..

— Заборона! Заборона!.. Ортскомандані забороняє демонструвати, — кричить відомий мені звідкись чоловічок.

— Що!? — наче грім, крикнув друг Дуб своїм басом.
— Похід іде далі! —

— Заборона! — повторює малий чоловічок. — Заборонено демонструвати по вулицях міста! —

— Ми нічого не демонструємо!.. Ми йдемо за місто. Там відбудеться молебінь — і люди розійдуться по домівках! — відповів рішуче провідник і почав про щось розмовляти зі старшинами й з переводчиком-малим чоловічком. Похід ішов, не задержуючись, але деякі з нього учасники таки настрахалися і старалися якось, бодай бути „на краю”, щоб, у разі гіршого — просмикнути в бічну вулицю. Дехто оглядався, сумніваючись у своїх силах,

вичікував, „що то з того буде”? Але тепер пора прийшла на впорядників і вони заспокоїли непевних. Мали багато праці, та все ж вив'язались з неї знаменито!

Не зважаючи на перепони, похід вдався! У час непорозумінь зайшли хіба ті зміни, що похідні лави перестали бути співати та трохи „порозвертали” похідні чвірки. Та відійшовши далі від „визвольників”, ми знову „розпустили” уста й містом залунала грімко пісня:

„Хlopці алярм, гей вставайте —

Вже найвищий час!

Наступають на три шляхи

Вороги на нас!...”

Голос нісся далеко за місто й летів відгомоном ген підкарпатськими лісами, сповіщаючи їх, що ми йдемо вільні, незламні, мов граніт!

...”І як хмара, як та туча,

Вдарим на врагів!

І з тобою в трудах, славі

Вернемось дому!..”

Наповнені щастям груди видавали грімкі звуки січових і революційних пісень, що розплি�вались у повній силі й красі по золотистих верхів'ях, зміцняли тіло й душу, які так напружено ладні були обороняти й навіть згинути за ту славу, за ту дорогу, вільну Україну не раз, а стораз, на віть у найстрашніших муках.

Мало коли буває людина така сильна духом, як у часі здійснювання її щастя, її ідеалів, не особистого, а духовозагального, національного вдовілля і повного щастя! Зміст його треба пережити! Описати годі! Те щастя надає нечувану, надлюдську силу, зроджує завзяття, видержливість і мужність!

І от серед походу бачу кількох нас, що переживаємо ту сокупність всіх, душевних і тілесних, благородностей — удруге! Перший раз — у Карпатській Україні, а другий — тут!

Почуття відданості ідеї таке сильне, як Слово Боже! Воно всемогутнє! Ніщо: ані сила, ані страх, ані підступ чи підкуп не всилі зломити тієї великої ідеї українського націоналізму, що, прочищений унутрі, ще більше закріпився і ніс у повній красі й силі визволення своїй поневоленій Батьківщині!

Які убогі ті люди, що не мали щастя того пережити! А ще бідніші ті, що не хотіли себе включити в лави тих, які від самого початку рішили за всяких обставин служити всіми засобами тільки Україні! Убогі й нещасні ті, що не мають місця у своїх серцях і умах на ту велику ідею боротьби, — боротьби і тільки боротьби за повну сувереність своєї нації! Це Боже Слово крізь кров, кістя і душу промовляло нам: „Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї!” Чи це не достатній постулат? Чи не так говорив Христос: „Краще смерть, як гріх!”? Чи інакше робили і роблять патріоти всіх часів і народів?

Отакі думки тиснулися мені до ума, давили горло, вилітаючи крізь шепіт зболілого серця і зціпенілих уст. Я не співав. Мене пісня кинула далеко, летом птаха... ні, летом духа по всій соборній Україні... Якби так тепер кожна рука, кожне серце, уста й ум моєго гнобленого народу пішли за покликом і чином, реальним чином цієї великої, сильної та вічно живої ідеї, що так спонтанно потягає нас до реалізування свободи й незалежності... Якби так дехто обтрясяс з маразму ворожих доктрин, чужих надій і помочі!.. Чи й тоді підбігав би будьхто до наших рядів і зголошував бажання німака, московського садиста чи іншого „добродія”?

Ми були на місці призначення. Маніфестаційний похід був видерганий у порядку. Народу зібралось багато-багато. Площа заповнена. Я навіть дивувався, звідкіля так багато людей взялося? На площі словацькі військові частини зробили „четирикутник” й наче сторожа були водночас свідками радості братнього народу, який зібрався вітати перші проблески волі! Це незабутня для мене картина!

Після промов відчитано Проклямацио-Відозву Українського Уряду. Потім знову хтось мав слово, прикінці якого весь зібраний народ зі слізами радости на очах почав співати „**Вже воскресла Україна!**”

— Боже, мій Боже! Наче сон! — говорили крізь слози матері й жінки. І я кажу: Боже, яка краса, як народ воскресає! Ізбави нас і невідклично Волю приверни!

По відправленні молебня народ, скріплений у вірі в повне воскресіння Соборної Української Держави, розходився. Люди радісно гуторили про се й те, обертаючи роз-

мову весь час коло важливих подій, що відбувались тільки перед нашими очами.

— Щоб хоч німці не побожеволіли так, як це було в 1918 році, — говорив один, що не дуже старий міщанин.

— Щоб хоч не зробили з нашим урядом такого, як з Центральною Радою... щоб не розігнали!

— Хто їх знає, що вони думають робити...

— А я думаю, що вони тепер вже не будуть такі дурні, — додає ще один співрозмовник. — Може не підуть проти народу.

— Кажуть, що німці привезуть трохи одяжини й взуття, бо в Німеччині всього є... а-якже!

— А чому вони пробували заборонити нам похід?

— Бо тепер війна. Фронт ще близько... Хіба нечуєте, як гупають?

— Але Україна таки буде вільна!

— Добре, що вже маємо свою владу. Добре, що є свій уряд. Німці нас добре не розуміють. Їм все треба пояснювати. А хіба ми, якби були в Німеччині, розуміли б їх? — жваво переконував сам себе й слухачів молодий веселий добромилець.

*

Розмова продовжувалася, але я не міг її довше слухати.

За якийсь час пролунав гудок і ми почали збиратися на умовленім місці. Збірки на військовий лад не було. Ми оточили нашого провідника — друга Дуба й слухали його пояснень та заряджень. Отже маємо заночувати тут на місці. З німцями обходиться коректно; найкраще оминати їх зовсім і не входити ані в розмови, ані в суперечки, головно уникати непорозумінь та напруженінь, навіть тоді, коли б були ознаки їхніх грубого поведіння. Мусимо видержати й пізнати їхні поступування до цілості наших визвольних змагань, а не до поодиноких осіб! Коли б німці щось питали, про що не можна давати ясної відповіді, то найкраще оминати взагалі таких відповідей, які чимнебудь могли б зрадити чи пошкодити нашій організаційній тайні або національній гідності й честі! „Бистрість, готовість, відданість справі й нації та завжди добра думка й усмішка на устах — хай супроводить нас у наших нелегких завданнях!” — говорив друг Дуб.

*

На будуче ми мусили наперед розвідувати докладно терен; де німаки стаціонують і який в даній місцевості є „штіммуні” — обставини, бо показалося, що багато залежить в не одній прикрій ситуації від норовів пана ортскоманданта, — команданта міста, чи даного терену взагалі! Отже, ще сьогодні мали бути визначені розвідачі. Вони муситимуть весь час іхати попереду і розвідувати про відношення німців до українського населення взагалі, а також стежити, як вони відносяться до меншин! Зокрема, дбайливо розвідувати про наставлення німоти і їх зверхників до маніфестацій українських міст і сіл, які спонтанно відбувалися на всіх звільнених теренах.

*

Тих інформацій вистарчало нам кожному. Ми старалися улегшувати своєю поведінкою працю наших урядових чинників вгорі. Ці накази лише скріпляли нас внутрі. Гартували нашу душу й поставу та робили нас на всякий випадок обережнішими. Кожний з нас розумів, що ми приймаємо накази, щоб або дальше їх передавати, або совісно виконувати! Бо не раз, як показалося, були й такі випадки, коли треба було орієнтуватися самому й діяти так, як вимагала справа відродження української нації. Як вимагала справа відновленої української державності.

Коли ми зайдли на місце призначеного нічлігу, я був прямо заскочений такою появою:

— Коля, і ти тут!? — такі були перші слова моого друга з Карпатської України Євгена Слободяня!*)

*) Євгена Слободяня я вперше пізнав у Карпатській Україні під час боїв з мадярами коло Копані в березні 1939 року. Він був родом з Рогатинщини, або Бережанщини. Був підстаршиною польської армії, звідти втік 1938 р. в К. Україну й, як сказано, брав участь зі мною у боях з мадярами. В Хусті ми розійшлися. Вдруге я побачив його в Добромилі, де він був при „Ортскомандантурі” перекладачем. Таку посаду він одержав від своїх „проводирів”. Деякі з таких перекладачів служили українським інтересам; вони допомагали не раз і нашій Південної Групі, але були й такі загорільці, що шкодили нам гірше від гештапо! Вони пізнавали нас і в підступний спосіб виловлювали, передаючи до гештапо, як „бандерівських диверсантів”! Так було, голов-

— Так! — встиг я відповісти, наче байдуже. Однак, він кинувся мені на шию і щиро обняв. Та я був холодний. Я не міг його вітати з таким захопленням, як він мене. Аж тепер він, наче орел, вискочив непомітно переді мною й: „Коля, і ти тут!..”

— Так, Геню, і я тут! — повторив я ще раз з виразом зухвалства.

— Дивуєшся? Я посад не шукаю! — вискочив я якось так нефортунно зі своїми словами. Мені було жаль того ідейного чоловіка й друга. Я не знов, що саме затягнуло його тут за перекладача, але догадувався. І влучно. Він був по стороні тих, що вірили в чужу силу. Він дивувався, що я „тут є”, між тими „непослушними”, між „бунтівниками”, що кидаються з мотикою на сонце, бо думають без німців Україну звільнити! Так! Я був між тими, що вчора проголосили відновлення української державності й служу Україні, а не... І не доповів останнього речення.

— Так, я тут! — повторив я, не знаю котрий раз з черги, щоб таки спонукати Євгена до розмови, а не до висловлювання жалів.

— Я тебе трохи не розумію, Коля, — почав він після гарячого привітання.

— Мені казав Сивенький, що ти держиш картку Мельника в кімнаті... Ти хіба тільки так, щоб і тут бачити, що діється? — говорив мені далі Євген. Він дивився прямо мені в очі. Я не пробував уникати його пронизливого зору. Ми щиро глянули в душу один одному так глибоко-глибоко! Євген більше мене не питав. Він ждав відповіді на перші слова. Хоч як недоладно висказав їх, але тим мене не образив, як не образився моїми попередніми слова-

но, на Східних Українських Землях (Житомирщина, Вінниччина, Київщина!), але про це на іншому місці.

Друг Слободян належав до тих, що допомагали. Це був ідейний чоловік. Він незадовго, після нашої зустрічі покинув, як багато інших, групку інж. Андрія Мельника і став нашим співпрацівником. Служив ідеї українського націоналізму, Українській Державі — тілом і душою. Пізніше займав у Краю досить видне місце в ОУНСДержавників. Але в 1942 році гештапо його підступно арештувало і вивезло до Krakova в тюрму, а пізніше в Ораніенбург, де він того ж року згинув у печах гітлерівських крематорій! (М. С. Ч.).

ми. Забагато нас в'язали попередні переживання спільної радості й небезпек у Карпатах з 1939 року!

— Ні! Не так, Євгене! Опинився я тут, щоб „бути”. Краще зрозумієш мене, як скажу тобі щиро! Отже, не я перейшов, чи „пішов кудись не туди”. Я залишився тим, чим, у тому розумінні, я є від п'яtnадцятого року життя. Я не знаю, наскільки я добре сповняю свої обов'язки, але хочу їх сповняти якнайкраче, і вірю у те свято, що роблю добре й роблю так, як мене навчили: вдома, в школі, в суспільстві й Церкві!!! Я не винен тому, що треба було чистки!! Чи ти читав: „Чому була потрібна чистка в ОУН?” Є грубих дві книги.

— Читав першу частину, — відповів Евген. — Може й так... Я другої не читав. Але провід є проводом і йому треба підкорятися, — говорив Євген далі.

— Євгене, — почав я, — прочитай ще й другу частину. Розваж ті документи, про які там згадується. Я бачив їх на власні очі, а про решту чув від очевидців. Але, до речі, поглянь, де ти є!? На себе поглянь, що ти робиш? Що з тобою діється?... А тоді, може Бог позволить, ми ще будемо колись говорити, як друзі! — Я не так хотів — відповідав Євген, — знаєш, що я тебе за диверсanta не маю. Ми ж разом служили одній ідеї...

— І далі служитимемо! — перебив я Євгенові. — Як будемо дивитися на світ українськими очима! Очима мільйонів наших борців, що досі дали чимало доказів, що вміли любити Україну, для неї жити, працювати, а також вмерти!.. Що ж, Євгене, такі часи переживаємо!.. Правду казав тобі Сивенький! Я держав портрет Мельника побіч сл. п. полковника Коновалця, але не кожний може продовжувати велике діло Коновалця! Про те, останнє рішення Крайового Проводу привітав я, як не з захопленням, то все ж таки з великою полегшістю на душі й серці! Я позбувся того душевного болю й тягару, що мучив мене (та не лише мене!) ще від трагічної смерті Коновалця!

Розумієш мене? Пригадай собі Варшавський процес проти Степана Бандери! Пригадай обставини в Ротердамі.

— Друже! — відказав Євген. — Я дещо і про те знаю, але не все. Не раз мені била кров у лиці й мене боліло серце на саму лише думку про те, про що ти говориш. Знаєш, що смерть Коновалця так підкосила мене й підірвала

довір'я до решток загорянського проводу ОУН, що я за малим не став ренегатом.

— Так, Євгене! Я розумію тебе. І мені було боляче. Нам усім жаль було любого Вождя. Але годі! Не розпачати нам тепер, хоч сьогодні всі ми хотіли б мати у своїх рядах нашого Полковника!

Євген слухав, а я продовжував далі:

— Хіба ж це допустимо називати Бандеру, отого революціонера-пробоєвика „бунтівником” і ще бозна як, тільки за те, що він відповідав за дальший хід революційної боротьби в першу чергу перед тисячами карних членів, карних бійців за Українську Державу, які не бажали співпрацювати з Гітлером, які розчисляли на власні свої сили, на сили української нації як цілості, й тому рішуче домагалися від Крайового Провідника очистити, відсвіжити Організацію; усунути від неї спекулянтів і нездар з емігрантського проводу ОУН! Я не говорю тобі про ряд документів, які доказували провину деяких осіб, бо ти їх знайдеш сам у згадуваних книжках, — скажу тобі лише, що не знайдеш ні одного революціонера в Краю, що не обурився б на зневагу того, хто, засуджений лядським судом, лише чудом врятувався від смерті, якому честь і воля України дорожчі від почестей, титулів і вигідних теплих місць; який присвятив усії свої сили на те, щоб достаточно скинути ярмо рабства та неболі й збудувати для всіх нас вільну Хату; який йде проти бурі й хвиль і от зараз проголошує відновлення Української Держави! І його називають „диверсантом”?! Євгене! Невже ж він мав би слухати й „чекати”? Тепер чекати? Нащо? На кого? Хто нам має принести „спасіння”, — Гітлер? Німеччина? Пригадуєш Карпатську Україну? Не досить доказів „за” і „проти”? І ти, Євгене, дивуєшся мені, що я привітав „чистку”, як єдине спасіння труду найкращих синів України й національної чести; як викуп з неминучого гріху й смерті та ганьби?! Євгене! Чи ти розумієш мене?

— Але ж Коля! Німці б'ють нашого ворога! Що ми самі вдіємо? Хіба можемо самі скинути совєтське ярмо?

— Не розумієш мене, Євгене! Німці допомагають нам, чи ми їм? Отже, проти спільногого ворога ми підемо навіть із самим сатаною, якщо він допоможе визволити наш зморений, голодом виснажений і скривавлений народ з боль-

шевицького пекла! Та ж і наша Похідна Група не йде проти німців, але проти большевиків! Однаке, тям: ми доти не чіпляємо німаків, доки вони нас не чіпають! Доки вони не шкодять нам, не переслідують наших цілей; доки не виступають проти відновлення Української Самостійної Соборної Держави! Інакше, Євгене, виглядає, як ти зі зброєю в руках ідеш проти східнього тирана, а інакше, як декламуєш своїм братам волю німецьких генералів, що в додатку спрямована проти інтересів української нації! Нехай ту функцію хто інший сповняє, але не ми!

— Думаєш, що ми є послідовниками філософії, яка каже, що „ціль освячує засоби”? Я особисто її відкидаю; але, коли йде про добро, про спасіння мільйонів душ від гріха, від пекла й прокляття, — то так! Спасіння — ціль релігійного життя людини на тім світі! — Воля України — це ціль нашої ідеї, носіями якої ми є не від нині! Одно й друге — добре! Але „краще смерть, ніж гріх!” Отже, чи не краще вмерти, ніж провинитися проти своєї ідеї, проти своєї батьківщини?

— Євгене! Ти читав Гітлера „Майн Кампф”?)

— Читав, знаю це, Коля! — відповів Євген.

— Бачиш, друже, хоче нас „стерилізувати”, знищити й з Європи усунути за Волгу!.. Я не знаю, чи Гітлер писав це при здоровому розумі!.. Але поживемо, — побачимо!

— Дай Боже, щоб ми спільно могли розбити чимскорше большевицького колоса! Волга далеко... ще є куди гонити! — сказав Євген.

— Так, далеко, Євгене! Ми можемо осягнути свою мету найскорше, коли б німci нам не перешкоджали! Коли б не заперечували нам права на свободу, на свою рідну землю та на власну державу! Коли ж ні, то довгий шлях для них буде! Може навіть безвихідний!! А для нас? — не знаю! Але вірю в життєву силу й спромогу української нації! Ми переможемо, або загинемо! Але тільки ми, одиниці! Народ наш житиме й після нас і далі вестиме вперту боротьбу, як досі, а може ще сильнішу, ще страшнішу, але кінцеву, переможну; хоч може доведеться її розпилутати з усіма нашими ворогами, бо іншого вигляду не буде!

Бачиш? нам уже забороняють, однаке, ми не задержи-

*) „Моя боротьба”.

мося на половині нашого твердого, але величного шляху, що веде до свободи, повної волі й суверенности Батьківщини!

Ми ще деякий час вимінювали свої погляди тихцем, бо мої друзі вже спали. З Євгеном я прощався щиріше, ніж вітався!

— Коля! — промовив він до мене. В його словах я відчув біль і докір.

— Вір, що ми будемо й надалі друзями! Хто тут правий: ти чи я — не знаю! Однаке наша ідея права. Вона мується перемогти! А ми? Ми не лише її звеличники, але й реалізатори! Мусимо такими бути! Бо „краще смерть, ніж зрада!”, „краще смерть, ніж гріх!” — повторив Євген мої слова.

Він відійшов від мене поспішно, по-військовому. Навіть не обернувся! А я дивився йому вслід. Хотілось ще раз побачити його обличчя. Чи було б допомогло? Чи я серед нічної пори був би розпізнав ті глибокі очі? Що вони думають? Чи заверне він з тієї дороги, що вважав її також „правильною”, так, як я свою? Але, де його аргументи? Чим він те оправдає?.. Я, однаке, був переконаний, що він не піде слідами жидівських книжників і фарисеїв, що не прийняли Христа і його науки! Я вірив, що Євген не буде розпинати нашої ідеї боротьби з ворогами українського народу.

*

Ніч. Думки гонять одна за одною, як шалені. Пережив так багато вражень... Сон злітає з очей. Ніч темна, тиха. Десь далеко гудуть гармати: гу-гу-був! Гу-гу-бум!

Над ранком усе втихло. Піють півні. Чути поодинокі стріли. Співучі птахи виводять свої різновзвучні мелодії, вітаючи гарний липневий день. Мабуть і вони радіють, вітають свободу! Вітають весну українську! Літо українських лісів, піль і сіножатей. Запах сіна доходить до нас і лоскоче приємно ніздрі... Скорше, скорше додому!.. Цікало знати, чи живуть ще мої рідні? Чи застану кого в живих? Чи пізнають? Обдумую, як би то поступати, щоб таки чимскоршє бути там, куди так рветися ціле мое ество? Додому, до матері, до братів і сестер; до тієї землі, яка носила мене вісім років тому! Ах, гудок, гудок! В голові

шумить, очі липнуть, але ноги підносять змучене тіло.
Вмивання. Збирка. Спільна молитва:

„Боже, вислухай благання”, і далі:

„Нищить недоля наш край! —

В єдності сила народу,

Боже, нам єдність подай!” —

Лине молитва на хвилях чистого підгірського повітря, як гимн новонародженої свободи, як гимн-молитва до Все-вишнього, що пливе з грудей синів, подоптаної ворожим чботом святої землі!

У ХИРОВІ

Розвідачі вернулися. Нічого замітного. Рушаємо далі. Переходимо без перешкод місто Хирів. Тут є багато німецького війська. Довідуємося від місцевих українців, що в якісь там пивниці знайдено 29 трупів, помордованіх большевиками довколишніх селян та декількох місцевих інтелігентів. Між ними є один священик, але не розпізнали, звідкіля він. Стاءє місно. Скрізь, у кожному селі й містечку оплакують жінки мужів, дітей, або діти батьків своїх!

Переходимо маленьку річеньку Стрибігор, що випливає десь під Устриками Долішніми, коло села Гошівчик, і біжить, щоб недалеко села Чайковичів улетіти в Дністер. По дорозі заходимо в село Березів, і, не задержуючись, маємо, минаючи село Шуміна й далі через села: Яків, Чаплі, Гуменець, Дубрівку — до Стрілкович. Тут виходимо знову на битий „царський” шлях, який, крижуючись, веде перехрестями: праве — до Старого, а ліве — до Нового Самбора. Під час цього маршу ми себе трохи „змоторизували”: майже всі маємо добірні кола-ровери. „Моторизували” нас сільські станиці ОУН, які нас не лише вітали та гостили, але й допомагали чим могли. Давали підводи, харчі й придбали нам декілька роверів. Тепер порушуємося досить скоро.

У САМБОРІ

Ми поїхали на Новий Самбір. Це гарне містечко, більше від двох попередніх. Воно не знищене. Лише передміс-

тя трохи надшарпане гарматніми стрільнами. Кажуть нам, що з одного боку міста кількома німецькими бомбами розбито якусь фабричку й ще декілька будинків.

В'їздимо до центру міста. Приміщуємося на якомусь подвір'ї, не пригадую собі — школи чи касарні. Тут зустрічаємо організаторів українського самоуправного життя. Вони мають великі труднощі з німаками, але вже таки багато установ наладили. Інші установи в стадії організації. „Праця йде!” — кажуть. Голова міста пан Ч. має надію, що місто за тиждень буде забезпечене світлом, водою, опалом і ... хлібом. Нас знаменито частують в якісь просторій будові.

Натомість фізичне знищення наших братів тут велике. Нам розповідають:

Відчили кримінал. Страшні сцени. Двері треба було виламлювати! Всередині повно трупів. Гострий сморід давався відчути вже здалека, бо трупи були в стадії розкладу. Військо обступило кримінал і не підпускало цивільного населення. Почали вживати запобіжних акцій, щоб не дозволити до поширення зарази, яка могла під час спеки принести багато лиха голодним мешканцям міста.

Дехто з нас мав також нагоду приглянутися здалека тим „операціям”. До кримінальних будинків під'їжджалі авта й якоюсь ропою скроплювали цілий будинок, наперед ззовні, опісля внутрі. Гостра речовина, з домішкою креолінованого запаху, в'ідалась в очі, наче газ, і викликувала слізози. Та все ж той другий сморід був більше можливий, бо бодай не викликав нудоти й завороту голови. Кількість українських жертв большевицького канібалізму й терору обчисляли на кільканадцять сот.

Я не ждав нових вражень, бо й тих було досить! Я не міг дивитися на трупи й нещасних жінок, що з болем ждали під мурами криміналу, коли зможуть пізнавати своїх мужів, дітей, чи батьків.

Чую, хтось кличе мене. Голосується. Вислід розмови та-кий: одержую доручення провадити розвідкою і негайно іхати з п'ятьма людьми в терен. Напрям: Дрогобич. Наказ! Я вже готовий!

Сідаємо на ровери й, повною швидкістю минаємо Дністер, їдемо через села: Сіде, Городище, Брониця, Манастир

і далі — до Лішні під Дрогобичем. Тут відпочиваємо. Захоплює нас ніч. Деякі села, що іх проїхали, мають польську меншину. Про заховування тієї меншини ми довідувалися від клітин ОУН, які були прекрасно розвинені по всіх зустрічних салах. Я прямо дивувався, що всі вони, без винятку, зорганізовані першорядно. Це завдяки живим зв'язкам, що діяли весь час ще далеко до вибуху війни з большевиками. Про правильність їх шляху ніхто з нас не сумнівався, бо самі написи про те говорили ясно й недвозначно. Ми ніде не зустріли **ані одного** напису, ані одного клича, який прозраджував би щоіначі! Скрізь, по салах і містах, на входових брамах, крім інших лозунгів, видніли великі написи: **Слава Україні — Героям Слава! Хай живе Провідник ОУН Степан Бандера! Хай живе Самостійна Соборна Українська Держава!**

Наши інформації у відношенні польської меншини вказували наступне: деякі поляки відносилися до української визвольної справи здергливо, а деякі навіть доволі прихильно, кажучи; „все одно, будемо жити тепер під українцями, але на тій самій землі!“ По деяких салах поляки брали активну участь у святкуванні Дня Відновлення Державності разом з українцями. Допомагали наладнювати порядок та направляли заподіяні воєнними діями шкоди. Деякі були в рядах українців та вітали нас, при чому не можна було їх розпізнати, бо всі тепер говорили по-українськи. Однак, не бракувало й таких, що мріяли про поворот Польщі, як панівної держави, що ось-ось прийде разом з англійськими літаками... У відношенні до німців думка майже всіх поляків зводилася до одного знаменника: їх страхала сила німецької техніки й зброй! Деякі того так побоювалися, що помахували головами й казали „Росія бендзє розбіта на прох і пил, браце!“

Та все ж треба признати, що навіть польська верхівка спочатку була втратила голову й проти українців не виступала! *)

*)Щойно після арештування гештапом уряду Ярослава Стецька, поляки побачивши, що німата на українських землях готова вислуговуватися також поляками, почали підносити голову, а навіть кинули протиукраїнські летючки, загріваючи польське шумовиння до

Цікаво, що всупереч подиву поляків для німецької армії, наші мужики побоювалися більше того, щоб німецький розмах „не заломився”! Підкresлюю це ще й тому, що більшість поляків довший час побоювались німецької перемоги і таки вірили в неї, кажучи, що німецька машина розгромить большевиків.

А наші мужики, хоч може дехто й бажав собі перемоги німців, бодай на початку війни, — не раз похитували головами й виразно підкresлювали, що бояться, „щоб німецька січкарня не повищерблювала собі зубів”! Це дуже цікавий факт, бо тоді багато наших інтелігентів, головно тих, що „не давали наказу до боротьби з німцями!”, як самі призначавалися, — виявились слабшими „політиками” від здорових, розсудливих мужиків!

У ДРОГОБИЧІ

Поговоривши з селянами, ми від'їхали далі до Дрогобича. Не зважаючи на ніч, таки добилися до передмістя й на вулиці Шевченка відшукали потрібну нам українську сім'ю. Сталось так, що не застали нікого вдома. Під сяйвом місяця довго сиділи на колоді, віждаючи приходу господарів.

Нарешті прийшла „молода панна Ніна” і запросила нас в хату. В хаті було чистенько, мило й привітно. Електричне світло спадало на скромне устаткування. На кожному місці пізнати було вправну руку двох молодих панянок, що якось уціліли тут живими.

— Геню, ви мали нас знайти сьогодні не тут, але в підвалах дрогобицького криміналу, де опинилися мій брат і батько... — так спокійно, холодно, говорила одна з них, наче б розказувала про давну подію, що десь там відбулась за горами та долами...

Ми розуміли тих загартованих жінок і співчували їх горя. Але воно було таке велике, що в'язало мову й рухи переповненої болем душі! Того горя і нещастя було так багато! В кімнаті на деякий час запала тиша. Далі довіду-

боротьби з „бандерофцамі”, які хотять „пржилончиць польські Львуф до України”!

ємося: В дрогобицьких криміналах повно помордованих-подушених трупів.. Між ними батько й брат цих двох жінок, їхня мама померла з розпуки, жалю та горя... а вони обидві якось видержали. Втікли з дому, ховалися, де могли й як могли... „Здавалося, що таки погинемо, бо не вистачало ані сил, ані прожитку, ані добрих приятелів, де можна було б сковатися від тих скажених нелюдів, червоних садистів!” — оповідала Ніна.

Вони обидві працюють тепер у міській управі. — „Помагаємо будувати Україну!” — говорили. Тепер ще ім лишається похоронити гідно батька й брата й... тоді можуть замкнути свою хатину й іти будьде, де лише потрібно буде їхньої помочі! Але тим часом мають багато праці на місці... До своїх дорогих небіжчиків не можуть дістатися... Завтра будуть німці пускати людей пізнавати замордованих рідних... Усі пивниці-льохи, всі судові будинки-канцелярії і поверхові кримінали наповнені жертвами большевицького шалу, який від їхнього приходу з кожним днем зростав. Перед війною і під час її вибуху, большевики звожували невинних людей автами щодня і ночі... Вистарчало якомусь злочинцеві вказати пальцем на першу-ліпшу особу й вона щезала, а багатьох забрали і без доносів, от-так, щоб знищити!” — казала Ніна.

„Ліквідацію” большевики переводили вночі. Нічна музика смерті була маскована грюкотом авт, які тупим грюкотом заглушували крики мучених і розстрілюваних жертв. Ale близькі мешканці тих околиць кажуть, що таки виразно чули серійні і поодинокі стріли. Одних убивали, інших вішали, а решту, що не вспіli постріляти, замуровували в кімнатах і пивницях, де всі знайшли страшну, повільну смерть з браку повітря.

„Не можете уявити собі цього страшного пекла, цього масового нищення! Ви ще нічого не знаєте!.. Уявіть собі, — продовжувала Ніна, — надвору будинки виглядають гарно. Вікна заслонені, як звичайно, фіранками. А всередині поза фіранками вікна замуровані цементом. В кімнатах повно мужчин, жінок і дітей. Їх зачиняють із коридору двері закладають цеглою і вправляють цементом. Щоб ніде й шпарини! Страшною смерттю гинуть!.. Оце вам і картина!” —

Розмова продовжувалася, а мене охопила апатія до всього світу. — Щоб був краще не іхав сюди й не бачив, та, не чув того горя, про яке так спокійно по-мужеськи розповідали сироти!.. А скільки їх тепер по Україні? Чи всі вміють так мужньо затиснути уста й плакати безслізно, і далі мужньо працювати для УКРАЇНИ!?

Ах, яке сильне це слово! Яка сильна ця ідея, що зуміла виховати мільйони твердих безіменних героїв і героїнь, які вийшли з українських знищених сільських і міських хат!! Хто оцінить вас? Хто почислить? Хто змірить і розкаже про вашу жагучу любов до України, що за неї віддали ви все, що могли: батьків, синів, мужів, жінок і дітей? А ви непохитно далі йдете слідами одчайдухів і несете до її маєстату, до її престолу все, що маєте: майно, працю, щастя, кров і життя!

Сиджу перед столом, і наче тілом тут, а духом генізоноуся над широкою, просторою українською землею. Час від часу долітають до мене слова моїх розмовників. От тепер розмовляють про наш Уряд, про Бандеру, про Стецька... про Львів. Хтось запитує: „цикаво, як там тепер?” ...Що б скорше до Києва..., що б..., що б найскорше свою Армію зорганізувати, бо без неї ми не зможемо як слід захищати нашої свободи... нашої України не зможемо оборонити... Не зможемо вдергати того, що вже маємо, що вже здобули; ми ж маємо свій український Уряд, який потребує піддержки реальної, не на словах, а на ділах, і то від всіх і вся!! Ще хтось про щось розказував, і в хаті затихло.

Друг В. Сидорук *) підвівся з крісла, пройшовся по хаті й проглямував:
„..Я так її, — я так люблю, мою Україну убогу!”

*) В. Сидорук, працівник Союзу Українських Кооператив (блізький співпрацівник м-ра Яціва) у Сяноці, пізніше в Риманові, брав участь в нашій Похідній Групі та був призначений деякий час до розвідчого відділу. У Стрию ми розлучилися. Він пішов до Львова, де працював організаційно до кінця 1941 року. Зпочатком 1942 р., його арештувало гештапо й мучило по тюрмах на допитах. Але Друг Сидорук мовчав, як скала, бо: „краще смерть, ніж зрада!” Згинув, але не зрадив! (М. С. Ч.)

А може щось заспіваємо? запропонував він і сам почав, знову Шевченка:

„Реве та стогне Дніпр широкий, сердито вітер завива..”

Всі підхопили:

„Додолу верби гне високі, горами хвилі підійма! ”

Але чому наш друг Р. так посоловів? звернувся Генко, показуючи на мене.

— Я не посоловів, — кажу, занурений в дулівку. Де-хто тихцем гомонів пісню, а Генко вже деклямував з Шевченка:

„..Вітре буйний, вітре буйний!

Ти з морем говориш;

Збуди його, заграй ти з ним,

Спитай синє море... ”

Оце „збуди його” так крикнув мені над вухами, що й справді „збудив мене!”

— Не перешкаджай, — кажу, — хай співають та й сам помагай.

Товариство почало співати, але... „Катарену”: „Кохайтесь чорноброві, та не з москалями... ”

— Лихий з ними кохався б! Ви, Генку, наче смієтесь. Перескакуєте з пісні на пісню — „погрожувала” Ніна Генкові, який „пер” басом, як дяк на Великдень.

— Ні, Ніночко! Це так тільки, щоб скорше йти спати, — боронився Генко.

Ми справді були перемучені. Ноги боліли, а понадто різні вістки й реальна дійсність, що сповила сумом і жалем майже кожну українську родину, вичерпувала й нас; колисала до сну, щоб відпочити, щоб забути на часок людське горе й кривду. Нам треба так багато нових сил! Нам ще так багато доведеться пережити й побачити та... перетерпіти! Мусимо бути сильніші, як горе, як терпіння, як смерть! Нас кличе, нас потребує Батьківщина!

Вже дев'яту ніч не сплю в хаті. Призвичаюємось до чим-раз твердшої постелі. Кажуть, по праці завжди гарний сон-відпочинок.. Та це лише в теорії. В дійсності ми цієї ночі мало спали. Ціле по-північчя чути було скоро стрільні瑟рійні постріли. Ми мали „поготівля”. Причини стрілянини й „паніки” не знали й не могли від будького довідатися.

Вранці я виправив Сидорука й Генка на зустріч Похід-

ній Групі, як було умовлено. Наші звідомлення були скупі. Вони наказували нам збільшити обережність. Однаке, конкретно, ми не могли винести повної оцінки й осуду, як тут німці поводяться з Українською місцевою владою, хоч я розмовляв з декотрими її представниками. Думки були поділені: одні казали, що не зле, інші, що здергливо й „наче нас в чімось підозривають! ”

Перед полузднем наша Група вже була на вулиці Шевченка. Вирішили переїхати через Дрогобич підводами, а на запитання німаків, „хто ми?”, відповідати, що їдемо до Стрия по сіль для кооперативи. На підводах повинно бути не більше як два чоловіки. Решта поміж вулиці, роверами. Збірка за містом.

Наказ був виконаний з малими відхиленнями. А саме: двоє з нашої Групи залишилися коло дрогобицького суду. Хотіли приглянутись ідентифікації помордованих большевиками трупів, а також поговорити де з ким зі знайомих, бо там товпилося багато-багато людей, головно жінок і старців! Всі ждали черги, щоб наблизитися до камер смерті. Полагоджуючи зв'язкові справи, я з двома друзями також залишився був у місті. Вертаючи з міської Управи, ми пішли в напрямі до суду.

Перед нами товпилося багато людей кожний з яких, намагався бути першими. Очевидно, ця сцена придежала наших двох дружів трохи довше. Вони були свідками розпізнавання... Товпа хвилювалася. Жінки розпізнавали мужів, дітей і страшенно плакали, кричали й мліли з розпуки. Зойк жінок, плач дітей і змішувався з криком німецьких „упорядників” — військової жандармерії. В міжчасі постав великий стиск і безпорядок. З того скористали жиди, які виносили трупи. Вони почали тікати хто куди! Німці кричали, штовхали, а далі почали бити гумовими палками й прикладами крісів, кого попало. „Де рубають, там тріски скачуть!” — каже приповідка. Так було й з нашими друзями. Один з них таки добре „нахапав” по плечах гумовою палкою розлюченого німака. Другий також дістав прикладом кріса по крижах. Тікаючи, він згубив свого супутника. Як опісля виявилось, він вибіг за місто в зовсім протилежну сторону від нас.

Ми ждали більше як дві години. Один з них прийшов

і розказав про пригоду. Виглядало смішно, але боляче. Згодом прийшов і другий. Він вибіг за місто й наперед мусів шукати вулиці Шевченка, а щойно тоді зорієнтувався й добився до нашої Групи, яка за той час була вже в селі Почаевичі.

Ми перейшли річку Тисъменицю, поминули село Далява і добилися польовими дорогами до с. Гаїв Нижніх, де вро- чисто вітала нас молодь. Село під кожним оглядом було взірцево впорядковане. Місцева ОУН зорганізувала свою міліцію та вишкільні військові курси. Частина з них робила порядки в селі й околицях, а інші приготовлялися до військового ремесла. Між ними ми зустріли двох друзів, які були в Карпатській Січі, а тепер тут справляли функцію інструкторів „Українського Війська!“ Кожний член тієї міліції носив на лівій руці синьо-жовту опаску з написом: „У. В.,, цебто — „Українське Військо“, а їхні старшини й інструктори мали між тими буквами вигаптуваний золотий тризуб.

У селі стояло кілька німецьких автомашин. Однаке, як нас поінформували, німаки не робили покищо жадних труднощів. Вправи роблять, звичайно, за селом, так щоб це не дуже впадало в очі.

Молодці! Вони не ждали, але діяли! На швидку руку — зробили нам військове привітання. Кілька добре вишколених і вправних рой промашерували перед своєю старшиною й окружним провідником ОУН.

Перейшовши попри нас, вони знаменито проспівали, під такт, маршову пісню. Грімкі голоси зливалися в одну мелодію, в один рим і одно бажання:

„Тут зібрається в похід
Український народ,
В ряд ставай,
Щоб не було запізно!“

Але нам спішно. Ще сьогодні мусимо бути в Стрию. Прощаємося з нашими друзями, бажаємо взаємно багато витривалости, сил і щастя в нашій праці...

В'їжджаємо на колаху стрийський повіт до села Брігіда. Не зважаючи, що в тому селі мішане населення, наші хлопці й тут привели все до порядку. На хвилинку задержуємося. Стрічні люди: декілька українців і поляків, яких

піznати по мові. Вони намагаються говорити по-українські. Їм то досить гладко „йде”, але піznати, що цієї мови вчилися і що вона не була їхньою щоденною мовою.

— Пора, пора „браце” навчитися таки добре по-українськи говорити, коли хочете істи хліб український! — казав до них друг Сидорук. Він завжди мав добрий гумор. Не говорив тих слів спересердя, але на те, щоб, жартуючи, таки пригадати сусідам їхню повинність!

Поляк потакує й каже, що то воно правда..., але за Польщі не могли.., бо їм говорили щось іншого... не було України. Та вони хотять жити на українській землі... мови навчаться краще, бо тепер будуть українські школи.

— Большевики, — каже, — були завели в школах тажок українську мову, але вчили про комуну й їхню партію. По школах переконували дітей, що Бога нема! Що Бог не принесе хліба, одягу, ні цукорків..., але Сталін ім усім того всього дасть скільки забажають... такий „сильний”...

Довідуємося, що большевики трохи й поляків звідси повивозили. А ті, що зосталися хотять бути „під Україною” навіть „хочуть вступити до Української Армії й бити большевиків... „як тільки нас приймуть” — казав один відважний молодий полячок.

— Гаразд, гаразд! Помагайте, справуйтесь, а Україна всіх однаково трактуватиме, по заслузі. Кожний горожанин Української Соборної Самостійної Держави матиме забезпеченні громадянські права. Україна забезпечить всім своїм підданим право власності, приватної ініціативи, свободу і волю! Україна дасть усім працю і хліба, а передусім звільнить всіх від колгоспної праці, від большевицького страху й переслідування. Тому всі мусимо помагати Українській Владі й бути лояльними — говорив друг провідник Дуб до зібраних поляків, яких прибувало до гурту чимраз-більше. Ця промова слухачам подобалася. Їхні обличчя повеселішли. Вони набрали певності й сміливіше завдавали різні питання. Дуб на всі питання відповідав рішучо, переконуючи та вичерпно.

Розмова забрала багато часу й ми мусили добре натискати погами, щоб дігнати підводи й добитись того самого дня до Стрия.

У СТРИЮ

Уже в селі Нежухів почало сонце схилятися до заходу. До Стрия ще було кільканадцять кілометрів. Натиснули ногами й під сумерк липневої ночі в'їздили одинцем до міста!

Станція була ціла, але по обох боках ряду будинків — розтягався довгий вуж розбитих та попалених залізничних вагонів. Від бомб та гарматних стрілень зайнялися були нафтові цистерни й спричинили багато лиха, бо вогонь перекинувся на тягарові й особові вагони та недалекі малі домики, які вигоріли до тла. Попелища вказували, що й тут недавно шаліла імперіалістична війна у повному її страсі, яка не знає пощади й нищить „гірше повені”, як казав Генко, бо „вода в одного забере, другому дастъ, натомість вогонь і кулі обертають все в попіл і руїну!”

Минаючи станцію, ми звернули наліво й заїхали на подвір'я однієї української родини, де примістилися, як хто міг: одні в хаті, другі в шопі. Незадовго положилися до бажаного сну й відпочинку.

Стрий! Ще двадцять кілька кілометрів, і я буду ступати по тій самій землі, де так часто бігав ще хлопчиком!

Такий гарний ранок! Ще не було гудка, але багато друзів вже повставали й дехто протягався, а деякі шукають холодної води, щоб обмитися та позбутись червоних рум'янчиків на обличчю, що наче повростали в тіло від грубої соломи. До речі, то була перша ніч, яку ми проспали спокійно, від одинадцятої вночі до першого блиску раннього сонячного проміння, що так скоро прордерся крізь деревляні стіни нашої шопи.

Друг Сидорук також пробудився вчасно. Він сердитий на тих, що „спати не дають”. „Мали б ви розум, — каже, — сиділи б бодай тихо та іншим не перешкоджали!” Однаке, його „моління” не помагали. Навпаки, дехто почав так голосно „оправдуватися, що побудив усіх! До оборонців „сплюхів” пристав ще друг Підгайний. Він також хотів спати і прохав „бути тихо”, але й його ніхто не слухав. Товариство розбалакалось на цілу губу. Посипались жарти і приказки. Але недовго. Десь недалеко наших дверей пролунав гострий, всім відомий, гудок вартового.

„Ой, побудка встаць!...” — жартували друзі, й зрива-
лися чимскарше, бо за пів години молитва!

„Боже, здійми з нас окови,
Не дай загинути в ярмі!...”

Ген до самих небес летіла щира пісня-молитва з моло-
дих грудей кільканадцяти десятків молодих юнаків і стар-
ших „парнів”!

Здавалося, Всемогучий Господь у безмежній синяві
сидить в своєму царстві, всевидючим оком споглядає на
українську скривавлену землю і слухає наших молитов
так пильно й уважно, як щиро й віддано засилаємо її
перед Його Маєстат.

*

На сьогодні маємо багато завдань. Друг Дуб особисто
подає вказівки й поради друзьям, що мають окремі завдан-
ня. Двоє ще вночі від'їхало, власним автобусом, до Львова,
як спеціальні зв'язкові.

Нараз стійковий зголошує прихід „гостей”. Це справді
гости! Між ними представники міста. Заходять. Знайоми-
мося. Один представляється — Бандера! Як? — Бандера,
— каже, — брат Степана. Приємно. Передімно брат Сте-
пана. Він старший, **невеличкий, худий!***) За те дуже при-
вітний, скромний. Лише по очах нагадував свого молод-
шого брата Степана!

*

Після наказу, я з призначеними друзьями пішов до „Ні-
мецького Дому”, що містився у східній частині міста. Він
так називався ще за польських часів, бо в Стрийщині,
недалеко від самого міста, були багаті німецькі колонії.
Вони побудували в Стрию гарний двоповерховий дім,
де містилися школа й інші культурні товариства та інсти-
туції.

Тепер у тому Німецькому Домі примістився Окружний
Провід ОУН, міліція і інші установи. Важлива нарада мала

*) Слід згадати окремо, що цей брат Степана Бандери, після зрешту-
вання членів Українського Уряду, був арештований гештапом, а пізніше
розстріляний. Рецфу родини Степана Бандери вимордували пізніше
польські бандити!

(М. С. Ч.)

відбутися тут аж по повороті наших спец-зв'язкових зі Львова, але зараз ми мали порушити деякі питання нашого побуту на терені міста, а також обмінятися інформаціями та досвідом.

Не зважаючи на ранню пору, коло Німецького Дому ми застали багато людей.

Здоровимось і запізнаємося з господарями. По чеснствих церемоніях, заходимо до просторої, гарно прибраної світлиці.

Наші обопільні інформації, щоправда, доповнялися, але в основному мало чим різнилися. Вони знали те, що ми, і навпаки. Але це відносилося лише до справ німецької поведівки й трактування українських самоуправних чинників на місцях. Виявилося, що вони також мають одержати зі Львова нові інструкції, що „ось-ось привезе їх кур'єр”.

— Важко нам взагалі будьщо робити тут, бо, як бачите, в нас повно німоти, — говорив один з місцевих друзів. І справді в Стрию було дуже багато німецького війська. Одні відходили на фронт, а за ними сунули нові частини з Заходу й на деякий час тут задержувалися, відпочивали чи переформувалися. Вони позабирали найкращі будинки, але досі не посягали по те приміщення „Німецького Дому”, де містилися всі важливіші установи міста.

— Як довго ми тут втримаємося, не знаємо, але будемо намагатися бодай цей дім задержати для себе — казав один з наших розмовців.

Яка іронія долі! За кілька тижнів не то що „дому” позбулись, але й їх самих здебільша повиарештовували, а решта пішли в підпілля!

Прикінці нам подали інформації про большевицькі катування... Вони такі великі, що всі попередні, які я бачив і чув — бліднуть перед тим пеклом, що тут його накоїли червоні кати!

Після обговорення деяких справ та устійнення часу наступної зустрічі, я рішив особисто піти на місце й розглянути, по можливості, все докладно, щоб мати повний образ большевицького нищення людства, бо досі я не мав часу приглянутися до того нещастя в подробицях. Мені дехто відраджує, але це не помагає: я тимразом впертий!

Немає ради. Погодилися. Дали мені для товариства ще трьох друзів — і пішли!

Входимо на Львівську вулицю і прямуємо до велико-го червоного будинку Окружного Суду. Тут стійте україн-ська міліція і декілька німців-старши. Мої супутники під-ходять до хлопців-міліціонерів і сповіщають про наше бажання. При помочі міліції та якихось паперів дістають дозвіл. Спершу заходять вони самі в супроводі міліції всередину Суду. Нас кількох лишається, покищо, при вхо-довій фіртці. Тут чути сильний млавко-гострий сморід трупів, що аж в очах колить, але чути й креолін, чи кар-боль, і він „переїдає” незносимий сморід гнилих тіл. За хвилину друзі вертаються і запрошуують нас з собою. Ввій-шовши в коридор, відразу бачимо на стінах зачорнілі плями. Вони темно-бури, й треба добре приглянутися, щоб пізнати присохлу кров. Бrr! Ї так багато по стінах, наче б хто зумисне розмазував, чи яким помелом скроплював довколо себе! На коридорі лежать порозбивані двері і цегла.

До мене підходить поліцист-міліціонер і дає білу ху-сточку, змочену якимсь розчином, який мав зменшити сморід та уможливити нам дальше просуватися по тому пеклі.

Входимо до колишньої судової канцелярії, а за советів — кримінальної кабіни. По правому боці валяються не-зугарні купки порозбиваної цегли, а побіч шматини по-роздріваних штанів, чи якихось інших частин мужеського одягу, далі лежать рештки, зціпенілих у крові, сорочок. Під вікнами і в другому куті повно лахів. Та де, то не лахи, то трупи! Їх поскидали трохи набік, щоб можна було ввійти до середини. Ми взагалі не могли того всього так скоро охопити очима, бо ввійшли з ясного дня в темінь. Вікна були позамуровувані, але їх тепер потрохи пороз-валювали і впустили досередини дещо світла. Придивля-ємося виразніше. Страшний вид! Помордовані жертви лежали одна на одній безладно; інші, вкуті, лежали рівно. То їх вже тепер поскладали, як робили доступ до тої кабіни. Всі трупи мали якось дивно повикручувані шиї, обличчя й очі. Биглядало це все наче на страшному суді! Здавалося, що вони своїм виразом обвинувачують

всіх і вся — цілий світ і нас також, що так спокійно дивимося на них, що серед страшних мук гинули тільки тому, що не визнавали сатани, що жили по закону Христа, що любили свій народ, що не могли сприйняти ложі і забріханости, що любили правду й бажали собі й іншим волі!!!

Один з міліціонерів якимось предметом стягає набік лахи. Пірглядаємося дальше. Деякі трупи мають пов'язані руки назад себе. Інші були пов'язані кайданками, по два докупи, за руки. Деякі взагалі не були пов'язані. Це мають ті, що або прийшли найпізніше, або були найслабші, або так побиті ще перед остаточною смертю, що вже їм не треба було рук в'язати!

— Стережіться! — звертав нам увагу один з міліціонерів. — Там надвору виваляють вікна, щоб де на кого цегла не впала! — Ми відступились від вікна, яке було з середини так, як і інші, замуроване. Але з надвору їх тепер витискали, чи вибивали молотами.

Заходмо до інших убіакцій. Такі сцени ми побачили і в інших кімнатах на долині (мезанін) й на першому поверхі. Словом: Велика будова Окружного Суду була перемінена большевицькими катами на **один великий гріб!**

Тут у правому крилі в долішніх забудуваннях були сліди та приладдя для тортур. Очевидно, що тепер тут могли добре визнаватися на тих деяких приладдях, лише кримінальні спеціалісти, бо все це лежало в понищенному, або взагалі розібраниму, стані. Ми побачили спеціальні електричні приладдя — наче рушти, дальше — якісь гостро-кільчасті дротяні сітки, сворні, кіліці, якісь поскручувані спружини, тощо. Вгорі звисав гак з лінвою, яким підтягали жертви, завдаючи їм ще одну муку! Збоку, при стіні стояв „варстат”, частини якого валялися на долівці. То був своєрідний прилад до „натягання” вдовги. Декотрі друзі почали складати певні частини й пояснювати їх значення. Всі ці пояснення зводилися до одного висновку: „варстат” служив до розривання людини на дві половини! Він при помочі окремих гвинтів-шруб, підносився в один, то в другий бік а понадто, його можна було тими гвинтами роздвоювати, тоді, коли жертва була прив'язана за ноги до однієї частини, а за голову — до другої частини стола-варстату. Бічні гвинти служили, мабуть до стискання жертв, або взагалі — душення на смерть.

Тепер годі було розібрati всi тi безчисленнi куски приладiв i означити точно iхню функцiю; цеbт — вiдгадати до якого рода мuk i катувань були вони призначенi, бо здебiльша вони були понищенi самими большевицькими „майстрами” перед iхньою втечeю. Все ж не могли вони, бо й часу не мали, понищити того так, щоб не можна було пiзнati „механiзмiв” i iх призначення. От, наприклад, цi „машина”, чи „варстiat”, як ми називали, заховалася в досить добромu станi, й коли б так попали нам пiд руки першi справники, то ще було б чим „попроxати” в них правди. Бо вистарчало б кожного виконавця i мучителя, притиснути вiдповiдно тим самим гвинтом, що недавно гвинтували й держали в своїх „обiймах”тих, що ось лежать на купах та страшним виразом обличчя i очей — оскаржують всiх носiй культури й цiвiлiзацiї, за те, що допустили до зросту сили дияволської комунiстичної диктатури, на iм’я якiй СССР!

Ми не могли довше дивитися на тi посинiлi й натрудуватi трупи, з повикручуваними кiнчинами, бо буквально кажучи-ми не мали чим довше вiддихати! А дотого, ще й сам вид був страшний. Не можна було якось зовсiм холодно того страхiття спriймати, бо хоч як я старався вiд себе вiдганятi всяki сентименти, то серце з болю краялося. Жаль i якийсь ляк мене так охоплював, що, здавалося, як би не присутнiсть моiх друзiв i полiцiї, я був би давно втiк звiдсiля, щоб не бачити тiєї страшної сцени, яка могла й найтверdшу людину привести, з жалю за своimi братами по кровi й iдеi, до розпуки й божевiлля! Це саме я запримiчував по обличчi та очах моiх друзiв. Я нераз не мiг вiд них видобути слова. Вони не обзвiвалися ani до мене, ani один до одного. Такий стан тривав хвилинами. Дехто старався себе наче „роздrухати”, бо все це виглядало страшнiше за всi сподiвання i припускання! Ми досi, як я уже згадав, дещо бачили, а ще бiльше чули, але то вcьo разом узяте, не було й половиною того жаху, свiдками якого тепер ми самi були!

Ми споглядали один на одного, наче шукали оправдання, спiвчуття, чи поради, як тому зарадити, як того позбутися, щоб воно не було такою страшною правдою i болем для нас, та такою великою втратою для укра-

їнської нації взагалі! Я був свідомий того, що, якщо такі сцени є по всіх українських містах, (а тепер ми в тому не сумнівалися), то можна сміливо твердити, що українська нація, вже до того часу, понесла найбільше втрат! Отже ВОЛЯ її вповні належиться!!!

І хоч ми не обійшли всіх убікацій-кімнат-трупарень, то я довше не видержав. Попросив випровадити нас чим-скорше, бо слабну. Ми вийшли поспішно геть з того страшного лябіринту смерти! Мені так погано зробилось що думав, — чуть-чуть впаду трупом на купу помордованіх жертв! —

Ми вийшли надвір. Задержались зараз же коло хвіртки. Я сперся на залізний тин і приглядався, як жиди виносили на ношах трупів з льохів і скідали їх на купу. Інтересно скільки тут може бути помордованих усіх людей? Але коли я навіть запитав моїх супроводаторів, то ніхто не міг дати мені відповіді. Всі стверджували, що „багато, дуже багато”, але кільки — ніхто не зінав. І не міг знати! По-перше, що ще не всіх обчислили, й не всіх повітятгали. Так з „ока”, як казали, можна начисляти на півтора, до двох тисяч, якщо не більше — казали деякі, що вже обійшли всі приміщення суду-криміналу.

Жиди дальше зносили помордованих і зливали їх якимось розчином йоду, а інші по ідентифікації — обливали трупів розчиненим вапном.

Підходимо трохи дальше. За брамою високого муру, що окружав велике подвір'я суду, чуємо плач жінок і тупе ридання, яке здавалось, вириває з людини куски розболенного серця.

По якомусь часі, ми щераз ввійшли до середини. Перейшовши крізь довгі коридори, нас завели в келію „стоячих трупів”! Не можу цієї сцени проминути й промовчати! Коли інші кімнати були замуровані замасковано, так що ззовні було годі зор’єнтуватися, бо вікна зі шибами й фіранками, стояли непорушені, — то та кімната була виглядом прямокутної пивниці, вимазана темно-зеленим цементом з нутра. Ніде не можна було запримітити й шпалини, так дбайливо була виправлена піском і цементом. До середини цієї кімнати-пивниці, московські варвари напихали нещасних жертв, і вставляли їх один коло одного так густо й тісно, що коли наповнили повну кімнату, до

нага розібраних нещасників, і заперли двері та ззовні їх замурували, — всі вони стоячи, подусилися! Двері, як сказано, були замуровані, а ціла стіна закрашена, так що неможна було взагалі розпізнати, чи були двері, й де були! Цей простір віднайшли, щойно минулого дня, розбили стіну і... побачили в невеликій прямокутній кімнаті-льоху понад триста „стоячих трупів”. Більшість з них таки стоячи, гинули, обкусуючи зубами з болю і розпуки один другого... Всі застигли з повивертаними очима, повикривлюваними ротами й з повишаарпуваним з голови волосям!...

На цей вид нам почорніло в очах з жаху, жалю і оголмшення, яке холодом обвіювало душу, серце й розум!! Ніхто з нас не був у спромозі промовити слова. Хвилину всі ми стояли непорушно, як і ті закостенілі „статуї”!

Нас вивели. Я щойно тут довідався, що друг Сидорук, який пізніше також прилучився до нашої „експурсії”, помогав виносити одного з відвідувачів, що вже не мав сили сам вийти надвір. По дорозі він зомлів.

З нас ніхто не був допроваджений до такого стану, бо, по перше, ми вже силою призвицяення були більше відпорні, а по-друге-нас, крім жалю, охоплювала лютъ до ворогів, яка була тимбільша, чимбільше було нагромаджене в серці болю!

Я поглянув на своїх друзів. Усі вони мали наповнені слізами очі, хоч ніхто з нас не плакав. То були сльози присяги! Ми присягли помстити, де тільки зможемо, тепер і в майбутньому, смерть закотованих червоними сатрапом братів наших!!

Не лише тих, що тут лежать і „стоять” тисячами в тюрях Стрийських криміналів і замурованих залах Суду, але за всіх, за всіх тих, що згинули тепер і скорше, що неоплакані й непомщені порозкидувані vorожою нечистистю рукою по рідній і далекій, чужій землі! Нам стояли перед очима Симон Петлюра, й, головно, наш незабутній полковник Евген Коновалець, і плеяда катованих у сибірських лісах, багнах і тайгах політ-в'язні, а дальше мільйони й мільйони жертв штучного голоду!

*

Бунт душі й ума наказував нам: „Йдіть чимскорше вперед! Доганяйте грабіжників, катів і азіяцьких канібалів

та помстіть смерть мільйонів своїх братів, батьків, сестер і дітей, що згинули по тюрмах, казаматах, на Соловках, Сибірі й Казахстані, поморені голодом і холодом!... За тих подушених, живцем похованих, тепер і давніше, по всіх містах і селах України!! Відкиньте сантименти й сповніть обов'язок не голої помсти, але суду й справедливої карі, яка мусить стрінути всіх горлорізів, мучителів, тричі проклятих енкаведистів, отої комуно-русскої потвори, що ширить руйну, брехню, страх, голод і смерть!!

Чи можете тепер зрозуміти чому ми спочатку не були проти німецького походу на Схід? Відповіль ясна: бо німці йшли проти тої страшної тиранії, яка назовні замаскована чотирьома буквами СССР! І тільки тому ми спочатку були повздерливі в своїх діях супроти „нових визвольників”, однака наш Прорід у наказах виразно на кожному кроці зазначував, що ми доти не виступаємо проти німаків, доки вони нас не будуть переслідувати, доки не поставляться проти наших намагань осягнути повну, суверенну свободу й волю для української землі й народу!! Ми за всяку ціну бажали собі розгрому й то повного, безповоротного, тієї страшної комуністичної доктрини, практики й сили, що тяжила в повній своїй вазі й нещасті на спині нашої нації! Ніхто інший, лише Україна перша поставила спротив проти комуністичної навали, яка своїми наслідками для України в першу чергу, а даліше, як показалося, й для всього людства, була нелегшою і неменшою від татарської навали часів Батія! Отже недиво, що українська нація бажала (й тепер бажає!) знищення большевицької тиранії, без огляду на те, хто її помагає нищити!!

І хоч ми не знали ще вповні політики нових займанців на наших землях, то, не зважаючи на національне лихой безсумнівного ворога число один, яким була, і є, імперія-лістична Росія, ми як нація, не чіплялися беззастережно німецького воза! Українська нація від самого початку займала ясне становище: Ми проти російської імперії, проти комунізму й його дикого режиму! Але ми не за новим поневоленням німецькою салдатескою України! І наше становище було ясне не лише для самих, але також ясне було німакам! Хоч їх становище нам відразу не було як слід ясне. А це тому, що воно залежало виключно від поведінки німецьких окупаційних сил! І гаке наше застеп-

реження німці знали й нераз з наших уст чули!! Що так воно було, а не інакше, доказів на те дуже багато. Бо, коли нові займанці навчились від своїх червоних попередників-русских талмудистів того самого нищення підбитих народів, коли вони примінили ті самі й ім підібні методи переслідування, які обернули впершу чергу проти українських самостійників, — провід тих же самостійників звернув вістря революційної нещадної боротьби також проти корічняво-броннатних гестапівських „визволінків”!! Така була наша відповідь згори!

Та ми спершу заінтересовані були в знищенні московських грабіжників і катів Українського народу, який саме тепер вставав, скидав кайдани поневолення та намагався порядкувати своє життя по своїй волі.

Тимразом українська нація вжила всіх спроб, усіх можливостей, щоб остаточно всеціло скинути ярмо неволі! І, коли не всю пішло гаразд, то це сторінка другого питання, поважної причини, що на її зміст припадає постанова до наших визвольних змагань ще й другого імперіяліста-німецького окупанта, як безпосереднього спричинника й гробокопателя нашої відновленої волі!! Та про те пізніше.

*

Після відпочинку й одеждання відомостей, що наспіли зі Львова, ми ще раз пішли до Стрийського Суду. Але тепер не заходили до будинку, лише на подвір'я, яке роз простиралося по західній стороні будови. Тут побачили нову сцену жаху й смерти та невимовного терпіння присутніх жінок, які безсило пересувалися з місця на місце, мов тіні. Перед нами, з північної сторони площа, великих три ями, з яких гурт жидів витягав свіжовідкриті трупи, що лежали під вапняним розчином. Спершу думали, що ці ями викопано для розпущення вапна. Але поліція наказала провірити, як багато є того вапна. І виказалося, що за містъ вапна там є сотки людських трупів. Приступаємо ближче. Оглядаємо, проходжуочись, мовчки. Крім жіночого плачу та ридання, вся праця витягання і іденфікація трупів провадилися в великій тишині. Сум огортає усіх, хто лише тому приглядався. Підходимо до південної мурованої стіни, вздовж якої простягаються підземні льохи-пивниці. Така сама ексгумація відбувається і тут. Саме

витягають трупи з двох цементових льохів. Питаємо поліцію і лікарів про стан зідентифіковання. Відповідають, що мабуть можна буде розпізнати всіх, наскільки будуть при жертвах якісъ документи, або, якщо пізнаватимутъ знайомі, бо все це свіжі жертви. Довідуємося, що всі пивниці-льохи заповнені жертвами сатанського шалу. Інтересно, що в пивницях було найбільше помордованих жінок і дітей. Лікарі стверджують, що більшість з них були вкинені живцем через отвори-люфти, згори комітъ головою. Справді, ми оглядали ті люфти, які стирчали, наче покришки, над землею, й віднайшли місця з обсохлою кров'ю і рештками шкури та волосся. Тут знайдено одного живого чоловіка **Адама Кам'янку** зі Синевідська Вижнього, який розповідав про всі тортури, однаке з вичерпанням сам помер!

Ми почали розмовляти з міщенами. Головно нам ходило довідатися про час тих нищень. Стрияни твердили, що ті жертви попали сюди в час вибуху війни. НКВД звозило їх з усіх сторін; головно, рекрутувались вони зі сусідніх сіл. Їх звозили автами на судове подвір'я. „Тут був такий клекіт, що хай Бог боронить! Здавалося, що все під землю западеться!” — говорила одна заплакана жінка. Під гудіння моторів, кати викінчували свої жертви. Одних замуровували, других скидали в цементові пивниці, а ще інших стріляли й стягали до глибоких ям, які заливали вапняною рідиною.

Лікарі стверджували, що багато жертв, головно ті, які не вдарялися безпосередньо головою об цементове дно ще довший час жили, а деякі погинули дару днів тому!

Великий відсоток жертв мали при собі документи: пашпорти, шкільні свідоцтва, домові зголошування, тощо. То вкажувало б на великий поспіх катів, які нікого не переслухували, не провірювали, лише мучили й стріляли! Отже: виловлювали людей тільки на те, щоб безоглядно нищити!! Було багато, головно мужеських трупів, що мали при собі поліційні покликання. Але в більшості ці по-кликання були виставлені з датою половини червня 1941 року. Однак лікарі твердили, що жертви зовсім недавно помордовані. Виходили б з того, що деяких поліція по-кликала на переслухання, скорше, але звільняли, а в останньому часі забрала ще раз, останній раз.

Переглядаючи в поліції стирти паперів, ми ствердили багато жертв з наступних сіл: Дуліби, Братківці, Доброгостів, Завадів, Пукеничі, Добряни, Лисятичі, Пятничани, Березина, Кавська й ін., яких не можу собі зараз пригадати. Однак, добре собі пригадую, що знайдено з котроїсь Дем'янки (є Лісна й Надністрянська?) трупи двох сестер та їхнього брата. Усі троє віком від 14 до 19 років! Юнаки й діти! Таких було більше!

З болем, що розривав наші серця за тими дітьми-квітами України, ми проходили через кімнати і подвір'я, оглядаючи ще раз стирти трупів, свідків „совєтської культури”. Повертаємось на місце призначеної збірки. Тут зустрічаємо деяких нових людей, що мають включитися до нашої Похідної Групи, натомість дехто дістав наказ змінити напрям походу, а ще інші мають перейти зі Стрия до Львова.

Використовують можливість і перший раз зголошую своє прохання другові Дубові. На жаль він не може мені відповісти. Він розуміє мене, але не має певних інструкцій у справі відпусток, і прохає мене і таких самих інших петентів підождати. Інструкції в тій справі наспівуть незадовго.

Однаке те ніяк мене не потішило. Свідомий того, що пізніше не буде й тієї можливості, бо як не використаю нашого короткого постою тут, то під час походу всяка можливість віддалитися від Похідної Групи буде виключена. Озброївшись новими „аргументами” заходжу ще раз до кватири Проводу й представляю своє прохання в повній ширині, вяснюючи в подробицях мотиви, які спонукають мене бути до певної міри „впертим” і прохати „надзвичайної” відпустки, бодай на 24 години.

Мої аргументи були вистачальні. Я таки добився дозволу побачитись з моїми рідними, що десь там мали проживати над Дністром... яких я не бачив ще від 1934 року. Не диво, отже, що на вістку дозволу, який дав на власну руку друг Дуб, мені чуть серце з грудей не вискочило. Це навіть викликало, після відчитання наказу, деякі жарти в мою сторону, мовляв: „Другові Р. на грудях сорочка трісла з радості”! Але я тим надмірно не переймався, бо всі чули, що маю відпустку на двадцять чотири години!

Однак ця радість „засмутила” одного з моїх підвладних з села Березини, друга Б. Він був призначений до мого рою й весь час поводився досить гарно. Але, довідавшись, що я одержав вірппустку, а він ні (він та-кож просив), почав негодувати, мовляв, друг провідник цебто я! не подбав про него, лише сам за себе! — Такі відомості наспіли до мене дуже скоро й відігнали від мене всю радість, яка полонила була мою душу. Приkre почуття овіяло мене тим більше, що фомально, на людський розсудок, він має слухність, бо поганай той провідник, що дбає більше за себе, як за друзів своїх! Та справа в основі виглядала дещо більше скомплікована. Я був поза домом повних вісім років, а він лише рік тому, як опустив рідній й рідний ґрунт! Але про те мало хто з підвладних знат. Найкраще знат сам друг, який, без огляду на те, посуджував мене, що „не дбаю про нього, лише сам про себе”! Той осуд був надто для мене болячий, що його висказала людина, для якої я був старшим шкільним товаришем, яких десять літ тому — у Рогатині! Понадто він добре знат про те, як я одержав дозвіл і на якій підставі.

Сталося так, що я на свою відповіальність, як без-посередній його зверхник, наказав йому негайно збиратися і йти на вірппустку!

— Друже Б.! Знаючи ваші заслуги в моєму відділі, даю вам особисто 24 години вірппустки! Зараз збирайтесь і від’їжджайте. Групу можете опустити без зайвих зголошень, натомість прихід зголосите точно в мене, або в моого заступника, друга Твердохліба! Зрозуміли?

— Так є, друже провідник! — відповів він і відійшов.

Я любив того, колишнього молодшого шкільного товариша. Але відтоді минуло шмат часу й старі „добрі” часи забулися. Я його (краще він мене!) пізнав аж тоді, як попав до моєї частини. Так: „темпора мутантур ет нос мутамус”! — сказав він до мене при першому привітанні. Та все ж норовів своїх „попівських” не покинув і тепер. Я прощав йому, а він був радий, що зможе побачити свою маму, вдову по священикові, яка мала переживати в одному з наддністриянських сіл, недалеко Стрия.

Він поїхав, а я остався. За кілька годин пізніше побачив мене друг Річка, Провідник 3-ї Похідної Групи Південь.

— Друже, ти чому не поїхав на відпустку? Чом витрачаєш час? Коли ж поїдеш? — засипав мене питаннями з виразом здивування і докору на обличчі.

— Історія така, друже провідник! — і я розповів йому про все докладно.

— А так! То ти його відпустив, а сам остався на його місці!?

— Так є, друже!... Інакше не буде годитися стан нашої Похідної Групи! — додав я, підсміхаючись. Друг Річка і собі всміхнувся, але досить гірко.

— Друже! Збирайся і їдь чимскорше до рідні! Я розумію тебе! — додав, і наші правиці обмінялися кріпким привітанням.

Однак я того дня не міг вибратися в дорогу, бо до хати було досить далеко.

Сонце того вечера заходило червоно-багряно. Ще одна спільна вечірня молитва, ще одна чарівна, але безсонна українська ніч і — вчасний золотистий ранок, який чимдалі ставав пурпурово-темним, темним аж синім від хмаринок, що нависали на східньому обрію.

Того ранку я вибрався доганяти ровером-колом вимріяну сцену моєї зустрічі з родиною.

Чи буде кого зустрічати? Чи будьхто пізнає мене? Ко-ли відходив я з дому до мого лиця ще не дотикалось лезо бритви, а тепер я — здоровенний мужчина!

Від'їждаючи до рідної хати, я одержав нову синьо-жовту опаску зі золотим тризубом по середині.

— Це перша відзнака „старому” ветеранові! — сказав друг провідник, бажаючи мені милої зустрічі й скорого повороту до Групи!

Зі мною їде додому мій сусід Роман Хміль. Він також в нашій Похідній Групі. Перший раз ми зустрінулися ще перед в'їздом до Самбора. Не пізнав мене добряга. Те було доказом, що й інші не пізнають по такій довгій розлуці. Щойно тепер використовую трохи вільного часу на розмову з моїм сусідом. Він сповняв, в одній нашій частині, функцію розвідника. Про мій дім нічого конкретного не знає, бо опустив рідну землю ще 1939 року й не мав жадних відомостей про стан і теперішні обставини в „хаті“. Я пригадував собі його й знов, що по скінченні середні

освіти вступив до Львівської Богословської Академії, але її не скінчив, бо з приходом большевиків мусів опустити не лише Академію, але й рідну землю. Отже він вже другий рік поза домом. Цей енергійний юнак мені дуже подобався своїми живими дотепами й гарним голосом. І, як пізніше показалося, він був кращим промовцем, як другом!

— До побачення, Ромку! Ти ідь, а я маю полагодити ще деякі справи, й зараз тебе доганяю.

Ромко від'їхав. Я полагодив ряд справ з моїм заступником, дав певні вказівки своїй частині і казав ждати мене наступного дня.

Беру наплечник і повною силою мчу на колі через села: Пукеничі, Лисятичі, де мав знайомого, який помагав мені при втечі з Польщі, ще 1934 року, за кордон до Чехії. На жаль не застаю знайомого дома. Сусіди запевняють мене, що він „десь пішов”. Він втратив батька й молодшого брата. Їх забрали большевики й завезли до Стрия... Деякі повернулися, але вони — ні! Мені зараз стала перед очима сцена в стрицькому суді. Запитую, хто так знищив село, що половина його мешканців опинилася без стріхи над головою. Відповідають, що большевики приготовили в Лисятичах на летунській площі великі стирти бомб, які були призначені на „вивозку” в Германію... Але війна набрала такого швидкого темпу, що вони не мали часу викинути бомби на ворога; отже, щоб добро не попало німцям в руки, не зважаючи на близькість села, викинули ті стирти вибухового матеріалу в повітря. Від сили вибуху, частина хат зникла з лиця землі зовсім, а решта осталася без дахів і вікон. Згинуло декілька людей, а багатьох покалічено відлямками та кусками каміння і цегли. Майже половина людей від гуку й струсу повітря поглухли... „Тому так виглядає наше село”, — пояснювали селяни.

Дякую за інформації, прощаюся і далі щосили кручу педалями. У Тейсарові задержуюсь пару хвилин. Тут повіває великий синьо-жовтий прапор. Далі бачу велику в'їздову браму й написи: **Вітайте! Хай живе Самостійна Соборна Українська Держава! Хай живе Провідник ОУН — Бандера!**

Мене обстутили цікаві селянські юнаки: „Звідки, ку-

ди". Пояснюю їм, хто я і куди іду. Вони пропускають мене без труду. Добиваюся до Пчан. Тут те саме: прапори, брама й льозунги. Відсвіжуєсь зимною водою і зупиняється аж в Цуцоловицях. Перед будинком бачу якесь пожавлення. Заходжу й довідуєсь, що місцеві члени ОУН зловили якихось підозрілих двох людей. Виходить з розмови, — большевицькі політруки, що не вспіли втекти, чи може з якоїсь іншої причини залишилися, ховаючись в дооколичних мочарах. Заходжу до будинку й знайомлюся з присутніми. Вони мені зрадили. Довір'я до мене мали повне: в тому помагала відповідна кличка, яка супроводила мене від Стрия додому й назад. Пояснюю, що я зараз не маю ані відповідного часу, ані правних уповноважень рішати, що робити з придержаними підозрілими людьми. Цаю раду: ще сьогодні відставити їх обох підводою до Стрия на таку адресу: голоситься до друга того там а там! — Мою пораду приймають до відома. І, коли я доїжджаю до села Туради, мене задержала сторожа української міліції, яка, як виявилось, була порозставлювана на всіх дорогах і перехрестях та далекоглядами стежила за якимось „типом” — як мені пояснювали пізніше, що мав належати до зловлених у Цуцоловицях двох підозрілих мужчин. Мене під ескортою допровадили до місцевої станції, де я вновні виказався потрібними кличками й довідався ряд важливих подробиць. Між іншим я злучився телефонічно з Цуцоловцями й довідався, що ті „панове” поїхали вже до Стрия, як було сказано.

За пару хвилин опинився в селі Іванівцях. Як у попередніх селях, так і тут повівали українські прапори й видніли великі написи-кличі й привітання.

Зустрічаю декількох знайомих. Вони роблять підготовку до маніфестаційного походу, який має відбутися того дня в сусідньому містечку — Жидачеві. В Іванівцях переносяться човном через Стрий, бо большевики, відступаючи, спалили за собою дерев'яний міст.

В Жидачеві зустрічаються з міщанами й деякими селянами зі сусіднього Волцнова, які справують тут певні організаційні функції. Міщани нас радо зустрічають, розпитують. Одна пані жваво розпитує, чи не бачив її сина? Він був у Сяноці. „Може йде з вами?” — питає. „Один мав там свою крамницю?” — Знаємо!.. Може приїде... Може

в дорозі додому... Приїде. Сподівайтесь, здоровий!.. Ще кілька нових запитів, привітань... Слава!.. До побачення!

В супроводі кількох нових друзів заходжу до Міської Управи. Тут зустрічаю колишнього свого професора. Що він робить? Довідуюсь таки від нього. Справує функцію міського старшини-посадника. Він є ставленником ОУН, яка й тут веде перед в організуванні міських самоуправних установ. Сьогодні в них, не зважаючи на неділю — багато роботи. Приготовляють маніфестаційний похід, що має бути виявом сил українських самостійників Жидачівського повіту та духовою мобілізацією повіту, яка має засвідчити нерозлучну єдність всього українського народу з Першим Українським Урядом Ярослава Стецька у Львові.

Заглядаю на годинник. Ще не пізно, але додому маю ще понад шість кілометрів. Спішуся. Декількох друзів з Міської Управи провадять мене за місто. Оглядаю ринок, вулиці. Нічого замітного. Місто не знищено, але виглядає, наче по бурі! Де-не-де проходжуються жиди. Ніхто їм не робить найменших труднощів. Деякі з них розмовляють в гуртках разом з українцями. Це ті, що несли тягар большевицької окупації нарівні з своїми сусідами. Вони тепер мають повне признання. Мої супутники розповідають, що й тут є жертви советських садистів, але не так багато, як в інших містах, а навіть села! Ці відомості сприймаю з полегшою. Прощаюся і від'їджаю!

Далі іду сам. Мій єдиний приятель-рover, не опускає мене, не відмовляє послуг. От тепер він мчить аж свище по відомих „польських“ дорогах! Минаю останні вулички містечка й спускаюсь від цвинтаря вдолину. Колись туди ходив..., їздив ночами на організаційні сходини. Багато води проплило в Дністрі й Стрию від тих гарних юних часів, які стоять перед мною ясно, виразно, наче б це вчора діялось.

Від жидачівського цвинтаря згори шлях рівний, втівчений німецькими танками й автомашинами. По правій руці минаю залізничну стацію...” Тут мене ловили!” — пригадується минуле з-перед десятка років! Ціла сцена така свіжка. Мені видається, що недовше як рік тому тікав я від зграї роз'юшених польських поліцай... Перед очима ще сьогодні стойти грубий жидачівський комендант. Він мене добре бачив і наказав погоню. Та дарма! Хто міг дігнати

худого, звинного юнака? Скочив раз, два з вагонів і поміж ними дав собі раду. Не помогли детективи. Я серною перескачував дротяні паркани і — в жита! А там далі пішло!..

Сьогодні немає тих панів, — думаю. Від того часу українська земля вже замінила другого поневолювача, ще гіршого — червоного! А тепер?.. і думки переганялися з фантастичною скорістю одні між одними. Вірю, що український народ таки виборе собі повну суверенність і незалежність. Так, виборе, але не виплаче!! Чи ж і третій, що зараз ступає по нашій землі, мав би стати таким же самим „візвольником”, як попередні? Може так, може — ні! Якщо так, то і йому приготовимо гарячу купіль смерті! Бо хто йде проти права, хто нехтує змаганням нашого народу і проти них виступає, мусить, скоро чи пізніше, від тої боротьби згинути!!

Ось Окружки. Так само, як колись, стоять сирітками обдерти хатки. Їх не більше, ні менше: чотири. Ще й ще змагаю ногами й зупиняюся над мостом, який перепроваджує через Дністер і Стрий, що тут вливає свої чисті води до Дністра. Води Стрия чисті, аж дно видно, а Дністрові — брудні, нечисті! Та все ж я їх люблю. Вдивляюсь у них, і, здається, Дністер розуміє мене так само, як колись в дитячих роках розумів! Води його були колискою для мене. Топило більш сотні разів і завжди виносили на поверхню, щоб живого віддати в руки матері, яка часто заломлювала їх з розлуки... І тепер та „непослушна дитина” верталася... Пила дністрову брудну воду... Вмивала обличчя, намагаючись, бодай ще раз так мило й радісно з'єднатись з хвилями і шепотом, дорогого серцю, Дністра!

З Залісця, через село вдолину й ось-ось вдома! По лівій стороні озеро — Віклина — бездонна. Вздовж верби. Вони також радіють волею! Кланяються, вітають блудного сина своїми зеленими вітами... По небі пливуть хмарини й відбиваються у синіх водах глибокої Віклини. І вони усміхаються. Он цілими жменями усміху розкидають по спіннілім чолі подорожного! А він далі махає ногами, досягаючи перших хат дорогі, рідні місцевости... Ще трохи й заверне наліво... ще й ще пару десятків метрів вдолину й зупиниться ген наліво аж над самісінським берегом крутого, неспокійного Дністра!

При першій закруті — цвінтар. Тут перехрестя шляхів, — місце, де колись „чарівниці” сходилися!.. Цікаво, що кладовище також виглядає, як по війні. Не впорядковані гробы й поламані хрести, стирти колючого дроту й купки порозкидуваних порожніх і незужитих стрілен. Війна, війна! Її скрізь відчуєте, навіть тут, на кладовищі! І тут немає спокою ані для живих, ані для померлих! Чому я на кладовищі опинився — не міг того собі пояснити. Я читав надгробні написи. І знайшов: „Тут спочиває Р. Б. Матій С. Ч., упокоївся Р. Б. 1934... Вічна Йому Пам'ять!.. „І поплила гаряча молитва з глибин душі. Шепіт розходився відгомоном по червоних квітах і черешнях та губився в тінях запашних грубих лип. Син молився на гробі батька!

Лише один закрут наліво ділив мене від рідної хати. Іду пішки. Зустрічаю багато облич, але ніхто мене не пізнає. Не пізнаю і я їх. Кланяюсь всім, наче зі страху злочинець який, але ніхто не звертає на мене уваги; не питав — куди йду? До кого, пошо? Чим більше, тим сумніше робилося на душі й серці. За хвилину я опинився у відчинених воротах, які по обох боках були прикрашені квітами та вітками кріслатої липи. Так, Зелені Свята.

Тихо. Ані душі на подвір'ю. Проходжуся, як святець по пустині. Де колись ходили мої ноги й ніколи не було видно найменшої травинки, тепер зеленілась трава й гробово розносився запах густого румянку. Ніде й сліду людської стопи. Цікавість зростала впарі з підозрінням та болем.

„А, що, як нікого не застану?.. До кого приїхав?.. З чим від'їду до друзів, що так сердечно бажали мені щасливої зустрічі з рідними? Яке покріплення привезу їм і собі?..”

Полові спинаюся сходами нагору. Вони не ті, що були колись. Нові й цементові. Тихцем ставлю під сходами ровер, наче боюсь, щоб не розбудити кого, підкрадаюся несміло, як злодій. Аж соромно мені, якби хто побачив мене в тій позі.

Що це? Двері зачинені на колодку, а другий замок обмотано грубим дротом, який нагадує мені пов'язані руки трупів у Стрию... Мертві тиша, здається, тихше, як на кладовищі! Спинаюся, щоб крізь вікна побачити, що діється всередині хати. Надаремно! Нічого не видно, бо спущені важкі фіранки заслонювали нутро хати. Всі ознаки опови-

ваноть хату страшною таємницею. Боюсь гіршого, як самі думки принаснують. А вони бажають застати всю в найкрайніому! Відганяю погані можливості цілим своїм єством: руками, думкою і серцем, а вони, наче вечірні комарі, проколюють мене чимраз гірше. Обходжу хату довкола. Заглядаю через вікно в кухню. Також нічого не бачу! І тут усе заслонене якоюсь скатертю. На городі — нікого. В саді — нікого. За рікою, по другому боці Дністра — також ані душі не видно. Лише ген далеко, аж під селом Межиріччя, бачу велике стадо худоби...

Йду знову на подвір'я і сідаю на сходи. Може хто надійде?.. Ще раз встаю. Заглядаю на сусіднє подвір'я. І тут — нікого! Повертаюсь на своє місце. Сідаю і поволі починаю забувати про все. Змора вколисала мене до такого дивного сну, серед солодощів якого й смерть не страшна.

Мабуть недовго спав, бо коли прокинувся лише дещо далі відсунулась від мене тінь високого ясеня. Було передпілуднем. Надслухую. Хтось стукає по сходах ногами так голосно, наче б зумисне хотів переконатися, чи твердо сплю. Бачу: до мене прямує поволі якась висока панна, років 17-18; в гарній жовтій суконці; на шиї повіває в неї перекинений голубий шаль.

„Українка”! — думаю. „Але хто це”? — Не чекаючи аж наблизиться, встаю і здоров’ю:

— Добрідень, панно!

— Добрідень! — відповідає. І по хвилині: — А, ви що тут робите? Ви хто такий?

— ?

— Ви звідкіля? — питає вона далі, навіть не чекаючи моєї відповіді.

— Та... от так прийшов... змучився і відпочиваю! — кажу.

— Ага... — І знову мовчанка.

— Скажіть мені, будь ласка, — хто тут живе? — питаю по хвилині.

— Моя бабуся! Але їх немає тепер!..

— А ви хто? — питаю з усмішкою.

— Дочка їхнього найстаршого брата, Степана — відповідає так чемно, як учениця в школі.

— Тут більше нікого немає?

— Нікого... — відповідає. — Один стрийко десь пішов. Він ховався за поляків і за большевиків, а тепер десьходить також. Його ніколи не можна застати вдома, — наче жалілася моя сестрінниця Катря. — Другого стрийка большевики забрали. Кажуть, що замучили його у Львові... Ну, а один ще молодий, пішов з бабусею до церкви!

В мене вступила душа й принесла знову надію, що таки не так зло, як виглядало. Вже хотів скрикнути й кинутися на ту дорогу дитину, що, наче янгол, сповіщала мені всі новості моєї рідної хати! Але й тим разом опануво себе. Питаю:

— А більше тут нікого з вашої родини не було?

— ?..

— Чи не було?

— Так! — кажу. — Чи не було тут ще кого з вашої родини? — повторив я ще раз.

— Була це стрийна, але вийшла замуж до Ходорова!.. А ще був стрийко... але згинув у Карпатській Україні!.. Його мадяри вбили ще в тридцять дев'ятому році!..

При тих словах Катря опустила голову і в її великих, голубих, як небо, очах виступили слози.

— Катруся!

Вона прокинулась, наче з перестраху.

— ?

— Це я! Твій стрийко, дитино дорога!!!.

Вона з плачем радости обняла свого стрийка. Ридала, як дитина, цілуочи „воскреслого” стрийка, що тримав її в батьківських обіймах!

— Провадь мене, дитино, чимскоріше до мами!

— Ах, стрийку! Я відразу наче прочувала, що це хтось рідний спить під хатою. Мені здавалося, що я десь бачила таке патлате-кучеряве волосся. А пізніше таки по мові пізнала, що колись, ще малою, чула її вже нераз!.. Ах, Боже наш милій! Як бідна бабуся втішиться!.. Але я вас, стрийку, наперед обчищу від пороху.

Вона витягнула хусточку й заходилася чистити мою блузу, короткі штані „пумпки” й черевики.

За кільканадцять хвилин ми йшли до сусідного села.

— Може ще застанемо в церкві, стрийку, — щебетала Катря, — поспішаймо!

За четверть години ми пройшли два кілометри, що від-

діляли нас від церкви, а там... від матері, що молилася за всіх погиблих синів України, й при тому за своїх двох, що пішли з дому й загинули. Один з них „воскресав”, але другий — хіба при кінці світа того!

Церква в П. стоїть на горбку, наче сторож правди, спокою і ладу. Стремлять її бані до висот небесних. Це місце відпочинку й надії для всіх прибитих горем і зболених! Вона, їхня духовна мати — прибіжище праведних і грішних — всіх щодня пригортає. Тут знаходять вони потіху й насолоду! Тут забивають за старість, журбу й утрати, бо все те „суєта суєт”!

Отець Євген Тарнавський*) саме в той час обходив з Найсвятішими Дарами й благословив народ. Вірні клякали й хрестилися.

Ідучи наперед, я не запримітив, що Катруся мене залишила. Вона побігла шукати бабусю, розповідаючи зустрічним, що її „стрийко воскрес”!

— Котрий, котрий? — чую за плечима. — Той, що вбityй був у Карпатській Україні?

Вістка, наче електричний струм, оббігла поміж народом. За декілька хвилин незнайомі мені обличчя почали вітати мене „чоломканням” та „христикуванням”.

— Свят, свят! Дивіться, яка сила Божа! — говорили селяни, яких тут зібралося тисяч кілька з дооколичних сіл.

— А живий... і як гарно виглядає! — говорили інші, не зважаючи на те, що той „живий” чує їхню розмову.

Поміж товпу просунулися сини й дочки моїх сестер та брата. Вони підростили до невпізнання. Стрийко!, Вуйцьо! — кричали діти, пообступувши мене, як цигана на ярмарку.

ПропиХаюсь далі. Священик благословить четвертий раз. Хочу приклікнути, але ніде немає місця. Ніхто тепер не звертає уваги на благословення, лише на „чужинця”, який ось тут замішався. Роздивляюся за Катрусею. Не бачу. Нараз чую:

*) О. Е. Тарнавський перебував у своїй парохії понад півтора десятка років. Був улюбленим парохом і візирцевим громадянином-патріотом. Відразу пішов за покликом Князя Української Церкви — Митрополита Андрея Шептицького, піддержуючи чинно ідеї боротьби за ССУД. Згинув замучений большевиками восени 1944 року (М. С. Ч.)

— Не пізнає.. Не пізнає... Мами не пізнає!

Після тих слів я почув зворушливе, придавлене ридання.

Приглядаюся. Так! Це моя, старенька мати! Я дійсно не пізнав її! Зате вона пізнала сина свого „воскреслого”!

— Мамо! Моя бідна мамо.. — І великі краплини сліз бризнули до стіп матері.

Це привітання побачив отець. Прийшов з хрестом. Обнялися, як брати.

— Христос між нами!

— Є і буде, отче дорогий! — відповідаю.

— Зараз, зараз, дорогий гостю! В сам час приходите, — заговорив священик. — Маємо сьогодні Велике Свято Відновлення Української Державності! Он трибуна, а то — хор пана Прокоп'яка. Дещо змінимо програму. Поширимо її. Отак: я скажу вступне слово, опісля ви відчитаєте Акт Відновлення Української Державності і зараз після того хор відспіває „Вже Воскресла Україна”. А підкінець я відчитаю Послання князя нашої Церкви Андрея Шептицького, яке він видав з цієї великої нагоди до всього українського народу. Потім хор ще відспіває „Не пора, не пора”. Свято закінчимо молитвою в інтенцію Українського Уряду й Народу.

— Гаразд, отче! Ви — господар, а я виконавець ваших бажань!

*

Отець говорив своє вступне слово дуже зворушливо. Він згадав про терпіння української нації, яка геройськи витримала всі удари наїздників і сьогодні устами своїх синів проголошує відновлення свободи, яку зgrabували були вороги наші!. Ви зараз почуєте того, хто говоритиме в імені Українського Уряду!” — закінчив отець Евген.

Виходжу на трибуну. Хвилина мовчанки...

— Український Народе! Волею Твоєю Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери — у Льва-Городі, дня 30 червня 1941 року, проголосила Відновлення Незалежності Української Державності та створення Українського Уряду, який очолює прем'єр Ярослав Стецько!...”

Народ молитовно слухав. Майже всі вже про те знали з оповідань, а дехто й з радіо, але повний текст Акту про-

голосено тут щойно тепер. Після промови, хор відспівав національний гімн.

Зі сльозами радості, народ приєднався до хору, — і по- над чотиритисячна маса присутніх співала воскресний гімн своєї нації!

Точка за точкою, програма добігала до кінця. Найбільше непокоїлась моя мати. Вона виразно вчула, що „волю треба виборти, оборонити, вдергати, закріпити!.. „А це все вказувало, що війна і для нас існує; що німці до нас ставляться „по-мачушиному”. Бодай так вона зрозуміла з тих промов, що їх виголосувано з трибуни. Проте хотіла як- найскорше вирвати свого сина геть, щоб мати час „намовити” його йти чимскоршe додому. Тож недовго довелось мені бути в Отця. Мати таки мала першенство.

В мене на подвір'ю зібралося не менше як половина присутніх у церкві, а деякі прийшли й свіжі, щоб поглянути на „воскреслого Лазаря”!

Час тікав. Заледве привітався з ріднею, а вже сонце почало хилитися до заходу.

Відправивши цікавих, я ще півночі, переводив нарадами дооколичних провідників кількох повітів. Прийшов та- кож мій старший брат Івась. Він змужнів і здавався мені холодним, твердим і... недобрим. Але, як виявилося, всі во- ни мали однакові турботи. Крім таємних організаційних обов'язків, було в них ще багато громадських, самоуправ- них, а також і політичних справ.

Довідуясь між іншим, що в ходорівському криміналі (де недавно вони самі перебували) сидить 19 „комуністів“. Це слово беру в лапки, бо не можна було приписувати всім підсудним однакової провини. Частина з них взагалі не була так дуже обтяжена, але: „треба покарати“! Взагалі за карою були, майже всі присутні. Пробую злагіднювати іх присуди, цебто вже самі іхні думки про більші карі. Виявляється, що моя позиція досить важка, бо один з друзів зовсім об'єктивно заявляє: „Ви тут не були й не знаєте, друже, скільки лиха ми зазнали, скільки натерпілися через тих опришків!

Аргументи їх були прості, але сильні й переконливі. Справді, мене тут не було, а вони на місці мають більше можливостей обсудити все по своїй совісті й волі. Пере-

жили не одно пекло. Дивилися смерті в вічі кожного дня, кожної ночі й години! Вони мають більше досвіду з під-большевицької дійсності. За ними правда!

І я заявив, що вони мають більше моральне право вмішуватися у внутрішні справи терену, серед якого жили й працювали. Мені було соромно, що я не був серед них у тих грізних часах; що не мав щастя пережити те саме, що й вони, або в боротьбі з червоними садистами позмагатися так, як то робили вони... От кільки їх є! І як правильно оцінюють ситуацію!.. Чи не обійшлися б без мене? Так!.. Але я без них — ні!! Ось тут крилася ціла перевага правди по стороні моїх друзів, що пережили большевицький терор, і які тепер вміють негірше від нас, що прийшли з чужини, організувати вільне життя, бо вони мають досвід, гарячі права! А понадто незмінний ґрунт кров'ю політою землі української! Однаке ми знаходили спільну мову, бо нас в'язала спільна ідея боротьби за ССУД! І вони слухали мене, а я — їх. Мої слова вплинули додатно тим більше, що ніхто з присутніх не був прихильником грубої помсти. Рішили провіріти ще раз увесь обвинувальний матеріал і щойно тоді винних супроти української нації — показати.

Я порадив братові не брати участі в засуді тих осіб, що їх обвинувачувано в доносах на нього, як також по можливості здергуватися у відношенні засудів проти осіб, оскаржених у доносах на мого вуйка й молодшого брата, яких большевики вивезли з цілою родиною.

— Хай судять інші! А ти можеш бути свідком! — казав я братові.

До речі: найкращим свідком були письмові документи, що впливали до НКВД від донощиків.

Усі вони тепер сидять в криміналі. Їх постягали до міста з двох повітів майже без труду. Причина була та, що ніхто з них не сподівався, що енкаведисти позалишають компромітуючі документи, і ці документи по їх втечі попадуть в руки українських підпільників.

— Хвала Богу, що таких багато немає! — говорив один з друзів після закінчення нарад. Я також „хвалив Бога!”, що немає таких багато, які підпали б засудові за свої вчинки. Взагалі можна ствердити, що по всіх селах і містах широкої української землі мало було таких злочинців, до-

нощиків і большевицьких вислужників, які своїми вчинками плюгавили б українське імення! Коли й траплялися комуністичні допомічники, то це був переважно елемент, який рекрутувався з-поміж поляків або жидів, які за спиною енкаведистів не раз самі допускалися різних насильств. Та найгірше поводилися на Західніх Землях таки російські большевики. Ті московські брудяси особисто переводили депортації та нічні арештування українського населення. При чому не раз допомагали їм і свої „малороси”.

Такі висновки зробив я після нашої кількагодинної розмови. Настав вечір і прийшла ніч. Надворі загудів вітер, нависли хмари, й почав падати рясний дощик. Мої гости порозходилися дуже пізно, десь по дванадцятій годині.

Мати наганяла спати, й годі було ій впертися. Вона сама — радо слухала б сина цілу ніч, але свідомість того, що завтра вранці я мушу їхати — мучила нас обох.

— А, може таки не поїдеш? — почала вона благальюо.

— Мушу, мамо! Тепер ще більше мушу, як вісім років тому!

Мати журливо кивнула головою, поблагословила знайому св. Хреста мое ліжко й відійшла.

Дністрові води шуміли. вночі так само виразно, як вісім років тому!

*

Наступного ранку вже ждав на мене сусід Роман Хміль.

— Їдемо!

— Так! — відповів коротко й підійшов до матері прощатися.

— Ти таки їдеш?.. Боже, щоб я до своїх дітей права не мала?.. Ти завжди лише гостем у мене був... наче не моя дитина... Бодай би з тиждень побув, а то навіть не побачила тебе добре... знову їдеш! Чи повернешся!?? Степан пішов — нема! Петро пішов та й того десь комуна забрала... Івась ходить вже кілька літ...

Мама плакала.

— Мамо! Присягаю вам, що ніколи не покину більше рідної землі! Волію смерть на рідній землі, як волю і життя на чужині! Знаєте, мамо, „свій народ сина свого й на вербі привітає!” — казав я мамі, щоб бодай щось говорити. Приймаючи присягу глибоко до серця, дивився прямо, щоб перемогти свої сльози.

— Тепер іди! Йдіть тепер усі! Я сама буду!.. Може повернетесь з відкритим лицем щастя!.. Може висвободите всю нашу Україну! — шептала старенька благословляючи сина Пречистою. А завішуючи на шию медальйоник, сказала: „Нехай Пречиста Мати Неустаючої Помочі допомагає тобі перейти усі труди страшної боротьби з ворогами і хай боронить тебе та дорожить, як рідним сином! А коли згинеш за Україну, хай прийме тебе до Царства Сина свого!..”

Роман слухав, разом зі мною, тих слів, що проникали до глибини душі. Очі матері були великі й чисті. Вони стрінулися віч-на-віч з моїми очима, я цілавав поморщені руки матері і від'їхав.

*

— Сильну маму маєш друже! — сказав Роман, коли вийшли ми з хати.

— Так приятелю, сильну! Якби не вона, то я, напевно, не був би в тих рядах, у яких разом маємо щастя йти проти ворога нашої землі!

Приїхали впору. Друг Річка був з нас задоволений, бо всі вчасно, „по військовому” — як він казав — повертались на свої місця. Лише я один повернувся вже до другого призначеної місця, не до своїх рядів. Друзі: Дуб, Сидорук, Підгайний, Попович та ще кілька відійшли до Львова, де мали передіняти певні доручення в місцевому терені. Я дістав частину групи „Г-9”, з якою мав негайно маршерувати до Тернополя. Кінцеве призначення моєї частини — Крим! Про подробиці цього маршруту — не знаю покищо нічого. Прощаюся з друзями. Вони жалують... Бажають здоров'я, щастя та зустрічі в столиці городів українських — К і є в і.

Готуємося до відходу. Одержуємо фотографічні мапи всіх частин України, і вирушаемо в дорогу.

Склад моого загону був добірний. Це були здебільша люди молоді, інтелігентні, здорові й очайдушно-відважні. Словом — випробувані орли України! Головне призnanня здобули собі брати Твердохлібі зі Стрийщини та ще друг Високий з Тернопільщини, чи Бережанщини. Ця трійця була живим доказом дисципліни, послуху, самопосвяty й дружності, а понад все — взірцевим прикладом для наслідування іншим бійцям, бо їм ніколи не „стрясалася”

ані ідея, за яку боролися, ані кріс чи граната в руках, якими орудовали по-мистецьки!

Зі Стрия виїхав я перший зі своєю частиною; другі — за нами. Проїхали через згадувані вже села, аж до Залісця, де задержалися на нічліг. Це дуже свідоме село привітало нас, як годиться. Ввечері ми відчитали два реферати про наше становище до наболілих справ. У присутності місцевого пароха, обговорили нашу поставу супроти можливого посягання німаків на нашу свободу. Ті посягання були вже передбачені; до нас від двох останніх днів доходили вже алярмуючі вістки.. Німota починала переслідувати наш рух: спочатку несміло, тихцем, але де далі одвертіше.

Таємні наради протягалися до пізньої ночі. Наші вказівки були сконцентровані: За всяку ціну поглибити конспірацію, а хто розконспірований, хай зміняє місце побуту!

Наступного дня раннім-ранком поїхали через Жираву до Ходорова. Минулой ночі падав зливний дощ і обернув м'яку дорогу в болото, по якому було важко посуватися. Навантажені підводи застригали в розмоченій чорній землі, а роверами їхати було зовсім неможливо.

В селі Жираві ми мали першу неприємну сутичку з німаками.

Мій наймолодший брат Гриць, довідавшись, що ми будемо переїжджати через Жираву, забажав побачитися зі мною і якось можливо прилучитися до нашого відділу. Коли біг він через село, коло самої церкви задержали його німаки й наказали разом з жидами та іншими українськими селянами відгрібати болото з дороги й посыпати її шутром, який звозили селяни. Криком і нагаями приспішували вони працю. Очевидна річ, Гриць заперечався, почав доказувати, що поспішає до брата, але це йому лише пошкодило: лютий німак „скраяв” йому нагайкою спину й примусив скидати болото.

Наші підводи переїжджали недалеко того місця з заліського шляху й тієї події ніхто не міг запримітити. Але нас наздігнав мужчина з сусідного села — **Іван Кухар** — *).

*) **Іван Кухар**, б. підстаршина, відомого з „пацифікаційних польських подвигів” 14-го полку польської кавалерії, був відомий, як най-

— Ідіть — сказав він мені, — бо німаки збили вашого брата на винне яблуко! Он там плаче й скидає болого!

— Вашого брата, друже провідник? — питали здивовано мої хлопці.

За хвилину всі були готові. Мій заступник ухопив но-веньку „фінку” й запхав під плащ. Решта — револьвери й гранати. Бігом прибігли на місце події. Спочатку брат мене не пізнав, бо ми всі мали на собі військові непромокальні плащі. Підходимо з двох сторін. „Вас льос!” — питало по німецьки. Втій хвилині брат впізнав мене й, набравши відваги, прискочив до німака й лопатою вдарив його по голові. В тім же моменті два інші німаки націлилися на нього з крісів. Ale нараз скрикнули мої юнаки: „Генде гох!” і націлилися на них револьверами. Таким зворотом подій з був заскочений і настражений. Ale до помочі прийшли мені самі німці. Вони почали мене титулувати „гавптманом”, подумавши, що ми є німецькою, або словацькою чи мадярською частиною, яка, йде разом з ними проти „Руслянд”!

Забираємо німоту до громадської канцелярії і тут вияснюємо справу. „Як то, німецький вояк підносить на свого союзника зброю? Це є недопускаємо!” Всьо пішло гаразд. Мої друзі, зорієнтувавшись почали (хто вмів) говорити до мене по-німецьки, титулуючи мене „гавптма-

завзятіший комуніст Ходорівського району. Ale, коли прийшли більшевики ЙІван (без роду!) сам як слід пізнав їх, — став найзапеклішим ворогом комунізму. Його арештували, але він симулював божевільного й втік з криміналу. Пізніше попав до червоної армії — до кавалерії, у Львові. Нав’язав звязки з українським підпільним рухом і став першим постачальником ріжкою зброєю для українського підпілля! Цей факт гідний відзначення тим більше, що Кухар двічі особисто відвозив автом добірні „фінки” до Львівських лісів у підпілля. Коли ж згодом його розконтріували, він підмовив ще кількох товаришів, і разом з ними втік, у повному військовім виряді і приєднався до проти більшевицької партизанки. Незадовго вибухла війна з німцями й він звільнинув себе від усіх обов’язків підпільного життя. Це був надзвичайно впертий і здібний чоловік, але, через нахил до злодійства, годі було використати його. Згинув трагічно в зимі 1944 року.

(М. С. Ч.)

ном". Німці оправдувались військовими потребами, мовляв треба було усунути великий „кот"-болото, а я ганив їх за те, що так побили немилосердно молодого хлопця. Водночас звернувся до брата по-німецьки лаючи його, що самочинно не сміє накидатися з лопатою на вояка. Квіт був вирівняний. Брат, не розуміючи, що я йому по-німецьки товкмачив, пішов спокійно зі мною, а німаки повснулися до роботи.

Тихцем у душі я дякував Богові, що всьо закінчилось гаразд і без жертв. Окремо дякував своїм друзям, які блискуче вив'язалися зі своїх завдань.

Після цієї пригоди ми в Ходорові довго не задержувалися. Відвідали місцеву українську міліцію та Міську Управу і одержали декілька публікацій, в яких було подано звідомлення про страшенні масакри українців у Львові, що відбулися остатнього дня большевицького віdstупу. В звітах подавано понад десять тисяч помордованих большевиками жертв! Деякі подробиці, вказували, що спосіб масового нищення був скрізь майже одинаковий. Подібні звідомлення одержали і зі Станиславова, але точних даних в них не подавано. Жах! Значить, немає ані одного міста, ні села, яке б не оплакувало жертв большевицького вандалства.

Поза тими відомостями — все „миром"! Тут праця наладна дуже гарно, все поступало своїм темпом якслід, тож ми продовжували нашу туру через Волчatiці, Вербиці й опинилися в містечку Княгиничі.

У Княгиничах застали життя впорядковане, але невповні. Бракувало провідних людей. Найбільше праці для впорядкування громадського та адміністративно-самоуправного життя приложив місцевий парох о. К. — Він брав живу участь в нав'язуванні контактів і зв'зків з довкіллям, а також не забував подавати пораду й поміч сусіднім селам, які мали багато труднощів у наладненні гармонійного життя в своїх громадах. Тільки завдяки тому працьовитому парохові ціла околиця була прикладно зорганізована. З інтелігенції крім священика, в місті був ще місцевий лікар та один учитель. Решту інтелігенції вимордували та повивозили совєтські сатрапи! О так, колись передове, під оглядом національної свідомості, містечко, позбавле-

но провідної верстви. Не знаю і досі, з яких причин місцевий лікар п. М. Р. виказував до організованого життя таке збайдужіння і інертність, що це виглядало навіть на дивацтво. Можливо це були наслідки перестраху ще по большевицькім терорі, якого довелось йому теж зазнати. Він мешкав навпроти громадського дому, де наша похідна частина зайняла кілька кімнат.

Користаючи з хвилини вільного часу, заходжу до пана лікаря. Застаю його дома. Він сидить сердега, скулився в чотири погибелі, наче б зараз мав підкласти свою голову під сокиру.

— „Я нічого, нічого не хочу! — відповідав він на деякі мої пропозиції і дивився вбік наче хотів втікати від мене. Соромно і жалко було дивитися на нього, але годі. Ми попрощалися.

Командант місцевої міліції був іншої думки щодо пана лікаря. „Коли за большевиків міг бігати, то й тепер може”! — казав він і дораджував витягнути його з хати „на свіже повітря”, а то, мовляв, „збожеволіє”.

На бажання священика й Управи Міста, ми вирішили на деякий час тут задержатися, щоб обмінятися думками ї досвідом. А головно треба було вирішити, що робити зі зброєю, якої повно валялося по ровах, полях і лісах? Що робити з „радгоспом”, що постав був з колишнього панського фільварку Куди вдаватися за сіллю, якої зовсім бракує? Чи можна іхати за нею до Стрия чи до Дрогобича? Чи „не треба б трохи позаховувати зброї і ще дечого”? І слішно! Пізніше виявилось, що вони перші зі своїм отцем, який розумівся добре не лише на евангелії, але також і на політично-громадських справах, — звернули увагу на ті „непотрібні” речі, що валялися по всіх усюдах. І коли їх два роки пізніше не бракувало в тій околиці, то тільки завдячувати треба мудрій пораді та вказівками тих людей, які вміли служити Богові й Батьківщині!

Увечері того дня Управа містечка зорганізувала в домі „Просвіти”, — сходини громадян, на яких довелося мені в двогодинній промові подати ряд актуальних вияснень, головно в справі нашого політичного положення, що ставало з дня на день прикріше, бо ворожнеча німоти до нашого визвольного руху виходила наверх, як шило з міха.

По закінченню віча мене поінформували, що в сусідньо-

му Рогатині діє вже німецька команда, яка вороже відноситься до самостійників. Далі розказали, що головним промотором тої ворожнечі є „дольмечер” *). Він — українець, але ненавидить ОУН. Він каже, „бандерівська держава буде зліквідована так скоро, як і він сам”. Ці слова мене здивували, бо людина, що їх переповіла, присягалася, що переказує дослівно те, що сказав пан „дольмечер”, запевняючи мене водночас, що він напевно українець, бо його „рогатинські люди знають”.

Нічого дивного, що всі відомості нас усіх дуже немило вражали й бентежили. Тож ми рішилися чимскоршe поїхати на місце й переконатися, як далеко може посунутися людська сліпота й „партійна” наївність того „дольмечера”.

Не зважаючи на ніч, вислав спецрозвідчиків і спецзв'язкового до „гори”, до безпосереднього свого зверхника друга Річки.

У РОГАТИНІ.

Відповідь прийшла: „Слава Україні! Поступайте обережно й згідно з нашим завданням!.. Без насильства!.. Про вислід негайно звітуйте! Героям Слава! Річка”.

Щиро-сердечно пращаємося з отцем та головою Управи паном Ок..

Наступного дня вранці від'їжджаємо через села Загір'я, Залужжя — до Рогатина. В Залужжі задержуємося на часок, щоб поінформуватись, наскільки особа „дольмечера” відома і в якому наслідлені. Вислід без змін. Голова сільської ради повторяє майже то саме, що знаємо з переднього дня з Княгинич.

В'їджаючи в місто, зустрічаємо багато німаків, які посугаються на схід. Але місто, також переповнене ними. Тут „дістаемо язика”, від якого довідуємося, що по обіді ті частини мають від'їхати далі.

Для обережності наказую скріпити чуйність. Деякі підводи залишаються перед містом, інші посугаються поволі наперід. Збірний пункт — під судом!

Щоб не викликати підозріння, заходимо туди одинцем. В бічній будові суду на горбку, містилася управа україн-

*) Дольмечер — перекладач.

ської міліції. Тут гуртувався весь рух самоуправних чинників, які себе взаємно доповнювали. Довідуючись від остроніх людей, що „тепер є нова Управа”, бо попередньо змінили німці. Особисто я не мав досвіду, як поступати і, щоб не погіршити справу, бо це перший випадок дивного „дуалізму” — ця зміна управи німцями!

Як пізніше виявилося, місточко Рогатин було єдине на цілу Соборну Україну, що мало „провід” міста, вороже наставлений до Акту Відновлення Української Державності.

Зміна управи міста на „нову” відбулася завдяки п. Коникові-Онуфрікові, який, добившись з еміграції до своєї родинної місцевості, почав при **помочі німців киринити так довго, доки не наставив тут „своєї влади”!** *)

Неприємне очікування закінчилося скоріше, як думали. Німота опустила містечко і посунулась далі. Користаємо з нагоди й заходимо до канцелярії „нового проводу”. На

*) Це місце, хоч декому неприємне, подаю об'єктивно і скромно, змагаючи не до „роздмухання” а радше для об'єктивного, зовсім скромного вяснення історичної правди. До речі, на еміграції є люди, які про цю подію знають докладно, а один свідок із своєю родиною павіть перебуває у ЗДА.

На цьому місці не відречі буде згадати також, що п. Коник-Онуфрік (псевдо) нарібив чимало лиха в своїй околиці. Казали, що він підступно, через вікно сільської хати, застрелив у селі Пуків (коло Рогатина) поручника Чорнія (псевдо), визначного оборонця Карпатської України. Це була перша жертва, що впала з рук того авантурника! Цей випадок і багато інших були приводом для фізичної чистки донощиків та німецьких „дольмечерів”, що діяли виразно на шкоду не лише самостійницькій ОУН, але українській нації в першу чергу!

Сам пан Коник-Онуфрік як дехто говорив, в краю, і по приході большевиків, пішов служити до НКВД-НКГБ. Він мавби згинути разом з кількома енкаведистами з рук бійців Української Повстанської Армії! Але дехто казав, що бачив його 1947 р. закордоном. Про інші „подвиги” цього типу не буду згадувати, щоб не дразнити людських умів. Хай Бог, справедливіший за нас, сам розсудить, хто помилявся, а хто робив правильно.

(М. С. Ч.)

всякий випадок друзі обступили непомітно забудованням суду довкруги. Однаке, це не був маневр для будь-якого „нападу”, — лише самозабезпечення, бо ніхто з нас не знов, чим те закінчиться? А до того ж в місті залишалась постійна німецька командантура, якої ми боялися гірше від самого війська, бо війська пересувалися з місця на місце, і мало коли вмішувалися в „домашні” справи, не маючи на те часу й компетенції. Треба признати, що спочатку звичайні вояки ніколи не встравали не в свої справи. Це вони почали робити значно пізніше. Дату початку брутальної поведінки майже всієї німецької армії треба визначити місяцем вереснем 1941 року. Тоді мабуть, німці одержали докладні вказівки, як поводитися на окупованих землях.

В міжчасі одержуємо відомості з сусідних сіл, що, на моє бажання, нам можуть вислати поміч, щоб раз на завжди очистити Рогатин від німецьких ставлеників. Однаке, я не погоджуєсь на насильну інтервенцію і відповідаю, що ця справа виясниться.

Двоє з наших друзів ввійшли в коридор. Впускаючи мене всередину, самі остались в коридорі. Всі ми були в цивільному одязі, але дехто мав військові непромокальні накидки й укриту зброю.

В канселярії за бюрками застав декілька осіб. Чемно здоровкаюсь і питаю:

— Чи міг би я в дуже важливих справах говорити з вашим провідником?

— В справах організаційних? — запитує, для певності, один з присутніх.

— Так! В урядових справах, — кажу.

— А ви хто? — питає другий добродій з-за стола.

— Українець...

— Добре! Він зараз буде. Пішов на командантуру.

— Де? На ортскомандантуру? — питаю і водночас мені стає трохи неприємно, і то з двох причин: може він якимось чином довідався про нашу присутність і хоче нас заскочити; а подруге — неприємно, що сам стверджую правдивість моїх попередніх інформаторів.

— Так! — відповідає той сам пан, а поглянувши на годинник, додає: — за четверть години повинен тут бути. Сідайте, прошу!

Але я подякував, перепросив і вийшов.

Друзі обступили мене, розпитуючи про „новості”, але я й сам ще нічого не знав.

Тим часом випогодилося й друзі що були надворі по-скідали з себе верхні накидки. Того було досить! Кожний з них мав на лівім рукаві синьо-жовту опаску з золотим тризубом. Це був вистарчальний знак для тих, що урядували в канцелярії і носили тризуб з мечем посередині. Вони впізнали, хто ми.

Скинувши плаща, я також з синьо-жовтою опаскою і золотим тризубом ввійшов досередини вдруге. Але тепер разом зі мною ввійшло ще дое друзів. З нашою появою у канцелярії настала паніка. Мабуть вони сподівалися чогось гіршого. Не знаю, чи їх сумління „гризло”, чи що, словом, деякі пробували, з неоправданою поденервованістю, тікати через другі двері й крізь вікна. Ми їх за-спокоїли й самі дуже дивувались їхньому перестрахові.

В той момент бічними дверми увійшов якийсь „чоловік” у німецькому однострої. Спочатку всі ми думали, що це німак. Але він заговорив по-українськи:

Що тут є? Хто ви?

— Українець! — кажу. — Член Похідної Групи Українського Уряду.

— Що тут хочете? За чим прийшли? — засипав нас питаннями, степенуючи свої вислови чимраз гостріше й енергійніше.

На ці всі питання відповідаємо члено, що потребуємо, в дуже важливих справах, поговорити з кимось із місцевих провідників. Навіть з ним самим, якщо він є компетентний і відповідальний за події, зв'язані з арештом попередньої міської Управи. В міжчасі я недвозначно кинув головою в сторону друзів, які стояли й мовчали на все спозиралі, слідкуючи за нашою розмовою, що дедалі загострювалась.

Панок визвірився на мене й, обертаючись до одного пана, що тепер знову сидів за своїм бюрком, сказав: говорив уже хто з ним?

— Hi! — відповів той, — бо вас не було... ми чекали... —

Опісля розмова дещо зм'якла, що було причиною за-спокоєння декількох друзів, які рішили зайти всередину й поглянути, що діється з нами. Але це добродія-пере-

водчика зовсім не стурбувало. Навпаки! Він почав гостро, по-„військовому” мене випитувати: хто я є і яке маю діло взагалі? Далі заявив, що коли я хочу з ним говорити, то мушу наперед виповнити запитник... і підождати надворі. Сказавши це, почав мене випихати, тицяючи „запитник” в руки.

— Не шарпайтесь, пане! — поденервовано сказав юому друг М. Твердохліб.

— Отак виглядає ваша політика! — сказав розброєному „дольмечерові”. — Ви хочете нас страхати зброєю і німцями? Таке ваше завдання? За таку поведінку вам належиться куля, бо ви самі її зміряли проти нас! Як я з вами поводився, як прийшов до вас? — звернувшись я до решти п’ятьох мужчин, яких застав був вперше в канцелярії.

— Добре, чемно і спокійно! — відповіли вони. Дальше заявили, що післи до Львова по інформації, і, якщо можливо, то хочуть працювати рука-в-руку з Українським Урядом Стецька.

— Отже, мої панове! Я хочу бачити вас свідомими українцями і поводитися з вами так чесно, як спочатку. Вірю вам, що не будете творети „рогатинської Республіки”. А також не будете в однім містечку держатися поміччю німаків, які невідомо що нам приготовляють! Чи як думаете?.. А це гарно від українців супроти своїх друзів виставляти німецьку зброю?.. Чи ви вірите в можливість і доцільність існування тут „Пашківської Республіки”?.. Думаю, що ні!?. Запевняю вас, що зброю супроти вас ми могли б з певним оправданням скорше до вас застосувати, але ми того не робили, хоч місцеві громадяни домагались від нас, щоб вас розігнати, як німецьких прихвоснів!

Присутні вислухали нас і почали докоряти „дольмечерові”, що так по-дурному показав себе, але „за те ми не відповідаємо. Можете за те його карати, як хочете. Ми невинні!”

Далі почалась приязніша гутірка. По якімсь часі наказав я віддати „героєві” зброю, чого він найменше сподівався і був зворушений.

— Стидайтесь! — казав я юому, — витягати зброю проти свого брата! Вам тут німці надовго не можуть допомогти!

Він то червонів, то білів. Нарешті переміг себе й промовив:

— Вибачте!

Я простягнув їому руку з словами: — Можемо бути лише приятелями, а не ворогами, в одній хаті!

Морально ми перемогли. Настало „замирення”. Всім пороз'язувалися язики. Вони обіцяли, що взагалі поступати будуть так, як того забажає Український Уряд і просили інформацій, які дуже радо ми їм подали, вказуючи на потребу обережності перед німотою, яка дішає до нас укритою ненавистю.

Не знаю, чи всі присутні вірили тоді моїм словам, але двома роками пізніше, ми стрінулися з ними в рядах заеклих противників кровожадної німоти! Лише наш „дольмечер” таки остався вірним собакою хлібодавця.

В дружній розмові наші нові знайомі запропонували нам взяти собі з їхньої пекарні „доброго, біленького хліба”, якщо потребуємо.

— Дуже радо приймемо подарунок, бо й справді попоїли б білого хліба, коли є нагода. Отже, дайте нам по кільограму на дві особи. Разом 25 кілограмів. — сказав наш господарчий.

— Радо можемо дати й більше. От зараз напишемо карточку. Йдіть до пекарні й там виберіть собі, скільки потрібно, — сказав „дольмечер” — Можете навіть під'їхати підводою, хоч тут не далеко.

Друзі так і зробили. Вони під'їхали підводами аж до пекарні, що містилася на головній вулиці, й зайдли з папірцем-посвідкою по хліб.

Більшість з нас осталися на подвір'ю суду й приязно розмовляли про різні сирави, що самі насувалися на язик та викликали заінтересування слухачів. Не предчуваючи будь-яких непорозумінь, ми спокійнесько оглядали судові приміщення. Тим часом наші „заготівельники” повернулися ні з чим.

— Не дають хліба!

— Як? — скрикнув той, що писав посвідку і що спонукував нас брати хліба „скільки хочете”. — Ану, ходім разом! Пішли. За четверть години повернулися з хлібом та... з двома жидами. Здивований таким вислідом інтервенції

я запитав, при чому тут жиди? Виявляється, що привели жидів для покарання, бо „вони не хотіли видати хліба, хоч знали, що картку ту я видав” — сказав ображений урядник.

— Вони забарикадували двері й заявили, що хліба нам не видадуть! — доповняв пояснення наш господарчий, який був відповідальний за забезпечення похідної частини харчами.

— Кажуть: ми маємо хліба обмаль і то лише для своїх... Треба було виважувати двері і щойно так добиратися до хліба. Забрали не більше, як було сказано — 25 бухонців.

— Це для вашої диспозиції. Покарайте їх! — сказав мені „дольмечер”, показуючи на приведених.

— Ні, — відповів я, — таки краще буде, як ви самі будете такими справами займатися, бо в нас немає часу. А крім того, ця справа належить до компетенції вашого суду, якому можете передати винних. Я не хочу мішатися у ваші внутрішні справи, бо є тут тільки гостем.

Що вони зробили з тими людьми — не знаю, бо одного звільнили при нас таки, а другого придержали. Він навіть почав був погрожувати, що покаже нам, мовляв знає мову і піде до „командантури”.

Від'їджаючи, ми не могли побачити пана „Коника”, який в останнім моменті до нас не показався. Прямо уникав нас, як злодій людських облич, боячись, щоб не пізнали його злочинних замірів, чи вчинків!

У селі Пукова довідалися, що наступних днів мають перебрати в Рогатині весь уряд нові люди, усуваючи звідтам пана Коника і всіх інших „дольмечерів”. Цікаво, що саме населення міста, не говорячи вже про околицю, було наскрізь проти Коника й намовляло нас, щоб ми покінчили з „тим німецьким наймитом”! „Ми не розуміємо, чому тут, у Рогатині, має бути інакше!” — говорили міщани, пращаючи нас і бажаючи успіхів у дальшій важкій дорозі.

Ненависть та, як пізніше ми довідалися, зросла ще більше, коли він допустився злочину, і пересиджував в „командантурі”, криючись від помсти населення. Саме у тому Пукові, де пізніше згинув поручник Чорній, я впер-

ше стрінувся з докором від своїх півладних друзів. Вони висловились перед місцевими провідниками ОУН, що я „зам'яко” поступаю, що треба було зловити — Коника й взяти зі собою. Може й мали слухність. Але я ніде не хотів робити насильства. А то тим більше, що вперше стрінувся був тут у Рогатині з таким „вожаком” практично в життю! Одначе, я пізніше сам признавав слухність, що з огляду на майбутні його потягнення, було б багато краще усунити його негайно, настановити міську Управу, і тоді їхати далі! Тим був би я захоронив життя героя Карпатської України. Та годі!

З Пукова ми переїхали до села Чосники й тут заночували.

Ще того ж вечора, ми скликали в Чосниках велике віче. Тут вияснено ряд питань та одобрено досьогоднішній працю місцевого сільського проводу, який також нарікав на — Коника і німців.

В міжчасі до нас прийшла молоденька жидівка й попросила, щоб ми вислухали її та порадили в деяких справах. А саме, вона розказала, що тут у Чосниках, є людина яка грозить їй, мовляв „вона таки добре дістане”, бо була комсомолкою.. Вона комсомолкою була, признається!.. Ходила з дівчатами до клубу, де співали разом про „радянських героїв”. Але вона не знала, що то не можна було.. А от інші ходили також!

Наївність цієї жидівки нас заінтересувала. На запитання: які інші, дівчата ходили співати „про радянських героїв”, жидівка вичислила нам кількадцять імен, називаючи їх комсомолками. Дехто з присутніх місцевих почав був відразу заперечувати, мовляв, „бреше, ісправда!” але це нас інтересувало менше.

— Ану закличте їх, я їм пригадаю, чи вони не були разом зі мною в клубі? — сказала зовсім спокійно жидівочка до тих, що сперечалися. Очевидно, це були школярки, які були примушенні ходити до клубу і належати до „комсомолу”, цебто організації комуністичної молоді.

В дальшій розмові, довідалися, що вона приїхала сюди зі З’єдинених Держав Північної Америки разом з мамою восени 1937 року. Вже хотіли вони були від’їхати знову до Америки, але їх захопила війна. Української мови навчи-

лась в сільській школі, в Чосникові, де також ходила до комсомолу „співати”.

— Добре, добре! Нічого вам не станеться! Ми дітей за такі речі не караємо. Будьте спокійні і йдіть додому.

Такі були слова потіхи для тієї молоденької американки. Вона членко вклонилася і вийшла. Але за хвилину знову ввійшла, кажучи:

— Вони сміються з мене.. називають „комсомолкою”.

Заспокоюємо її. Кажемо, щоб не слухала їх. Хай собі говорять!

— А німці не будуть нас бити за те? — спитала по хвилині дівчина.

— За що? — питаемо.

— А за те, що я була комсомолкою?

— Не знаємо.. Думаємо, що ні. Вони не будуть про те знати.

— То будьте в нас і не пускайте німців до села! — промовила наївно, хоч для себе переконуюче, дівчинка.

Така розмова викликала сміх присутніх. Однак, дівчина говорила зовсім не на сміх, як брати її поважну міну та певність, що ми повинні таки залишились і оборонити її від німців і тих, що називають її комсомолкою..

І справді, наче відчувала ця молоденька дівчина, що треба було б таки її охороняти. Ніхто з нас тоді й не мав подібного передбачення, що за політику провадять нові окупанти супроти підбитих, чи „визволених”, як казали, народів! Ніхто тоді не міг знати, що вже за два роки німецькі „юберменші” будуть поголовно винищувати своїх рабів, починаючи саме від жидів.

Незадовго ця дівчина прийшла до нас ще раз, але тепер уже разом з мамою, яка помогала дочці просити нас до себе в гостину. „Ми не сподівалися, що на світі є такі добри люди!” — казала її мати. Далі вони стали переказувати нам різні вісті, які поляки поширювали ще перед війною і вже в час її вибуху, мовляв, треба сподіватися найгіршого від українців. Впевняємо їх, що це лише фальшивна пропаганда, якою поляки вже не раз обдурювали самі себе й інших! Вони обидві потакують, а стара то вже й просльозилась, кажучи, що вона довго жила серед українців у часі миру, тож вірить, що й те-

пер вони будуть також добрі й помічні, як були перед тим.

Ми таки відмовились від гостини, бо й справді не було в нас на те часу. Коли вже лагодились до від'їзду, нас відвідала ще раз молоденька „комсомолка” й привезла зі собою ровер марки „Індіяна”, який просила забрати, як спогад. А ровера вони й так тепер не будуть потребувати, бо то воєнний час. Нехай же він нам придастися і буде згадкою про наше коротке перебування у Чосникові.

Дарунок знаменитий! Прийняли його радо й переповіли подяку для його власниці. Саме на цьому ровері перехав я згодом уздовж і вшир майже всі закутини Соборної України! „Індіяна” була послушна і витревала, як верблюд у пустині! Проїхавши кілька тисяч кілометрів, вона таки не уникнула лап представників „вищої раси”, які забрали її прикінці 1942 року.

З Чосникова виїхали ми через села: Лопушна, Підвисоке, Демня, Куряни, Лісники — до Бережан, а надвечір застостили до села Шибалин, чотири кілометри за Бережанами на схід.

Багата й гарна Подільська Земля була ряснно зрошена кров'ю своїх дітей. І тут не було села, яке не оплакувало б своїх рідних, що згинули з рук енкаведистів по полях, шляхах та тюрямах царства червоного сатани!

Дуже багато втрат зазнало також велике село Шибалин.

В'їхавши в це село, ми негайно почали вивідувати про різні новини, яких ніде не бракувало. Але тут було їх чи не найбільше.

В цьому селі „працювало” кілька донощиків, переважно поляків, але був серед них також один українець, що не гірше за катів помагав розпинати свою Матір! Їхні злочинні послуги для НКВД були доказані, бо в Бережанах весь енкаведівський архів попав у руки повітового проводу ОУН, який свій центр мав саме у тому селі.

Ще того ж вечора прийшов до нашої станиці, що містилась в місцевій великій читальні, молодий повітовий провідник друг В. К. й подав звіт про стан на місці й у цілому Бережанському повіті. Зі звіту виходило, що в цілому повіті діяли міські й сільські Ради, якими кермували повітові

начальники, переважно свідомі й випробовані працівники самоврядувальних установ та віддані прихильники Українського Уряду. Потішною вісткою було й те, що всі священики в повіті докладали багато труду й знання в самоврядувальні установи, допомагаючи чинно організувати відповідні інституції, спричиняючись тим самим до закріплення ладу й порядку в країні. Багато священиків становало в провід сіл і міст, доповнюючи ті колосальні браки людського фахового кермування, які були дуже потрібні. Треба ствердити, що українське Духовенство в своїй переважній більшості поставились наскрізь позитивно до українського державного правління, видаючи зі себе максимум не лише на духовій, але й національній ниві, даючи тим самим доказ, як можна гармонійно погодити Службу Богові зі служінням своєму народові. Це підкреслюю, ще й тому, що ми ніде за час нашої майже дворічної мандрівки по широкій Україні не стрінули зі сторони українського духовенства будь-яких закидів, обвинувачень, критиканства чи бойкотування української влади, яка, хоч недовго, але існувала! Не раз, навіть вже пізніше, в часи жорстоких переслідувань німецькими окупантами, наші священики, кріпили нас на дусі й вірі! Вони казали нам вірити й надійтись кращих часів, бо наші діла не є марні!

Щоправда, пізніше не раз стрічали ми й таких, що бідкались за жертвами, що жаліли чужої крові і т. ін., але й це є нормальне явище, бо не всі могли видергати до кінця в своїх початкових постановах. Нерідко зневірювалися й ті що мали б інших в вірі покріпляти. Такі були часи строгі!

Тепер можна і те краще розуміти, як тоді, однаке треба об'єктивно ствердити, що жертви, принесені на вівтар Батьківщини, були необхідні! Політика ОУН, яку повів її керманич Степан Бандера була тоді єдиноправильна, а проголошення відновлення Української Державності було на часі, без огляду на те, що та акція не увінчалась повним успіхом, бо була переведена проти виразної волі німецьких окупантів, які мали на пляні тримати український народ на тім самім ступені „волі” й „свободи”, що й передні большевицькі бандити. Однаке, коли брати ці події з точки історичного їх значення, то треба признати

повну політичну зрілість і доцільність такої акції, яку по-вела ОУН і її революційний провід. Бо, щоб навіть весь народ був пішов слідами кількох політичних „реалістів”, та цілував брудні чоботи німецьких „юберменшів”, то від того доля України була б ніколи не виглядала крашою, а навпаки: ми були б в ціlostі, як нація, одержали п'яtno німецьких поплентачів, і, замість геройських історичних фактів і стремління до самостійності й свободи, були б мали на сторінках майбутньої історії сумні й брудні, чорні рядки безпорадності й національної безхребетності та негідності!

Можна сьогодні ріжно представляти собі цілі тих українських „політиків”, що, в час гестапівського розправлювання з С. Бандерою та урядом Я. Стецька, радили, мовляв „так їм треба”! Радіти з недолі брата, який падає в руки ката тільки через те, що любить свою Матір і для неї віддає працю, майно, труд і навіть життя, може хіба Каїн! Треба було бачити тих каїнів і їх божевільну радість в час виарештовування країнів синів української нації німецькими садистами, — тоді ті справи й тепер не видавалися б інакшими, тільки зрадою!!!

Це справді великий абсурд і божевільний сміх! Ще раз повторились: „Як Україна не... така як мені подобається, то хай не буде ніякої!”

„Як не я, — то ніхто”! Дивуватись можна й тепер та обертати це на всі боки й способи, бо чайже ті „панове з чужої ласки”, добре знали й бачили, що діється в цілій Україні! Вони знали, що всі села й міста України, разом з найвищими церковними достойниками, були ЗА українську владу! Вони знали, що проти всіх і вся не можуть йти, бо не мають ані моральної, ані правної піддережки, ці симпатії в широких кругах населення. На кого ж тоді вони надіялись? Прикро говорити, але правдиво: на німаків! Так! Вони були їхніми одиночками захисниками. Але ця політика завела від початку до кінця. Не помогли доносі, ані служба раба своєму панові! На щастя, це були лише спорадичні винадки й український народ показав себе сильнішим морально від розкладової доктрини наїзника. Він у своїй масі пішов за голосом сумління, розуму і національної рації, чести й самозбереження! І слушно, бо показалася, що наїзник, згодом нищив усіх без розбору

і вибору. Словом кожний, хто попав в руки наїзника й підніс голову вище „наказу” — мусив згинути, або готовитись до оборони!

*

На другий день до нас приїхало де кілька членів міської управи з Бережан. Звідомлення гостей не були найкращі. Вони говорили, що вже відчувається тиск „визвольників” та киринство деяких своїх людців, головно тих, що повертаються з еміграції. Деякі з них повпихалися за „дольмечерів” та шкодять „нашим зарядженням, де лиш можуть” — казали представники Бережан.

— Витривалості й обережності панове! Бог допоможе й те нам перебути, але мусимо в першу чергу самі собі помагати й не опускати рук та не зневірюватися в свої власні сили, ані не попадати в розпуку та не дивитись на погані сторони „емігрантів”, бо не всі вони так поступають. Треба тямити, що ніде немає ідеальної єдності, навіть між німаками. Отже, не схіблюймо з правильного шляху боротьби! Може зміниться накраще! — потішались між собою інші.

Після полагодження організаційних справ, місцеві провідники громади почали організувати суд над зрадниками й донощиками, яких не бракувало й тут, у великій громаді. Переглядаючи стоси доказових матеріялів, що попали в руки повітових і окружних організаційних клітин, — ми були свідками наочних і незбитих доказів супроти декількох громадян Шибалина, з яких лише один був українець, а решта — п'ять — польської народовости. Було стверджено, що ті донощики й провокатори, давали свої підписи на доносах, якими засуджували на смерть і депортацию цілі родини, яких навіть як слід особисто не знали. Тепер їхні підписи свідчили проти них самих. Тим більше, що всі призналися до провини й своїх підписів не могли ніяк заперечити. Навпаки, вони — донощицтва, не заперечували, лише заперечували добру волю, цебто, твердили, що самі не знали, на що треба їхніх підписів. Але їм казали в НКВД підписати, то вони й підписувались. Очевидно, що такі оправдання не могли задовільнити ані суддів, ані слухачів, бо виявилось, що вони то робили не перший раз. Таких підписів -доносів було доставлено на

24 мешканців Шибалина, які або погинули, або десь карались на засланні в холодній Сибірі!

Отже засуд на всіх шістьох зрадників був справедливий. Всіх їх, між ним одного українця, засуджено на кару смерті. До такого присуду було багато наявних доказів, а також місцеві громадяни домагалися найвищого виміру кари, погрожуючи, що якщо западе лагідніший засуд, то вони самі „переб'ють всіх зрадників і донощиків”! Повітовий провідник ОУН друг В. К. був також рішуче за гострим присудом, побоюючись самосуду громадян над тими та іншими, навіть менше винними.

Понадто було важко обтяжено одну жінку-вдову та одну дівчину-молоденку українку. Їм закидали донощицтво й денунціацію, яку переводили супроти декількох родин. На цаства письмових доказів проти них не було! Було лише кільканадцять усних свідчень — і все.

Оборону тих жінок перебрав один правник. Однак, це був суд революційний і тут рішаюче слово мав організаційний провід дотичної округи. З огляду на нашу присутність, справу відклику й взагалі потвердження присуду, або відкинення, було предложене стаціонуючій частині Похідної Групи. Ще й, тепер відчуваю ту важку відповідальність революційних часів. Мені тоді ще далеко було до тридцяти років, однаке всі ми мали не абиякий організаційний досвід, яким мусіли користуватись на кожному кроці. Цей процес доручено нам викінчти, переглянути присуд і подати до затвердження, або зарядити нове переслухання. Я вибрав це друге. Переслухано ще раз докладно всіх підсудних. Попередні судді-цивілі-доложили всі документи, які були доказовим матеріялом провини. Однак рішення суду потвердило попередній засуд. На другий день це потвердив верховний провід, і присуд було виконано.

Відносно інших оскаржених, то нам вдалось звільнити їх. Старались ми замінити, цебто трохи злагіднити кару одного ремісника-українця-Петра, але надаремно. З його вини НКВД знищило вісім молодих українських юнаків. До свого підпису-доносів признався. Коли розжалобився, розказував страшні речі своєї підлої роботи. Жалував того, дуже жалував!

Він залишив двоє дітей: дочку 18 років, а син — 16. Мати їм померла. Вони тепер остались круглими сиротами, якими заопікувались громадяни.

У Шибаліні ми перебули два дні. Наступного дня після виконання вироку, прийшли до мене діти покійного Петра. Старався чимскорше їх вислухати, бо приготовлялись в дальшу дорогу. Думав, що вони, не знаючи про смерть батька, проситимуть про його звільнення. Навпаки! На превелике здивування, діти заявили, що „добре, що тата покарали”!

— Нам з ним і так не було життя!.. Він був би і нас повидавав.. Кільки ми просили тата, щоби не пив з комуністами, щоб не ходив до них, але не помогало!.. Він не раз засідав у рові або за вербами і ждав, щоб когось з наших хлопців дослідити, де вони ходять, до котрої хати сходяться, а пізніше все те доносив большевикам!.. Йому так треба було... — говорили діти.

Спершу я мав враження, що вони говорять це зі страху, а не з переконання. Та все ж, від'їжджаючи, просив повітового провідника ОУН допомагати тим сиротам у всьому! Дівчину навчити якогось ремесла, а хлопчика дати до торговельної школи, або взагалі до якогось навчального заведення, які згодом у нас постануть. Також звернув я увагу на спеціальне слідкування за поведінкою тих сиріт. — "Колись, як повернусь живим домів, то розкажете мені про них"! —

— Гаразд, друже, не пропадуть! Краще бути сиротами, ніж мати заплямлених батьків, злочинців і національних зрадників! — казав при прощанні „большевицький” підпільник.

Поспішним темпом проїжджали до Тернополя, бо наступного дня тут мали зійтися всі Відділи III Південної Південної Групи на важливу нараду. Через Комарівку, Дібще, в'їхали ми до містечка Козова, а звідси даліше селами Теофіпілька до Плотича. Тут над річкою Стрипою трохи здергались і були свідками, як по лівій руці у ставі втопився на наших очах свідомий громадянин, політичний в'язень і протикомуністичний борець Степан Семеницький. Бідолаха дістав корчі під час купання і пірнув у глибину.

Ми кинулись рятувати, але було запізно. Лиш труп витягли.

Ця пригода забрала нам багато часу. Проте, ми рушили далі дуже поспішно, намагаючись дігнати втрачене. Проїхали селами: Слобідка, Городище, Ходачків Великий та Почапинці. Звідси заїхали до с. Янівки, де заночували. Вечір використали на вічє, яке скликали до місцевої домівки б. польського „Сокола”. До залі прийшли всі, що „жили”: українці й поляки. Деякі слухали наших промов через вікна знадвору. Звичайно на кожному вічі нас промовляло двох: один говорив про політичні справи, а другий про господарські. Насвітлюючи значення відновлення української державності, підкресляли потребу посильної праці та готовості вести дальшу боротьбу до повної свободи, яку мусимо здобути і закріпити на всіх теренах широких українських просторів.

Після промов поляки ставили запити, що буде з ними? Пояснюю, що те саме, що з іншими. Якщо будуть лояльними громадянами, матимуть ті самі права й обов'язки супроти нової відновленої української держави. Свободу матимуть запевнену вже відтепер. Ніхто їх ніде не переслідує. Український уряд подбає про забезпечення, наскільки воєнні обставини дозволять, благобіту для всіх громадян своєї держави, без різниці обряду, віри, раси чи національності!

Ці слова поляки оплескували й кричали „браво” аж луна відгомоном розносилася. Все було гаразд. Бо й дійсно ніхто, ніде поляків не переслідував і не мстився за кривди заподіяні бувшим їхнім урядом. Спільне життя і терпіння під большевицькою займанчиною вже почали були затирати недавну ненависть і нетolerантність, що зросли були за Польщі до гарячого, й здавалося, що лише „Бог зуміє погодити українців і поляків”! Треба призвати, що поляки відразу признали зверхність українців і ніде не було в них спротиву, чи „мудрування”, що тут колись була Польща. Вони всі знали, що знаходяться на відвічній українській землі і тому були рішені коритися всім наказам і розпорядкам української влади.

Тепер українські селяни й провід ОУН поставились до польських меншин наскрізь толерантно, а навіть приязно,

забуваючи їм колишні кривди й даючи можливість спокійної праці знову на своїй ниві.

Присутнім був також польський учитель. Він пізніше виступив з промовою. Дуже сердечно та широко вітав нас, просіччи передати українській владі привіт від поляків з Янівки. Він говорив, що поляки розуміють і оцінюють намагання українського народу стати, нарешті, вільними на своїй гарній і багатій землі.

Це справді було ще одним доказом того, що поляки розуміли своє положення. Вони знали, що тут панами — в державному розумінні можуть бути тільки українці.

Лише у Львові частина польських „добродзейів” під впливом „спам’ятування” варшавських шовіністів почали переконувати своїх одноплемінників, що, мовляв „Польська єще бендзє... єще сен повруці!”. Тим вони під’юджували своїх земляків до ворожнечі, яка у наступних роках розпалилась до червоного. Проте слід вже тут підкреслити, що коли б не шовіністична пропаганда західних поляків, ненависть між українцями й місцевими поляками була б зовсім затерлась, непорозуміння були б вирівнялись, а польська меншина могла б включитися основніше не лише в віdbудову країни, але, в очах нового спільногоОкупантаЯ ворога, ставати в ряди українського організованого спротиву, який пізніше оформився у найсильніший проти-німецький рух — Українську Повстанську Армію.

І коли поляки згодом мусіли покидати українські землі й тікати на захід, — це їхня провина! Це вина їхніх провідників, що допровадили до повної ненависті й взаїмної петерпимості! Але про те пізніше.

У ТЕРНОПОЛІ

Раннім-ранком ми входили в мури Тернополя, столиці Галицького Поділля. Уже в підміському селі — Загребеня, ми стрінулися з умовними знаками, що були позначені крейдою на тинах, парканах, мурах домів та по всіх дороговказах, яких німаки поначіплювали на кожнім роздоріжжі безліч! Далі стрінулися із зв’язковими. Осягнувши певних інформацій щодо положення і ситуації в цілому місті, ми поспішали на збірний пункт, що містився у великих будинках якогось банку в самому центрі міста, недалек-

ко великого польського костела. Німців тут було також багато, але фронт був не дуже далеко, й можна було позволити собі покрутитися і в центрі міста та робити свою роботу.

Перший наказ, що донісся сюди від наших посередніх, та найвищих зверхників говорив, щоб позбирати від всіх членів Похідної Групи Південь іх особисті документи, посвідки, та взагалі все, що мають біля себе, провірити й віддати в урядовій станиці, а патомість одержать інші документи на властиві ймення і псевдоніми!

Здавали всі, — мусів здати свої документи й я! Забрали від мене все, що тільки назбиралось від часу моєї втечі з Польщі до ЧСР. Забрали.. і все пропало по нинішній день! Того не можу відшкодувати, бо, крім метрики, ріжних шкільних посвідок, я також здав документи, які одержав був у Карпатській Україні на становище секретаря (ділового) при Центральній Народній Раді, що пізніше переорганізувала себе на УНО (Українське Національне Об'єднання), а також пропали посвідки, видані в англійській мові в Канаді Видавництвом „Новий Шлях”. які мене спасли від неминучої смети від мадярських опричників в 1939 році. Ті посвідки стверджували, що я був кореспондентом заграницьких часописів, і тим не раз мене рятували від передбачених і непередбачених небезпек, яких у ті непевні часи було на кожному кроці дуже багато.

Нові посвідки були маленького формату, підписані Управою міста Тернопіль і Проводом ОУН. Але все це були анонімові підписи й вони не могли нас у майбутньому піяк „спасті” перед нагінкою і лапанкою німецького гештапо, яке згодом почало нас жорстоко переслідувати й винищувати!

Для нашої Похідної Групи — Південь, посвідки підписував Прovidник Річка, уродженець Бережанщини. Знаменитий революціонер, відвага якого була гідним прикладом для всіх провідників підгруп, яких було шість, та ройових, яких було багато, бо кожний мав під безпосередньою відповідальністю дванадцять юнаків, з якими просувався вперед у призначений згори напрям. Така організаційна система показалась дуже практична саме тоді, як,

під натиском гестапо, треба було діяти зовсім таємно і самостійно, бо не завжди можна було нав'язати вчасно відповідний контакт із проводом вгорі.

НОВА ПЕРЕГРУПІВКА

Після полагодження ряду формальних і ділових справ, зв'язаних з дальшим походом на Схід, наша Похідна Група — Південь перейшла основну провірку й перегрупування. Така переорганізація була необхідна з огляду на наслівуючі відомості з терену, з яких недвозначно виходило, що німаки то тут, то там починають виставляти „свої роги”. В результаті з нашої великої групи залишився лише той самий провідник і нас кілька безпосередніх і посередніх його помічників. Решта підпала основним змінам. Прийшли нові люди. Деякі відійшли зовсім на інші призначення, а ще інші осталися на відповідних постах у Західній Україні. Мене призначено до частини „А-І”. Склад цієї частини був доволі різноманітний. Жалко було роставатися з дотогочасними друзями. Здається, ніщо так людей не в'яже, як спільна ідейна праця, яка закріплюється до якогось обопільнного-обостороннього зобов'язання найсильніше в небезпеках і пережитих та переборених трудах! Це кожний з нас відчував у повній ширині! Хотілось і далі йти тим небезпечним шляхом усім разом і зносити всі вигоди й невигоди, радощі й болі, серед яких ми так гармонійно зжилися. „Мої лемки” старалися розуміти мене не менше, як я їх. Справді моя частина складалася переважно з юнаків, що родились на Лемківщині. Лише мала кількість тієї частини рекрутувалась з юнаків — рожденців Західно-Українських Земель, а ще менше було з Буковини й пару з Волині. Всі юнаки були молоді, здорові й свідомі, хоч деякі з них мало політично вироблені. Вся та мішаниця, представляла повну соборність, бо незадовго ми мали в своїх рядах також одного представника Східно-Українських Земель, який під час перебування на ЗУЗ, як учитель, запізнався основно з ідеєю українського націоналізму, не хотів тікати за большевиками, а остався там, де учительював. Свідомі селяни допомогли йому переховатися, і ось він тепер прилучився до нас, як „вільний козак”, як він себе сам називав!

Але „з журбою радість обнялась”, як писав поет! Так і тут. Серед незнайомих облич я стрінув друга Романа Хміля, моєго сусіда, якого настановив своїм заступником. Це був молодий юнак, студент Львівської Богословії, який згодом показав себе не абияким промовцем. Обізнавшись з оточенням, прийшлося ствердити, що, крім нього, є ще один богослов з Лемківщини, Окулярник, кілька студентів, два правники, а решта робітники, книговоди, стрижій, кравці і т. п.

Все ж таки це перегрупування було для нас немалим клопотом, бо більшість моїх попередніх друзів, почали різні „голосіння”, протести проти такої переміни. Але годі! Наказ був ясний і йому треба було всім без відмінки підкоритися! Кожний з нас це розумів і підкорявся! Це було час революційного діяння, час війни. З усіх сторін чатувала на нас небезпека, наслідки якої годі було передбачити. Військової дисципліни тепер було потрібно тим більше, що незабаром ми мали виступити за Збруч! Сама згадка про те наказувала нам бути обережними й здисциплінованими, щоб не утруднювати дальншого походу на Схід.

Хоч як ми раділи, що ось зможемо побачити ті казкові, дорогі українські землі, але кожний здавав собі справу, що, опинившись там, ми не знатимемо відносин тієї частини українських земель, і практично мусимо в не одніх справах керуватися даними наших братів, яких бажаємо якнайскорше побачити й поділитись з ними досвідом. Що правда, ми студіювали підбольшевицькі відносини не відтепер, підготувалися, переходили різні курси й „науки”, але були свідомі, що того всього буде замало, і що саме тепер доведеться нам практично студіювати і пізнати не лише обставини, але й людей: їх світосприймання, духовість, ментальність і ширину засягів комунофільських впливів.

Над такими й подібними питаннями було проведено ряд дискусій і нарад. Крім того, кожний з провідників одержав окремо спеціальні таємні інструкції, які, з огляду на безпеку, треба було завчити напам'ять, а папір знищити. З тих інструкцій ми бачили, що Провід здає собі вповні справу, що на довшу мету не можна розчисляти на бай-

дужну поставу до нас німецьких командантур, бо наша політика йде врозріз із бажанням її політикою нового окупація, а зокрема дикого гестапо.

Крім того провідник кожної частини отримав відповідні повновласті, що базувались на потребі революційного стану, а тим самим зобов'язували нас до революційних дій, узaleжнюючи все від обставин, потреб і власної безпеки. Ми одержали право нагороди за добре вчинки її кари за переступи супроти Нації. Ми кермувалися природнім законом: Бог і Батьківщина. Це було золоте правило для всіх революціонерів, що, опинившись в опанованих ворогом теренах, мусіли на кожному кроці поступати обережно, відважно, але чесно, згідно з вимогами українського революціонера, борця за Українську Самостійну Соборну Державу. Це відносилося до кожного члена похідних груп взагалі, а до їх провідників — зокрема.

Кожний з нас мав вичерпні інструкції, як поводитися на Східніх Українських Землях з народом і ворогом. Конкретно наше завдання зводилося до таких точок:

1. Освідомлювати українське населення під оглядом національно-державницьким, послуговуючись при тому живим словом і літературою.

2. Допомагати порадами й досвідом нашим братам охопити й зорганізувати весь доступний терен за наміченим пляном, беручи під увагу безпеку мешканців перед наїзником у першу чергу. Допомагати в творенні громадських сільських і міських управ в збереженні народнього й громадського добра; в збиранні зерна з ланів і консервації та збереженні хліба від ненаситних німаків, захланність яких була нам добре відома.

3. Підготовляти народ до можливого збройного спротиву кожному наїзникові, який би він не був, якщо він не шануватиме прав і волі українського народу.

4. Організувати громадське й культурне життя, в першу чергу в більших громадах-районах, які мали б можливість впливати на сусідні селища (колонії-поселення) і т. п.

Крім того інструкції подавали напрямні боротьби з ворожою розвідкою та контррозвідкою. До таких цілей були призначувані окремі вишколені особи, що мали окремий засяг діяння й були при кожному зорганізованому з'єднанні.

Осягнувши всі потрібні інформації і дані відносно дальнього нашого походу, кожна підгрупа отримала по кількасоттисяч примірників пропагандивного матеріалу, щоб можна було ним охопити і найдалі висунені села й міста. Однаке, виявилося, що практично таку скількість паперу важко було переносити. Для тої цілі було підібрано окремі підводи, авта або мотоциклі.

На протязі трьох днів ми мали на місці ознайомитися як слід з нашими завданнями і вивчити таємні інструкції та шифрування, які мали служити нам для внутрішніх інформативних цілей. Шифри, числові й значкові, забрали багато часу на їх вивчення; шифрові ключі були до тої ступені комбіновані й трудні, що ніколи ворог не міг їх відшифрувати. Це було найкращою нашою охороною й запорукою певності наказів та їх дій!

До того праці й так було дуже багато. Доводилося давати практичні пояснення бійцям-революціонерам, щоб знали, як саме примінювати їх пізніше на нових теренах самим, бо там, напевно, не завжди буде час і можливість на роз'яснення.

ПЕРША ЕКСКУРСІЯ В ТЕРЕН

У міжчасі прийшов наказ зробити кілька екскурсій у дооколичний терен, в цілі завчення практичного переведення зборів, на зразок громадського віча, які пізніше мали служити нам за взірець на східніх теренах. Такі екскурсії робили, за малими виїмками, всі частини, вибираючи для цього окремі села Тернопільщини, де скликали, при помочі місцевих організаційних клітин, віча й на них практично переводили все те, що мало б бути пізніше, бодай в мініятюрі, повторене на інших місцях. Під час повороту з такої одної екскурсії один наш розвідчик, Твердохліб Старший, натрапив на групу совєтських недобитків, які, недалеко лісу зайшли в жита „відпочивати” й так зосталися під німецькою окупацією. Ця подія трапилася на північний схід від Тернополя між селами Чернелів Мазовецький та Охримівцями над річкою Гнізною.

Побачивши стійкового большевика, Твердохліб звернув з дороги й повідомив про свої спостереження друга Найно. Однак, ніхто не хотів тою справою займатися, бо

вістки про совєтських недобитків доходили до нас з усіх теренів, кудою роз'їхались друзі на віча. І так, були зголошення про перебування большевицьких частин коло Озірної, між селами Цецорою і Покропивною; ще інші повідомляли, що бачили „якесь військо” коло Настасова і т. п. Але тимразом друг Найно таки дався намовити й разом з Твердохлібом вирішив зловити живого большевика, не знаючи, очевидно, того, що в житі сплять двадцять чотири червоноармійці. Та щастя було по стороні одчайдухів. Твердохліб, зайдовши від сторони річки, крикнув: „руки ввійорх!” Перестрашений стійковий підніс руки разом з крісом, не кидаючи ані найменшого звуку. Мабуть не хотів прозрадити сплячих товаришів, або сподіався, що вони обізнаються із справою і його визволять. Але поки прийшло до того кращого, вояк вже був розброєний. Друзі скоком-тихцем без зайвого крику відібрали у стійкового кріс, револьвер і дві гранати. Добре був озброєний „маладець”, як посміхався пізніше Твердохліб. Далі при трусі й перевірці вояк признався таки, що він був на стійці, бо... товариші відпочивають”. Він не знав чи то були свої, чи німаки. Розмова збудила кількох червоноармійців і вони тихцем присунулися ближче голосів. Це запримітив друг Твердохліб, і піднісши проти них „фінку” (автоматичний кріс на 73 набої, який винайшли фінляндці — звідси й назва „фінка”), крикнув вдруге „руки ввійорх!” і далі — „пастой, бо стреляю!” Друг Найно зробив це саме й, підбігши до них, почав їх розброювати, наказуючи лягати на землю ниць. Процедура розброювання тривала дуже коротко. За декілька хвилин всі червоноармійці були розброєні. Між ними було двоє у синіх уніформах політруків-комуністів. Я тоді вперше побачив однострій політрука, який нагадував мені польські поліційні темно-сині однострої. Всіх полонених було 25 осіб.

Свіжі вражіння, свіжі клопоти. Ми не знали, що з полоненими робити? Віддати німакам — шкода зброї. Ліквідувати самим — не було достатніх причин, бо ми дорожили життям не лише своїм, але й інших таких же самих істот, як ми. Порозпускати так, без нічого, також було недобре. Нарешті, вирішили: усіх переслухати, перевірити документи й після того кого треба — звільнити, кого придержати, без огляду на національність. Так і зроблено.

Після перевірки стверджено деяку кількість українців; решти були білорусини, троє москалів, а двоє — жидів-політруків. Цих останніх вирішено віддати для переслухань проводові ОУН догори, а решту розпустити. Виявилося також, що ще один був політрук-росіянин, якого видали таки свої „товариші”. Коли відводили його до інших двох політруків, він висловився до тих, що прозрадили його: „От сукіні сини, жаль, що не постріляв вас, собак”! Що з ними сталося, невідомо, але з тими, яких звільнено, зустрічалися ми й в 1943 році. Вони всі полишалися між селянами й працювали, а деякі пізніше виїхали до Німеччини на працю.

Друг Твердохліб за відважне поступування одержав у нагороду похвальну грамоту, а крім того, ввечері відзначено було обох у наказі.

*

Далі довелося мені перебувати короткий час із своєю частиною у с. Дичків. Звідсіля ми часто робили екскурсії до сусідніх сіл: Смиківці, Ступки, Бірки Великі, Красівка й інших. Між Дичковом і Бірками Великими під час утечі червоних катів зударилося було два поїзди. Тут згинуло кількасот червоноармійців. Але, як виявилося при закопуванні трупів, це були переважно енкаведисти, політруки та старшини червоної армії, що з награбованим майном тікали вглиб „родіни”. Про цей зудар багато говорилося, але точно не стверджено, чи це був саботаж підпільників, чи таки припадок хотів поховати тих грабівників під колесами машин?

*

Останнього дня нашого самовишколу й відпочинку ми приготовляли мапи нашої маршрути, зазначуючи на них такі села: Бірки Великі, Романівка, Романове Село, Кам'янки, Заднишівка й Підволочиська.

— Тут буде маленький відпочинок і переправа через Збруч, — казав друг Гало.

Загув дзвінок. Збірка. Ще одна спільна молитва. Праздання і спів! Співали дівчата, співали хлопці. Співали всі.

З жалем пращали нас наші господарі, бажаючи щасливової подорожі, успіхів у праці й певного та радісного повороту. „Бийте ворога та здорові вертайтеся! Звільняйте

Україну та не забувайте ще до нас вступити!" — вигукували подільські здоровенні дядьки.

— Повернемось! — відказували ми радісно.

Але не всім пощастило побачити рідну хату. Не одного прикрила легка земля українських буйних, бездеревних степів...

„Ми українські партизани” — заспівали хлопці. А хвилясті подільські ниви підхопили за нами: „Народ пробуджений, як стій”!

Юнаки ж далі:

„Вже грають сурми, близько воля,
Вже рветься серце, кличе кров!
В огні кується наша доля,
Встають розковані з оков!”

Щоб скоршеш... Щоб уже перейти Збруч, ту оспівану річку, яка не своєю довжиною, чи багатством вод була знана, але ганебним поділом суцільного тіла нації, яку ця річка розділювала. Нині вона радіє разом з нами! Її води чисті й веселі пливуть до бистрого Дністра. Нині Збруч-річка вітає своїх юнаків. Радіє, що вже не буде штучною межею, яка відділювала нас від серця України-Києва, від степів, від слави дідів наших — від могил святих та велично-гордого Дніпра!

В ПІДВОЛОЧИСЬКАХ

Перші частини нашої „моторизованої піхоти” на роверах приїхали після обіду на призначене місце до Підволочиськ. Решта, що посувалися на підводах, пезадовго після них, приїхали й розмістилися по бічних вуличках, щоб не впадати німакам у вічі. Цікавість зростала в кожного чимраз більше. Дехто вже пробував був купатися в Збручі, але береги тут досить неприступні, зарослі комишем та шуваром. Також небезпечно було ходити понад річку, бо вздовж її берегів було чимало порозкидано зброї, яка при необережному натолоченні могла експльодувати й вбити. До найбільш небезпечних належали мінометні стрільна, що мали вигляд малої бомбочки, закінченої в чотири крильця, які розчепірювалися на всі сторони, але при стисненні вони автоматично запалювалися і не експльодували, аж поки їх знова не випустити. Отже, коли необереж-

но наступив на таку бомбочку, стиснув крильця, і після підняв геть ногу з них, стрільно вибухало й розривалося, водночас рвучи все, що було на перешкоді. Жертвою такої необережності впало вже кілька осіб і кілька штук худоби.

— То ми вже в Підволочиськах? — питали останні, що найлізніше прийшли.

— Так, друзі, в Підволочиськах! — відповідав ще молодий віком посадник містечка, який був водночас зверхником місцевої клітини ОУН. Ця симпатична людина розповіла мені багато відомостей про долю моого друга з Праги П. Сороку, якого при нелегальній переправі зловила польська поліція ще 1936 року в Карпатах і забрала до Берези Картуської, де він просидів аж до вибуху війни. Опісля друг Сорока скривався від большевиків. Аж під час війни, попав він якось несподівано в руки большевицьких таємних агентів, які держали його пару днів таки тут в Підволочиськах, і перед відступом забрали з собою і за містом розстріляли. Такий був кінець знаменитого революціонера-вишкільника й організатора закордонного Пласту сл. п. Сороки!

Взагалі відомості, які ми в Підволочиськах отримали, були невеселі. Вони затемнювали нашу радість, що ось вкоротці будемо на тих землях, куди ще недавно був нам вступ суворо заборонений. І так, вісті з Львова говорили, що там уже настутили великі зміни.... що навіть відбулися арешти державного проводу. Але точно не говорили нам, кого арештовано. Це було зовсім правильно, бо, коли б всі відразу були довідалися, що німota вже арештувала Степана Бандеру, Ярослава Стецька й інших, це могло б викликати спонтанні відрухи й погані наслідки! Далі говорено, що п. Володимир Кубайович приїхав з Krakova перевирати „владу” та настановляти на місце української влади, „Допомогові Комітети”. Ці страшні вісті розривали душу, шарпали до болю наші серця. Говорено також про якусь неясну промову п. Кубайовича, котрої не дали йому закінчити. Словом всі ті відомості не віщували нічого доброго. Навпаки вони були такі ображуючі й ганебні, що треба було їх прямо не розголосувати, щоб можна було зробити ще те, що дастесь, передусім на східніх теренах, куди вже перенісся тягар воєнної машини.

*

Коротка перекуска і далі через річку до Волочиськ,
що на другій стороні Збруча.

Як гарно, як на душі мило! Ми забуваємо за погані
вісті. Вони не для нас тепер! .

Переходячи на Східно-Українські Землі, хочу зробити
коротенький підсумок нашої праці на пройденім терені,
від Сяну по Збруч-річку.

На протязі того часу більшість дружів-учасників Пів-
денного Походу, перший раз в життю стрінулись наочно
з наявними слідами большевицької політики. Ті сліди
безапеляційно потверджували і навіть перевищували всі
досі набуті відомості з преси та публікацій про страшні,
ніде в дотеперішній історії світу, нечувані методи варвар-
ського винищування не лише нелюбих одиниць, але цілих
суспільних груп, котрі хіба тільки тим провинились перед
тими дивними ідеологами „соціальної рівності й комуні-
стичного раю”, що були сотворені Богом й прийшли на
світ та попали під засяг діяння комуністичного прокляття
XX століття!

Признаюся, що досі, цебто до часу наочного пере-
конання, я не вірив у всі ті закиди й твердження, що про
них начитався по часописах та книжках-споминах, де ви-
явлювано страшне пекло під советами. Я прямо сумнівався,
маючи на увазі (так думав у своїй наївності!), що ті люди,
що описували про такі страшні переживання підсоветсь-
ких народів, що малювали нечуванні тортури, знущання
і розстріли по тюрях та льохах безчисленних совєтських
криміналів, соловецьких і сибірських заслань, колимських,
казахстанських та ще бозна яких каторг, — таки дещо
переборшили, переповнили й представили це все пекло
трохи гіперболічно... Що тільки, може, не знають добре
всіх обставин, або самі чимось страшенно провинились
і за те мусіли зазнати твердої долі!? Такі були мої осо-
бисті, колись, переконання з дитячих днів у відношенні до
царства сатани-Сталіна!

Побачивши на власні очі тисячі-тисяч жахливо помор-
дованих і змасакрованих безвинних людей, наслухавшись
очевидничих, безпосередніх свідчень, нас дрож проймала!
Як ми колись страшенно помилялися, недовірюючи тим,
яким слів не ставало, щоб могли це прокляття, це пекло

всіх досі відомих пекол цілої вселеної — описати і представити як пересторогу, як найгрізніше мemento всім і вся, цілому світові!! Бо що ж і чим могли бути винні тисячі помордованих недолітків, дітей та немовлят, які заледве чи знали відрізнисти чорне від білого!?

Сцени стирт трупів, які заповнювали льохи й кримінали українських міст і містечок, — стояли перед нашими очима й наче проклинали цей світ, наче взивали його: „Помстіть смерть нашу безвинну! Зітріть з лиця землі цих страшних російсько-монгольських каннібалів, бо горе вам „Вас жде це саме, тільки тому, що ви люди, що ви не такі самі кровожадні, як вони, як ті, для яких безвинна смерть мільйонів усіх верств поневоленого суспільства, кров і трупи, голод і тюрми, брехня, насильство і розгнузданість — це рай!”

І справді, щоб тому вповні повірити, треба таки на власні очі бачити, зміряти своїм розумом і душою.

Нам навіть ставало дивно, що все ж таки частина якось спаслась від того поголовного винищування. Але бідні й нещасні ті люди, що ім доля призначила жити й коротати своє життя під жахливою кормилою московсько-грузинського ведмедя-Сталіна, й його звіро-садистів, визнавців комуністичної філософії! Які ж, однаке, сліпі й безмежно глупі мусять бути ті, що вірять в гасла нечуваних клеветників, для яких поняття правди, справедливості й моралі не існіє!?

Крім жаху, розпука охоплює людину, як лише подумає, що в добу такої високої культури й цивілізації — на одній шостій частині земської кулі панує жорстоко-дикий режім! Історія вчить, що вдавнину йшли народи хрестовими походами проти невірних, і за це їх називано лицарями, героями, оборонцями христової науки й божих місць! А тепер і собака не гавкне в сторону тих, що винищують не лише віру, духове життя, але витереблюють мільйони істот, фізично винищуючи їх! Яка страшна сліпота й безвідповідальність та трусливість навістила ту решту більшість-п'ять шостих частин світу! А між ними й тих виродків, що, не бачучи, повірили в найбільшу брехню світу, її далі втягаються в різні большевицько-комунарські п'яті колони, не знаючи, що самі собі петлю на шию заселяють.

Переглядаючи в злишки тих страхіть, що вічним обра-

зом лягли десь там глибоко в душі, дивуєшся силі відпору й самозбереження тих, що хіба чудом залишилися в живих і тепер відбудовують згарища колись пишних сіл і міст України. В кожному селі й місті знову повставали, наче з-під землі, нові й нові борці, незамітні будівничі своєї, здавалось, вже назавжди вільної хати. Від поліції, до повітових проводів і обласних адміністраторів включно. Вони заповнювали прогалину, щоб творити нове життя, там, де ворог приготував руйну і смерть!

В останій хвилині нашого переходу на другу сторону, ми отримали певніші вісті, які прийшли до нас прямо зі Львова; Вони лише потверджували, що гестапо виарештувало всіх членів Уряду: Бандеру, Стецька, Яціва й ін. Було повідомлено також, що багато провідних осіб пішли вже в підпілля. Це нас не тішило. Навпаки, нам з люті терпля шкура. Однак, зневірі було годі піддаватись, тим більше, що здавалось, що то лише тимчасові непорозуміння, які можуть бути пізніше усунені й вирівняні. Бодай так хотіли вірити, хоч не один з нас здавав собі справу з положення, яке було страшне своїми наслідками для нас усіх, — тих, які були висланниками того Уряду, що вже попав до гестапа в пазурі. Але ми вірили в свої сили, в правду та Божу поміч. Вірили в Духа Української Нації, у Стихію, що поставила нас на грани двох світів...

Всі інші „чорні вістки”, як ми їх називали, залишилися таємницею майже для всіх підрядних. Найприкіше було нам слухати, що дехто з наших людців раділа арештом Бандери й інших, наче б їм в руки попав сам Сталін... Ще інші вісті надпливали про неясну роль п. проф. Кубійовича, що почав возитися був з „Губернаторами”, як фірман без батога... Його „експерименти” важко було розуміти не лише тоді, але й сьогодні.

Все ж треба признати, що ті вісті загострювали служі зір кожного свідомого українця; в загартованій душі не піддавалося так скоро й тіло!

Ми йшли вперід, вірні наказам, які тепер доносились до нас, хіба, як відгомін звуків кайдан. Його не було більше між нами, але наказ був для нас святим аж до відкликання.

Від того часу ситуація для нас відразу прояснилась. Але не бракувало в нас ще й відблиску думок, що „може

згодом направиться”.. Але ясно було: ми маємо перед собою ще одного ворога, який послідовно змагає до реалізації ідей, виявлених у книзі Гітлера „Майн кампф”! Було ясно, що війна ведеться не в цілі визволення поневолених Москвою народів, але в цілі здобуття „лєбенсравму” для „юберменшів”!

Тепер ситуація була гірша, як це виглядало на початку, однаке, нас і це не захитувало в надії, що, споєнняючи всі ті тягарі, робимо їх для добра своєї Батьківщини. Я можу тепер підкреслити, що для нас були несподіванкою самі переведені арешти, а не постава німецького „визволителя”, бо ми ніколи на його безпосередню поміч не числили!

Обережність, яка випливала з наказів Проводу ОУН супроти німаків, зобов’язувала нас ще гостріше, а все ж ніяк не було бажано входити в безпосередні зачіпки, бо тоді ще було запередчасно!

Серед таких настроїв, одні оставались тут, а інші мандрували далі, згідно з пляном Проводу, щоб приготовляти народ до політично-державницького думання і боротьби на всіх теренах української землі; щоб, де треба, пригадати нашим братам за Збручем, що ми такі ж, як вони, що ми йдемо разом з ними твердим шляхом до здобуття Самостійної Соборної Української Держави!

*

Мої друзі стояли струнко, як завжди. З їхніх грудей неслася вечірня молитва понад береги Збруча до Всевишнього. Їх очі горіли любов’ю до кров’ю зрошуованої землі й вірою, що Бог таки вислухає нас та подасть волю і славу Україні, а народ з’єднає в один моноліт, якого й сили пекла не подолають.

Перед нами Збруч. Така невеличка річка, а така відома кожному стужілому по волі, єдності й злуці українському серцю!

Перед очима мерехтять світла на тому боці. В душі горить бажання якнайскорше ступити ногою на ту святу землицю, побачити братів-Наддніпрянців, як ми їх звикли називати ще з дитячих літ, хоч ім до Дніпра куди далі, як нам до Збруча, який століттями відділяв нас, розчленованував живе тіло нації, що, наче зачарована, все знову й знову, вставала, піднімалася із сну неволі, рвала кайдани,

Й живущим бальзамом любови з'єднувала розшарпані частини в одно тіло.

Хто ж бо може подолати полум'яне бажання українського народу жити свободно на своїй землі, у своїй хаті й по своїй волі? Немає такої сили! Насилля може нас лише віддаляти від цілі, але ніколи воно не зуміє вбити саму ідею, саму ціль і стремління нації, як одності! Хто погасить ту святу полумінь любови до землі своєї, хто стримає в крові зроджуваний порив української нації до волі!?

Хіба ж є якась сильніша сила від тієї, що колує в душі і серці, що криється в вірі й змагу народу в дні його воскресіння!?

„Яка краса відродженої країни!” — співав поет. Я додам: яка сила сердець, бажання і порив душі, що ось палають радістю, рвучись переступити барикаду Збруча, бо Народ воскресає!!

„...Вернуться ще тії,
Стрільці Січовії,
Задріжить Москва й Варшава!” —

— Підспівували друзі, пригадуючи недавно минулі походи наших попередників-войнів.

А тепер тими слідами йдуть вони! Йдуть вперед. Переступлять Збруч, що досі вважався в нас синонімом несправедливості й насилия!

Перейшли! Так приємно на серці й душі, що хочеться цілувати дорогу землю, яка так гарно пахне, так вабить, як обіцяна земля для стомленого путника! Свята Земле Українська! Яка Ти гарна й велично-принадна, багата й чарівна! Може тепер відітхнеш трохи з-під тягару червоного, кровожадного чобота, що топтав Тебе й нищив так безщадно!.. За Тебе йде знову бій. Один тікає з Твоїх степів, а другий наступає і знову допче. Доки зноситимеш ту зневагу, ту наругу над Твоїми предками, славними, вільними лицарями?

Може!.. Може ми допоможемо Тобі. Обмиємо своїм потом і кров'ю брудні сліди окупантів і загоїмо рані Твої!..

ВОЛОЧИСЬК — ФЕЛЬШТИН.

Перейшовши Збруч-річку, ми розходилися на всі сторони. Одні йшли на Проскурів, другі на Північ. Моя частина

мала призначення заночувати у містечку Фельштин, що лежало недалеко Збруча на південь від Волочиськ.

Коли, хто з друзів, що брали разом зо мною участь в тім важкім і небезпечнім, але водночас гарнім і ніколи незабутнім Поході, одержить ці сторінки-згадки в руки, хай не забуде пригадати перші враження з привітань у селах: Кривовчинці, Війтівці та Фельштині! Коли б ця радість і таке зрозуміння обопільне охопило тоді і пізніше не лише нас, але й інших „політиків”, то напевно не було б ані згадки, ані думки, не то слів і „проблем”, які, на жаль, в'іились чомусь так глибоко, декому в голову, що й назву надали тим милим людям, які живуть по обох берегах Збруча „східняки” й „західняки”. Ми, однаке, всі були братами не лише на словах, але й на ділах!!

Увійшовши до містечка, бачили, як ще тут і там сновилися людські постаті, наче тіні, здавалось, шукали чогось по вулицях.

Містечко-Фельштин ще тоді не бачило німаків взагалі. З сторінніх людей ми входили перші! Не диво, отже, що зустрічні мешканці думали, що ми „германці”, говорячи: „От бач, як виглядає германська цивільна армія!” Здорово вимі цікавих: „Добривечір!” Дехто несміливо щось відповідає, але так невиразно, тихо, що годі розібрati. Приходимо до центру містечка. Лунає наказ: „Стій!” Я підходжу ближче до людей, які, похнюпивши головами спозирають один на одного, а потім несміливим кроком починають віддалятися. Однаке, почувши українську мову, якою ми їх кликали, задержуються і підходять до нас сміливіше.

— Підходьте, підходьте ближче до нас, прошу! — Починаємо серед ночі здоровкатись. Відповідають різно. Найчастіше „Здрастуйте”! Цікаво, так близько Збруча й вже запала така зміна в способі, чи каще, в змісті щоденного привітання. Така зміна звичаю? Дійсно, проклятий був Збруч....

Однаке спільна мова об'єднує нас, насмілює одних і додає відваги і радості іншим.

Питаю чи є тут німці?..

— Ні, немає тут нікого, лише ви... — і по хвилині: — А ви хто, не германці? — Питають здивовано, колишні міщани, але тепер колгоспники в типових російських

(а може, то лише большевицькі?) кашкетиках-шапках з простим дашком та у ватованих „кацабайках”. Дивно робиться нам на душі, а головно тим, що перший раз зустрілися з тією своєрідною уніформою, в якій вони нагадують якусь дивовижну „армію”, всі бо подібні один до одного. А вже найдивнішим було нам те, що в таку теплу липневу ніч багато з них носили на собі ватовані кацабайки-короткі блузи чи камізельки з рукавами. Так. Але довідуємося, що це єдина їхня одежина на всі пори року! Страшне ѹ дивне, але немає причини не вірити тим братам, що, на нещастя для себе ѿ своєго оточення, мусять ходити в „раю” так, як їх бачимо, бо іншого не мають.

— Як? питано. — Ви іншого не маєте?

— А так. Не маємо — відповідають поважно.

— Отже, — роз'яснюю, — ми не германці! Ми ваші брати — українці з Західних Земель з Галичини, — додаю для певності... — Прийшли відвідати вас та поглянути на вас і де в чім допомогти...

— О да, правильно!.. Треба зерно збирати, а то на пні попадає і оростою поросте!.. — промовив старший громадянин, років п'ятдесят вісім.

Потрохи, не зважаючи на ніч, люди, зацікавлені „германцями”, сходяться, обступають нас, наче на мітингу.

— Цікавий цей наш брат! — думав я. — Не довіряє. Ale хіба може довіряти після такого гіркого досвіду? А от як прекрасно визнаються на всім! Лише заговорити щиро ѹ, що не ясне, пояснити, чи краще висловити це грамотно — і вже є порозуміння. Відразу вдаряє в око їхня зарадність, гостинність, хоч і замітно наслідки того тягару, що наче Сізіфів камінь, ніколи не спадав з їхніх плечей, хоч як вони старалися скинути його.

— Вам же десь то приміститись треба? — питав мене старший чоловік.

. — Так, — кажу. — Де в вас є міськрада чи клуб?

— Отут, недалеко.. да. — I по хвилині: — Там хорошо буде.

За кілька хвилин ми вже ішли вільною ходою до громадського дому, що містився справді недалеко на горбку.

Дали світло. Перше враження: на стінах висять старі „вожді” — Сталін, Ворошилов і ін., а далі звисають пор-

трети якихось стахановців, чи бозна кого представляли там „портрети” з позакукурічуваними носами.

По противній стороні, на стіні звисав великий портрет товстенної жінки...

— Це та, що найкраще поросят вирощувала! — пояснюють мені на запитання.

В кутку стирчать кілька крісів. Гарна сцена, аж мороз поза шкуру йде!

— То в вас взагалі германців не було? — питают ще раз.

— Ні, лише ви...

— Таж, ми не германці! Ми ж такі, як ви.. Хіба ж не розбираєте по мові? — питают.

— Та, здається, і германці можуть розгаварювати по нашому!... відповідає один.

— Правильно! — кажу. — Маєте рацію, дядьку! Але все одно, ми-українці!.. О, бачите, — говорить друг Роман і показує на свою синьо-жовту спаску. — А це, — і показує на тризуб, — український герб. Знак Української Держави, — пояснює друг Галицький і помахує злегка головою, виявляючи невдовілля, що тут, недалеко Збруча, а не знають українських національних відзнак.

Аж тут один з цікавих, переконавшись, що ми не германці, почав пропискатись до нас ближче і сказав:

— О, да! Правильно! А памятаєте, Іване Петровичу, як то було за батька Петлюри? Отакі саме прапори і в нас були!.. О! Правильно. То ж тризуб! Правильно!

— Зовсім як за Петлюри! — почали їй інші потакувати та пропискатись, щоб побачити, чи справді такий самий тризуб бував і за Петлюри, якого тут ще носили в своїй пам'яті, хоч на перший погляд, все це так виглядало, якби тут не українці жили, а якісь зовсім інші сотворіння нашої, або їй не нашої плянети!

Дядьки були б сиділи при милій гутірці їй до самого ранку, але я попросив їх, щоб потрохи розходилися відпочивати, а завтра ранком, в годині 8-ї відбудеться великий мітинг-збори, на які мають скликати всіх, хто живе тут і в околиці. Потім я скликав друзів і наказав розставити подвійні стійки, бо „тут є ще багато зайвої зброї і можуть бути різні несподіванки”. Ще наказав для певності перевірити всі кімнати будинку та заглянути до інших, більших приміщень містечка.

В цім будинку, де ми перебували, містились, крім міськради, управа колгоспу, клуб і ще якісі „коми”, чого ми не могли відразу зрозуміти, бо ті поскорочувані назви були для нас чужі зовсім. Правда, було між нами декілька таких, що останні два роки перебували під російською комуною і дещо завчили з тих скорочень. Для місцевих людей дивачні скорочення не представляють собою ніяких труднощів взагалі. Вони знають, що та чи інша установа так зветься, навіть не здаючи собі справи, що букви, з яких та назва складається представляють довжелезний, не раз, ряд дивовижних комуно-большевицьких назов і термінів! Так, що навіть ті, які були два роки під большевицькою окупациєю на Західно-Українських Землях, не могли визнатись на „ляпідарній” розмові наших інформаторів.

Пригадую собі, що один буковинець, що був членом нашої Похідної Групи й також скуштував совєтсько-стадінського „раю”, доволі добре визнавався на тих „шифрах” і понатворював безліч різних жартів, що їх зміст був зугарно пов’язаний з різними назвами-скоротами совєтських організацій і установ. Не дивно, що його полюбили присутні більше, як нас усіх разом, і зверталися до цього з більшим довірям, ніж до мене чи інших друзів. Він ще довго придерживав в гуморі слухачів, які ніяк не хотіли спати, лише просили: „маладець, розповідай!” Нарешті, наш буковинець закінчив віршиком, що характеризує колгосп: „Ані сала, ні свині, тільки Сталін на стіні!”

— Да, правильно, маладець! — сміялись дядьки, розходячись спати.

*

Не знаю, чи спав хто з них цієї ночі. Думаю, що більшість не спала зовсім.

Друзі повитягали з усіх крісів замки, а дрібну зброю залишили в окремій шафі, що раніше служила за касу.

Кількох дядьків у середньому віці осталися з нами і пересиділи майже цілу ніч на розмові.

— Чому ви держите ще й досі ці потвори на стінах?! — питав.

— А що з ними робити? Висять, та й висять...

— А, як не нада, то поскідати їх до чорта! — вступає в розмову дядько Дам’ян.

Цікава це постать, Дам’ян. Він розповів нам, що був

дев'ять років на засланні. Викорчував кілька десятин сибірських лісів і, перебувши всі пригоди підбігунового „мисливця”, нещодавно повернувся щасливо додому, де застав не все так, як оставил був. Жінка померла з туги, нужди й голоду. Діти — а було їх п'ятеро — десь порозходились по широкому совєтському світу... „Власть усе забрала, бо тут ніхто Бога не боїться!” — ддав сумовито і так жалісно, що серце мое заплакало разом з ним, з тим сибірським поворотцем, якому „власть забрала все, що мав!” Він тепер самітний. Від 1939 року робить граблі й гострий серп та коси в колгоспі. Говорить спокійно й, здається, збайдужнів так, як індійський Будда! Але про батька Петлюру пам'ятає. Він його навіть „особисто бачив”. Тямить, як виглядає український національний знак — тризуб і знає докладно, які кольори українського національного прапору: синьо-жовті! Знає всячину. Все зробить, що лише для колгоспу потрібне.

— Я от, понімаєте, вже говорив Івану Петровичу... Пам'ятаєте, Іване Петровичу?? Кажу, щоб розпоряжені таке.. От, понімаєте, зерно опадає. Пора збирати! А то нікому показати, нікому розрішити, нікому й починати!... — говорить Дам'ян. Мова його українська, але забагато в ній московської домішки. Це нас не зневірює. В нього серце чисте, як кристаль. Він — український патріот, страдальник і сибірський засланець за правду, свою українську правду терпів дев'ять років, а може й більше. Тепер він жаліється, що нікому „розрішити”...

І справді: лише сказати, лише дати почин. Все зроблять, але сказати треба! Вони будуть гори перевертати лише, щоб те була путня справа... А про збірку й обробіток хліба тут ніхто й не сумнівається, що то є першорядна справа. Тільки нікому наказати...

Деяким з моїх друзів дещо з того не сподобалось... „Добрі патріоти”, — кажуть, — а навіть тих московських портретів не поскидали, бо „не було кому наказати! Я багато на ті теми мусів розмовляти навіть, з найближчими друзями, щоб бодай почасти переконати, що на те склалося багато причин, а може так воно тут бувало вже від давна. Хто його знає... Може з тої причини, що не було кому „наказати”, ми не маємо своєї власної хати, не маємо де голови приклонити, й, от мандруємо по всій Україні,

тільки на те, щоб настановляти їхні думки на небольшевицькі рейки. А самі не маємо ані зрозуміння, ані потіхи, ані помочі ні від кого. Хіба зараз краще? А немає хіба таких, що радіють в арештуванню членів Українського Уряду німотою ще більше, як воскресенню України?! І що робити? Зневіритись? Покинути ту небезпечну, але корисну роботу?

— Ні, друзі! Треба праці, витривалості й якнайбільшої тактовності та вирозуміння для наших братів, до яких ми прийшли! — кінчав я розмову на внутрішні теми.

Після одної з таких розмов прийшов із зміни друг стійковий і заявив, що на колгоспній брамі видніє великий червоний прапор.

— І ніхто досі не важився знесті його геть? — спитав один з друзів.

І знову причина до невдовілля та бажань бути більше енергійним, щоб прямо наказувати людям такі пропори усувати разом із портретами російсько-комуністичних воїнів.

Все ж таки треба признати, що совєтська неволя бувала важча, як ми того сподівались. Цей „застій”, це — наслідок большевицького перевищколу! Це все те, що могла зробити протягом несповна тридцяти років большевицька школа! Яке страшне отупіння! Брак власної ініціативи! Чи краще — страх і недовірливість відбирає від тих здібних наших братів ініціативу! Вони ходять, сумують, але нічого не роблять, бо власти немає, бо ніхто „не наказує”! Страшне, але правдиве! — Думали ми. Однак насправді так не було. Ми щойно пізніше пізнали, що така їхня постава, яка нам була спочатку невиразна і навіть дивна, — була оправдана! Вони не могли проявляти відразу більше ініціативи, бо фронт щойно відсунувся: німців не було, а „красні”-большевики, відійшли недалеко й могли кожночасно повернутись і жорстоко помститись за всякі передчасні зміни чи й настрої. Крім того вони не знали, хто ми? Може ми й справді „германці”? ...Але, коли впевнились, що ми таки українці, як і вони, — зараз їхнє наставлення змінилось стовідсодково на користь нашої ідеї! Вони показались неабиякими патріотами! Більшість з них прекрасно орієнтувались в історії української революції, — з радістю питали чи не маємо синьо-жовтого полотна на

прапори. Все це згодом переконало нас, що ніщо і ніхто не зміг приспати в них національну свідомість і гордіть: вони терпіли, працювали по колгоспах, але внутрі плекали ненависть до комуно-руських гнобителів, яких ненавиділи за те, що принесли в Україну голод, нужду, комуну, колгоспи, переслідування й ожебрачення; вони тепер, обіз-навшись з нами, були ладні валити й нищити всякі залишки комуни й русизму! Що більше: вони думали, що навіть колгоспне добро треба знищити, щоб і сліду з нього не осталось, бо воно нагадує їм поневолення і, визиск! Ми не раз мусіли пізніше дораджувати їм не нищити комбайнів і тракторів, бо це їм приддається, — це тепер буде їхнє, а не комуністичне! Але про це на іншому місці.

Заповідаю вранці мітинг. Питаю, чи є тут старий голова міської ради.

— Є! — відповідають.

— Гаразд, — кажу, — позвіть.

— Тут є його син, — відзвивається хтось з-за дверей.

Так. Є! Підходжу до нього й вітаюсь. Подає мені якось невправно правицю, ніби перший раз в життю вітався.

— Що, козаче, ваш батько був головою? —

— Да! — відповідає.

Починаю розпитувати відколи батько був головою, скільки йому років і т. ін.

— А, скільки вам років? — запитую його.

— Вісімнадцять! — каже молодець. Гарно. Здоровений юнак! Він розповідає, як то він „удрав” з армії, перевіхувався, а тепер прибув сюди, бо чув, що „германці” прийшли. Ще раз вяснюю, що ми — не германці. Кажу, хто ми й чого сюди прийшли.

Більше не міг ніхто вже з нас говорити, бо ранок наблизався і декому очі самі жмурились до найсолідішого спанку-відпочинку. Понадто, ми не могли дуже розкривати „рота” ще й тому, що побоювались несподіванок. Ми на цьому терені перший раз, зброй тут є багато і вона може попасті в руки, кому лише подобається її пригорнути та обладнати, а там і... за язичок можна потягнути... Ми передбачали, що тут німців ще не було, а комуністів можна надіятись серед „добрих” людей, які відносно нас дихають ненавистю. Недарма один з дядьків висловився, що тут ще ніколи не було стільки зброї, як тепер, — по доро-

гах, ровах, нивах, домах та завулках, як от і в нашім проміщенні. Правда, ми вжили деяких охоронних заходів, але вони були зовсім невистарчальні. В нас було всього два автомати-„фінки”, три десятизарядки, що їх уже тут знайшли і собі привласнили, решта — револьвери й декілька гранат. Ми й те мусіли ховати пильно від німаків, бо за зброю ждала нас неминуча смерть. Ми ж у їхньому розумінні не були вояками, але „бандерівськими бандитами”. Такі епітети нам вже доводилось чути ще в Підволочиськах.

Отож, розставивши потрійні стійки на всіх входових дорогах, перевівши контролю присутності, — поклав голову на стіл і чекав ранку.

Раннім ранком прийшов бувший голова міста. Це був здоровенний дядя, років на 47. Вітаюсь з ним. Перше слово:

— Чи далеко живете звідси? — Далі: Чи є хто в місті з большевицької армії, НКВД, або з партійних посілак?

Голова дає оминливі відповіді. Він зовсім спокійний, а я на позірність — ще спокійніший. Опісля починаю випитувати основно:

— Як називаєтесь? Коли стали головою міста? Чи належите до комуністичної партії?..

— Так! — відповідає байдуже й похитує ствердливо головою.

— Давно стали членом компартії?

— Чотири роки тому.

— Маєте діті?

— Троє. Оцей син та ще дві дочки.

— Маєте зброю?

— Вдома маю, а при собі — ні!

— Чи є тут багато партійних?

— Було з десяток душ. Зараз їх немає вдома. Деякі потікали, інші осталися.

— Хто остався? Де вони? Подайте прізвища й адреси!

— Навіщо вам здалися адреси? Лучче зайдемо до них тепер утром і поговоримо.

— Гаразд! Підемо пізніше..., або вони прийдуть до мене. Добре? — І по хвилині: — Ще прошу вас, повідоміть зараз усіх своїх громадян, щоб в годині 9-ї вранці зійшлися на мітинг!

— Правильно! — потакує голова: — Мітинг конешно нада зробить! Нужно дати народу поучення, що робити і розпорядженіє получить.

Мій співбесідник говорив добре й по-українськи, але, як йому бажалося, то добре „какакав” і по-руски. Запримічалось, що, коли ми заходили розмовою в „ділові” справи, то він з-правила „рубав” по-руски, домішуючи часдо-часу українські слова.

Стійкові дістали зміну. Цікаво було довідатися про їхні спостереження. Нічого нового. Але кожний був тієї думки, що треба бути дуже обережним, бо, покищо, ми не знаємо, кого маємо перед собою.

Попрощавшись з головою, я ще раз його попросив, щоб всіма можливими способами скликав людей на мітинг Голова пообіцяв і запевнив, що має для цього багато способів: трубою, бубном, ударами в залізо, або таки... буком. Відходячи, запросив мене прийти до нього в хату, бо тут „невдобно” про всі справи розмовляти.

Решту часу до мітингу ми перебули в тім домі, де й осілися, бо він був мурований і здавався нам найкращим приміщенням, беручи під увагу непередбачені „диверсії” місцевих, чи „заблукалих” комуністів, які могли зоріентуватися, що нас небагато.

*

Першу ніч на незнайомих теренах ми перебули щасливо. Всі здорові, всі вдоволені. Вранці наша патруля-розвідка донесла, що справді в містечку повіває ще декілька большевицьких прапорів. Телефонна сітка перервана, а апаратура знищена. Інші громадсько-публічні будинки — в доброму стані, хоч уже помітні сліди пошукувань та крадежів. Аптека має свіжі сліди вломань. Те саме й зі школою-десятирічкою. Є сліди вломань до фізичного кабінету. Вікна повибивані, оптичні скла потовчені й дещо поломані. Приміщення НКВД зовсім порожнє й здемольоване. Льох-підвалья НКВД пообщтуркувані гострими предметами, а на стінах можна піznати присохлі давні сліди крові. Видно, що й тут шаліли садисти в останніх днях свого дикого панування. Поштовий уряд також здемольований. Місцева бібліотека дещо пошкоджена, але книги в шафах та полицях цілі. Це переважно твори двох „мудреців” Сталіна й Леніна та інші подібного змісту, найбільше з іс-

торії комуністичної партії, шкільних підручників, поезій про Сталіна й „родину” взагалі. Ціннішого нічого не знайдено.

Такий приблизно звіт подав мені мій заступник друг Роман Хміль, що був уповноважений, при помочі друзів, перевірити всі громадсько-суспільні установи.

*

Усе, що жило, зійшлося на наш перший мітінг, який почався дещо припізно, на великій площі перед колгоспом „Красная Звезды”, де, звичайно такі мітинги відбувались і за большевиків.

Спільно з друзями приготовили ми плян мітингу. Поділили його на три частини, кожна з яких давала окремий перегляд справ, що були погруповани наступно:

1. Політичні зміни, що зайшли на Українських Землях, і становище до них українського народу.

2. Економічне положення: колгоспи-радгоспи, праця, винагорода, організація праці, амортизація зерна й перевозування його „на всякий випадок”.

3. Тимчасовий громадсько-політичний устрій, самоуправна структура сільських і міських управ-громад, районів та областей звільнених від комуни українських теренів.

4. Вільні запити, внески, доповнення, виміна поглядів на всі нами порушувані справи.

5. Відспівання українського гімну та піднесення українського прапора, що має повівати щодня аж до відклику, від години 5-ої вранці до 7-ої вечером.

Почалось віче-мітинг. Його відкрив Дем'ян, як бувший сибірський засланець та учасник визвольних змагань — „старий петлюрівець” — як ми його називали.

— Товариши! Починаємо новий мітинг! — говорив Дем'ян. — Ми вже будемо вільні від комуни й партії... Будемо мати свій синьо-жовтий прапор та знак України — тризуб! Не будемо вже більше співати „інтернаціоналу”, але нову, нашу пісню! Більше не знаю, як буде, але от послухаємо! — й, кінчаючи, махнув головою у мою сторону.

— Дорогі брати й сестри! Українки і українці! Бог ви слухав ваших прохань. Сьогодні ви вже маєте можливість послухати щире українське слово, що пливе від моого серця до ваших сердець! Ми знаємо, скільки ви тут натерпілись, наголодувались, скільки намучились... Ви гідно від-

стоювали своє право на свободу, яку в нас пограбували червоні москвини. Ви гідно відстоювали право на свою власну прадідівську рідну землю, яку від вас відібрали червоні кати силою, запрягаючи вас самих у ярмо кріпацьких колгоспів та радгоспів!.. Ви довго боролися, терпіли надлюдські переслідування, наругу, голод і зневагу. Вас тисячами викидали з рідної землі, саджаючи по тюрях та висилаючи на соловецькі й колимські заслання!.. Між вами тут багато є таких, що на власній шкурі перенесли весь той страшний большевицький кошмар московської неволі! Вас страшенно обманули, обіцяючи волю, а дали нечуване рабство! Обіцяли дати землю, але за пару років усе відібрали від вас брутальною силою та поставили невільниками працювати в ненависному колгоспі за кусок хліба, лишаючи вас з дітьми на голод, холод і смерть!..

Але, досить вже неволі большевицької! Досить голоду! Досить нової кріпаччини! Досить соловецьких заслань! Досить тюрем і катувань! Геть з ними! Геть з сатанською комуною! Геть з рабством і насильством! Нам належить воля в своїй хаті, на своїй прадідівській землі! Тепер ми скидаємо комуністичне правительство брехні, облуди! Відкидаємо і ніколи вже більше не хочемо нічиеї чужої власноті і грабунку! Хочемо і будемо мати свою власті, українську, яка приверне нам нашу власну землю і дасть нам свободу, хліб і вільну працю не в колгоспах, а на власній, вільній землі. Комуна вже втекла з вашого містечка й сусідніх сіл. Але недалеко на Сході ще йдуть важкі бої наступаючих німецьких сил з большевицькою комуною... Ми ще не знаємо, чого нам сподіватись від німців. Однак, вони прийдуть і будуть нам говорити... Їх мова буде незрозуміла. Проте, прошу всіх, слухайте наших слів і пам'ятайте, що до вас сьогодні говорять ваші кровні брати з Західної України, які прийшли відвідати вас, допомагати вам і повідомити вас, що ще 30 червня цього року у Львові проголошено відновлення Української Самостійної Держави... Створено Український Уряд, який свою владу хоче поширити на всю Україну, хоче щоб були всі наші землі вільні від большевиків. Цей Уряд вислав нас і наказав подати вам всю потрібну і можливу поміч, пораду й потіху!.. Нашим найвищим провідником є не Сталін, кривавий грузин, але

українець, що ціле своє життя боровся за волю України — Степан Бандера!” —

— Слава! Ура! — викликувала товпа народу. А я продовжував далі:

— Хочу вам ще сказати, що, можливо, німці будуть вам говорити інакше. Вони будуть посилати, можливо, й таких людей, що українську мову знають, але ви в них не знайдете українського серця! Наказуватимуть не слухати нас, не слухати Українського Уряду. Скажуть здавати все зерно, хліб і худобу... Може будуть забирати ваш весь дрібок і оправдуватись будуть тим, що тепер війна!.. Ale ви непохитно слухайте нас і наших вказівок, читайте уважно письма, що їх тут отримаєте. Творіть свою самоуправу! Не давайте себе більше нікому застрашувати! Вірте разом з нами, що часи неволі не повернуться тільки тоді, коли зуміємо ми обстояти волю, коли будемо слухати голосу своєї Батьківщини! А якщо будемо слухати чужих, а не своїх провідників, — то знова попадемо в ярмо! Ще раз коротко вам повторюю: ми творимо власну, вільну, від нікого незалежну Українську Державу, бо лише вона забезпечить нам волю, хліб і працю!

Продовжуючи далі, я старався подавати такі аргументи, щоб ловили прямо за серце і душу: — Охоронить нас і дітей наших від поневолення і рабства. Тому всі ми мусимо допомагати нашій владі! Мусимо йти у бій проти ворога, якщо він захоче нас знову поневолити! Тепер такі часи настали, що за волю треба боротися і не жаліти труду, крої ви й навіть життя свого за її осягнення і утримання. Мусимо закріпити своїми грудьми те, що маємо та змагати правою, трудом, боротьбою і силою до створення Вільної Незалежної Української Держави, бо вже Шевченко казав нам збудувати свою хату, бо „в своїй хаті, своя правда і сила і воля!”

Я закінчив. Грім оплесків і оклики „ура”!, „слава!” перемішувались і ще довго розносилися по місті відгомоном. Наші брати обіймалися і плакали з радості. Вони зрозуміли нас і повірили нам, бо передали ми їм те, що було найбільш потрібне.

Після доповіді посипалися запити. Але треба було додержувати порядку, й друг Роман Хміль заявив, що відповіді на запити будуть даватися при кінці мітингу.

— А тепер я вам розкажу, що треба робити, щоб не голодувати ніколи ані нам, ані нашим нащадкам! — починав друг Хміль. — Не буду вам багато говорити про колгоспи, бо ви самі про те нещасть знаєте добре. Ті ненависні колгоспи наша власть знese, уничтожить! Ви знову получите на собственнность вашу землю...

Роман часто послуговувався такими зросійщеними висловами, бо вони були зрозумілі і більше для наших братів ефектовні.

— А тепер ще треба робити так, як і досі. Треба зібрасти зерно спільними силами, і знову засіяти ниви, щоб родили вони вже для вас, а не для Йосськів Сталінів, Воронилових та інших п'явор московських, бо ті зайди вже досить нассалися вашої крові! Земля тепер ваша і хліб її — для вас! Радимо не розбазарювати колгоспного добра, бо інакше не зможете обробити землі, не нищіть тракторів та іншого устаткування. Пізніше виберете самі собі громадську управу й поділітесь хлібом. Наперед подбайте про себе, а пізніше можете щось із злишків здати державі! Пам'ятайте, що коли прийдуть німці, то напевно будуть жадати від вас більше, як ви можете дати. Отже: збирайте чимскоршє хліб, молотіть, засівайте знову, чесно поділіться плодами землі і, добре їх заховайте від „щурів”! Робіть так, щоб не голодувати... Питаєте, від кого ховати? Відповідаю: від тих, що схотять у вас хліб забрати і вивезти геть.. Хліба маєте на нивах доволі, але його треба обробити, знову засіяти й решту заховати. Розподіл хліба зробіть так, щоб нікого не скривдити. Розділюйте на „душу”. Не розділюйте на трудодні, бо можете скривдити сиріт, вдів та старців, які мають багато дітей, а не мають кого послати до праці. Вибраний провід вашої громади буде дбати, щоб усі робили до часу поділу землі на власність. Старайтесь не лініхувати тепер, бо це пора жнив. Лінюхам можете задержати видачу зерна... Соломою також розділіться справедливо. Хто не має в себе скотини, а може вдержувати, то розділіти скот, свині і дріб також поміж громадян. Приведіть до порядку громадські будинки, щоб ніде не затікало й не гнило. Може комусь треба покрити хату, зробіть це, помогіть! Спільно допомагайте один одному. Земля наша багата, для всіх добра стачить. Як буде-

те робити, будете її боронити від ворогів, вона вам у сто разів більше винагородить та викормить...

Знову посипались оплески, а за ними різноманітні запитання. Один наперед другого „репетував”. Таке було велике одушевлення, що, здавалось не війни це час, а якогось народнього весілля. Словом, економічні справи інтересували людей дуже.

Роман говорив далі. Згадав дещо про земельний устрій у Західній Україні. Про потребу послуху, єдності й праці, а головно — пошани до рідної влади і управи міста. Говорив про те, як у майбутньому запроєктовано віддати селянам без викупу всю землю.

Третю частину нашого віча обговорив друг В. Окулярник. Це був „скінчений богослов”, родом з Лемківщини. Він говорив про потребу організації місцевої громадсько-самоуправної установи, завданням якої було б керувати усією працею в громаді, маючи на увазі потреби й вимоги своїх громадян. Треба вибрати управу містечка. Стара управа мусить уступити, бо вона і так не існує. Перестала існувати разом з кровожадними москвинами. „Ми зносимо стару управу, анулюємо її, — говорив друг Окулярник, — а всіх її членів усуваємо від будьякого голосу в новому правлінні. Натомість матимуть право в новій управі всі ті, що їх зараз виберете вільними виборами-голосуванням. Вибирайте чесного українця, якого знаєте, якого любите й будете шанувати та слухати, як свідому людину, яка ніколи не була комуністом, вибирайте таку, яка ніколи вам не шкодила й шкодити не буде, а натомість буде якнайкраще вас заступати перед вищою владою. Виберіть такого, що разом терпів з вами, а може й найбільше натерпівся від комуністичного переслідування. Може є такі чесні громадяни, що сиділи за свої переконання у криміналі та Соловках... Може є такі, що служили Україні ще за часів Петлюри, при українській національній армії?”..

Почали голоситись. Таких, що служили в Українській Армії, було всього троє. Вони відсиділи по кілька років у криміналі чи на засланні, а лише один з них якось пережив без репресій. Значить, не знали про нього, або не було кому донести, що є такий то петлюрівець. Цікаво однаке, що вони самі не признавалися до служби в армії Петлюри.

люри, а інші вказали на них, як на кандидатів до міського управління.

— Ви при кінці зголоситесь! — продовжував далі Окулярник. Він говорив, що тут, у цьому містечку, буде створений район, з таким адміністративним поділом, як були досі, але „про те буде говорити окремо наш провідник”.

Промова перейшла в запити й відповіді. Це було та-кох непогано, бо втягу розмови присутні щиріше висловлювалися. Їх мова стала дійсно незв'язана, вільна і щира. Згодом вони чимраз більше переконувалися, що ми говоримо правильно й для них корисно. Прийшло голосування. Вільними голосами здобув більшість „петлюрівець” Дем'ян. Всі кричали: „Дем'ян! Дем'ян! Дем'ян Васильович головою... Да!... Правильно!.. Він — хороший чоловік!..

Дем'ян дуже й не відлекувався. Він стояв недалеко мене. По його зморщеному обличчі котились рясні слізози. Це вже був немолодий чоловік, що перейшов усі фронти наших визвольних змагань з першої світової війни рр. 1917-20, що пережив советське пекло тюрем і Соловків, який остався сам, як палець, на цьому світі, втративши дружину й дітей. Цей кремезний Дем'ян плакав, як розжалоблене дитя. Так, тихо, тихо... боляче, уста усміхнені, а серце плаче.

— Товариші!.. Мої добрі громадяни! — почав він тремтячим із зворушення голосом. — Спасибі вам за честь і довір'я... Важна то буде робота, але діло в тому, щоб ви, дорогі громадяни, помагали мені і нашій Україні скинути кайдани... Діло в тому, щоб ви були луччі бійці за Україну, як були ми тому двадцять з лишком років... А воно буде хороше тоді, якщо ми водно тягнутимемо... Як будемо самі собі помагати, як будемо себе любити та слухати свого начальства, а не московського... Бо вони громадяни, хотіть, щоб ми самі були хазяїнами, а не москалі та іноземці всякі!”

Дем'ян скінчив і кланявся на всі сторони світу, наче новообраний гетьман.

*

Так то ми переводили перший мітинг на Східніх Українських Землях. Промовили до глибини здорової української душі, до сумління, до патріотизму, що десь глибоко, як нев'янучий скарб, скривався у тих перемучених наших

братів. Ще буде кому взяти долю в свої руки — думали ми. Лише треба пробудити перетомленого і виснаженого велетня українського геройського духа, що глибоко, разом з кров'ю, переходить з роду в рід, живе і житиме доки сонця стане на землях того народу, що так завжди високо цінив і цінить волю і свободу.

Ми переконувались, що большевики лише приспали чи, краще кажучи, терором, голодом і надлюдськими тортурами загнали під саме серце гін до волі. І це, може, добре, бо інакше, чи й ці не згинули б, що осталися, що те пекло пережили. А тепер їхня безмежна любов до своєї гнобленої землі — до Батьківщини — кличе всіх знов і знов до праці, до жертв нових, бо „пора ця велика єсть!”

Таких Дем'янів ми пізніше зустрічали дуже багато. Вони були не лише між старшим поколінням, але й молодшим, яке щойно відроджувалося під впливом клічів українського націоналізму, що, як та Альма Матер, проникав крізь мури і тюремні ґрати до знедолених братів і проповідував ідею, нову ідею боротьби за своє право, за свою землю і за волю, які мусять прийти, бо їх український народ мусить здобути їй здобуде. І то без огляду на те, чи того собі наші вороги бажають чи ні. Того права ніхто не сміє заперечувати. Бо „їй неситий не виоре на дні моря поля.”

Велич ідеї українського націоналізму полягає в тому, що вона має силу відроджувати, має силу спам'ятувати й навертати заблудших на правильний шлях, вміє дати геройські приклади боротьби з рядів своїх палких визнавців-очайдухів, вміє витворити їй виростити нову геройчу людину. Це сила, що порушувала сумлінням навіть „тих нечисленних ренегатів”, одних караючи, других навертаючи до української боротьби за права нації, за її честь, за землю, за пошану української власності її імені, за людську гідність, за християнську культуру, її свободне визнання — з одної сторони, а з другої — демаскуючи ворожі заміри поневолення та тиранії.

Вже при першій зустрічі з нашими братами ми переконувались, що наше завдання — велике і надзвичайно відповідальне. Воно не піде надаремно, якщо зуміємо зчайти спільну мову для спільних інтересів і змагань. Бо ідею, яку голосимо, вони сприймають серцем і душою дуже скоро.

Вона в основі їм не чужа. І вміє відсвіжувати їх душу, їх ум, наче цілюща казкова вода. Хіба ж це може кому видаватися дивним? Невже ж не є це ідея українських пращурів, князів владарних і гетьманів неустримих? Вона була до наших днів у крові своїх нащадків, притаєна, але живучо пульсує протягом довгих поколінь, і відзвивається, як тільки знайде відповідний час, нагоду і місце. Не зважаючи навіть на вплив чужої гнилої крові, крові „моя хата скраю” — остатіця, завжди в відповідний час, час революції, пробуджується з проспанку геройська кров нашої нації, кров нордійсько-динарська, що впарі зуміє вивести наш народ з відвічної неволі, коли б до того бôдай ще раз були догідні умовини. Тверджу це тому, бо перша світова війна показала, що серед нашого народу, під кнутом московських царів-батьушків витворилося забагато типів остатіцького первня, який своєю інертністю занапастив долю нації, випустив керму з своїх рук, і, внаслідок духового послаблення і впливу чужих соціалістичних марзмів, не зумів використати знаменної нагоди часу і обставин. Але, з другого боку, можна сміливо твердити, що українська нація скинула полулу остатіцького базікяння, розумування та балакливого вимучування, і перейшла від слів до діл. Про це свідчить наступне поготівля нації, яка не зважаючи на ворожі походи, викристалізувала душу, ум і серце молодого покоління, і направила поважну частину старших могіканів, ставлячи їх на високості нових завдань, завдань боротьби, а не скигління і плескання в долоні на кожне „Ще не вмерла”..., чи навіть на звук „інтернаціоналу”...

*

Час вільних запитів тривав дуже довго. Нас прямо засидали актуальними питаннями. Між іншим, навіть запитували, чи признані будуть студії в большевицько-комуністичних школах і наукові степені? Відповідаємо позитивно.

— Чи землю одержать без викупу? — Так!

— Чи будуть українські школи? — Так!

— Чи можна буде спровадити своїх кревних та знайомих із заслання? — Так! Усі повернуться додому, коли прийде час повного визволення. Українська держава буде змагати до того, щоб покривдженіх винагородити та повернути їм людську гідність, уневажнюючи большевицькі

закони й зарядження. Українська держава постарається, якщо це буде потрібно, забезпечити прожиток для всіх своїх громадян без огляду на різницю віри, політичних пепреконань й соціальні розбіжності.

— А що буде з німцями, які тут проживають? — упав запит, очевидно, від того, що себе почував німцем, (як стверджено пізніше, тут було декілька старих німецьких колоністів, що забрали в Україну з часів Катерини II і пізніше, і хоч вони говорили вже майже всі виключно по-українськи, все ж таки в них ще залишилось почуття національної окремішності. З більшою кількістю німецьких колоністів ми зустрілися недалеко чорноморських берегів, але про те пізніше. Відповідаємо, що коли будуть чесно працювати, то для всіх буде в Україні місця доволі. А як забажають, то пойдуть собі в Німеччину. Слід згадати, що ми тоді й не припускали такої можливості, хоч вона пізніше майже вповні справдилася, хоч за інших обставин і для інших цілей.

— Якщо получимо землю, то нема нам чого їхати в Германію, — відповів один з „фольксдойчів”.

— А що буде з нами, жидами? — запитували присутні жиди, які також брали участь на вічу.

Відповідаємо, що жиди працюватимуть, як схочуть, — на ріллі чи за фахом. Український уряд нікому не робить труднощів, не заводиме ніяких обмежень у виборі праці, якщо дана особа буде лояльним громадянином і коритиметься законам, як всі інші, так і жиди будуть почувати себе в Україні як вдома, оскільки не будуть розширювати комунізму та русофізму, бо наш уряд є рішуче проти комунізму, а також проти всіх тих, що хотіли б завести іншу владу, не українську.

— Пожалуста, що ж тоді зо мною зробите? Я був головою цього города? — каже бувший голова містечка, що ще вчора призвався мені одверто, що є комуніст.

— То ще буде видно... Ми знаємо, що багато було комуністами лише про око або з примусу. Якщо вони нікому не пошкодили, то думаю, ім усе дарується. В кожному разі, тепер вони повинні докласти рук і працювати для вільної Української Держави... Але я таки зараз про вас запитаю: „Скажіть мені, як поводився той чоловік за час

свого уряду? Чи висилав вас на Сибір? Чи переслідував? Чи робив доноси на вас в НКВД?

Запанувала мовчанка. Ніхто, мабуть, не сподівався такого звороту.

— Ну, як? — питаю. — Прошу говорити широко, одверто, він тепер вам уже нікому не пошкодить.

— Я кажу, що Димитрій Єфимович — добрий чоловік. Він нікому не робив шкоди.

— Хто це говорит? — питаю.

— Я, Соломон Мойсеєвич, — відповідає середнього росту й віку жид.

— Правильно, Дмитрій хороший чоловік! — почулося з усіх кутків.

В дальших розмовах і нововибраний голова Дем'ян промовився за своїм попередником, кажучи, що, „кого енкаведе хотіло посадити, то й без його відома посадило. А він, як міг робив, щоб самому не попасті”.

— Да, от ми маємо таких, що наганяли нас, как собак, до роботи в колгоспі, що були гірші за саме НКВД, — говорив далі Соломон Мойсеєвич. Він переконався, що говорити можна на тих, що дійсно далися взнаки народові.

— Хто? — запитав я, але по хвилині сам попросив перестати покиць з доносами, бо про такі справи матимемо час поговорити пізніше.

Ще було кільканадцять різних запитів. Постарались на всі відповісти. Запитання вичерпано. Друг Роман Хміль заявив, що тепер ми відспіваємо національний гімн і вивісимо український синьо-жовтий прапор. Водночас він пояснив значення гімну і розказав, як треба поводитися при сутнім під час піднесення й знімання прапора.

— Струнко! — залунав наказ і на щоглу, де ще недавно повівала большевицька шматка, гордо злетів український прапор.

— Вже воскресла Україна і слава і воля!.. — співали десятки молодих друзів-воїнів, а за нами дехто з присутніх і собі пригадував слова та мелодію гімну. Було велично, гарно й радісно. Всі стояли „наструнко!” й без шапок.

Формально вже було закінчено всю нашу програму віча-свята, але народ не хотів розходитися. Люди пригорталися до нас і раділи разом з нами. Обличчя ставали більш

виразні, вдоволені й погідні. Багато з них приступали до моїх юнаків, випитували їх про те й інше. Кожний мав щось на душі й серці. Коректність, чемність та взагалі культурна поведінка друзів — не зв'язували наших братів. Навпаки, їм це подобалось. Український народ із самої природи дуже культурний і чесний. Без сумніву, що всі присутні щойно тепер відчули, що ми їхні кровні брати, які прийшли, щоб їм помогти.

— Я наче на світ сьогодні народився! — казав нам Дем'ян, ловлячи наші руки й тулячи до своїх грудей. Яка безмежна радість мусила оволодіти цим стареньким дядьком, що в своїй особі втілював всю страшну долю української землі але тепер радів до сліз, мов дитина.

Так, щоб зрозуміти волю, треба її пережити, або втратити. Треба пережити її народини, або її втрату так боляче, як переживає український народ, як переживає кожний свідомий член української сім'ї, і щойно тоді ціна волі буде для кожного дорожчою від золота, дорожчою від власного життя, а боротьба за неї і любов до неї — будуть сильніші від смерти!

Коли б знали це наші „батьки народні”, не проливали б вони крокодилячих сліз з тої причини, що сини нерозумні кров проливають. Очевидно, що більшість таких батьків не дали б за волю Батьківщини і нігтя зняти, але будуть товктися у груди й переконувати, що тільки „вони були правильні”, що без них не може існувати не то самостійна Україна, але навіть світ, хоч до повалення свободи самі вони немало спричинилися своїми соціалістичними „мудрощами” та експериментами!

Дивно це і боляче! Боляче тим більше, що деякі „батьки” й проти нас виступали, і то тільки тому, що самі боялися дії, а їхня трусість була причиною ненависті до всього того, що було єдиноспасене. Не пішли вир революції, але тепер вони „ліпше знають” і „так не зробили б”. На печі за вигідним столом і при помочі гасла: „хто не з нами, той не демократ!” — вони краще зробили!..

*

Соломон Мойсеєвич прийшов до нас в канцелярію. Своєю поставою нагадував історичного жида-Жельмена, про якого багато наслухався я малим від матері. Він роз-

казував поквално, як то бідував разом із трьома своїми дітьми у малій кімнатці, проживаючи тим, що „кануло” з трудодня, який мусів гірко запрацювати в большевицькому колгоспі. Приємно було поговорити з тим жидом, що був прив’язаний до свого народу, серед якого виріс та жив і що також любив українську землю, бо вона кормила навіть „його предків” як він висловився. Соломон Мойсеєвич терпів большевицький гніт нарівні зі своїми співгромадянами-українськими міщухами, які за час совєтського „раювання” стали найбільшими жебраками Божого світу. Не знаю чи вдалося йому пережити дике переслідування жидів Гітлером... Адже гітлерівці нищили всіх жидів, що лише попалися у іхні кровожадні лабети.

Він багато розпитував, як то буде з германцями? Чи будуть вони жидів бити?.. „Але як буде Україна, то нас ніхто не буде бити”, — сказав і отримав позитивну відповідь.

— Тепер я хочу вам сказати таки серйозно, що тут маємо ворога... Нашого ворога... Євея, Довгого Мотьо, — говорив далі Соломон. — Він багато мордував нашого брата.

Мені було якось неприємно слухати, як жид говорить проти жида. Однак, мій співрозмовник ніби відчув мою думку.

— Ви думаєте, що я єрей, то неправду говорю?! Або хочу бути мерзеним, дволичнимекскотом, яких тут також не бракувало й не бракує? Запитайте всіх! Усіх наших колгоспників запитайте, а вони вам доповідять. Я лише хотів би, щоб правда вийшла нагору і щоб покарали мерзотника за повнені ним провини, бо він сам не поскається. Він карав нас безвинних! Я сам не раз з дітьми малими своїми робив день і ніч за пару жмень зерна, і того не діставав. Він не оглядався на те, що мені і моїм дітям руки пухли від праці, що голодні діти в мене хліба просили, який вони самі заробили, але він не хотів їм і заробленого дати. В них віднімав хліб цей чорний ворон нашої віри — єрей. І це саме, що зі мною, робив з усіма. Коли заходив до хати моєї, чи сусіда, то аж вікна дрижали. Він кричав аж слинився, що ми всі до тюрми підемо, бо саботуємо. А ще запитайте, де діліся діти наших граж-

дан? Куди він їх повисилав?.. Як виганяв з хат, погрожуючи кулею кожному, хто не віддасть дітей понижче чотирнадцяти років. Кажу вам, від 9 до 14 років, бо старших покликали в красну армію. І тепер він остався... не міг втекти, а хотів... Він хоче й далі спокійно ходити й наказувати та наганяти до роботи. Ще й тепер буде наказувати? Не треба нам таких граждан!. Тому я прошу вас: візьміть його під суд, а то ми з ним самі справимось.

Він говорив так пристрасно й з такою жагою, що й мене переконав у терпіннях, що їх зазнали люди від того єрея.

Але, з другої сторони ніяк не було бажано робити зараз помсти. Соломон світив очима, аж захрип від крику, а лице його нам'ялось кров'ю і спрацьовані довгі руки третмілі. Просив ще раз розглянути ту справу. Запитати людей і повірити йому і людям. А головно не оставляти того типа без карі, бо наробить лиха, а пізніше може втекти.

*

Організувавши місцеву міліцію, ми вирішили вислухати самого обвинуваченого, якого, крім Мойсеєвича, нена виділи й інші. Однаке, ніхто так безпосередньо не домагався карі, як Мойсеєвич. Мені спочатку видавалося, що вони обидва мають між собою якісь порахунки, які тепер один з них хоче вирівняти помстою. Це було причиною, що в тій справі було переведене спеціальне слідство. Виявилось, що вони ніколи окремих порахунків чи особистої ворожнечі не мали. Навпаки, спочатку їх як жидів, в'язала спільна віра. Мойсеєвич розповідав, а присутні потакували головами, даючи зрозуміти, що все що він говорить — правда, а що Довгий Мотьо дійсно — поганий чоловік. Добрящі наші колгоспники не мали ані крихіткі тієї злоби й голої ненависті, яка звичайно повинна законним і природнім шляхом зроджуватись у тих, що так багато і безвинно натерпілися. Виходило, що вони були схильні до якоїсь карі, але не великої, а головно, щоб це не виглядало на відплату большевицьким методом.

Мойсеєвич мав слухність. Був „правий”, як залюбки він впевняв нас і інших слухачів. Всі справи, зв'язані з цим своєрідним доносом, чи краще, голосом справедливости,

ми перевірили, приглянулися до всіх „за” і „проти”. Дем'ян, як і годиться голові міста, був за тим, щоб вислухати думки „старших і молодших”, хоч сам впovні признав слухність усіх закидів Мойсеєвича. Згодом переслухано ще десяткох осіб, але ніхто не обороняв Мотя. Деякі були за тим, щоб його судила громада, і навіть „повісити” — казали, якщо громада признає його винним. Натомість інші покикували головами, кажучи: „робіть, як властиваже!” Такі були аргументи й поради...

Я над цим епізодом для того задержуюся, щоб представити дещо основніше, як реагувало населення на заяви проти несовісних „sovets'kix людей”, які нічим не були кращі від такого ж покрою „tatars'kix людей”, що їх колись виплекали були татари.

*

Міліцію зорганізовано з молодих віком осіб, що в усьому мали слухати голови громади — Дем'яна й спільно з ним та іншими дорадниками порядкувати містечком. Міліціонери озброїли себе в кріси, яких не бракувало і отримали від мене посвідки в українській та німецькій мовах. В німецькій мові я писав, що її пред'явник є особою, управненою носити зброю тільки при виконуванні поліційної служби. Робив це тому, щоб по приході німців не нападти цих людей на небезпеку. Маючи таку посвідку, все ж таки зможе дана особа оправдати себе і ухилитися від напasti. Як пізніше виявилося, це був знаменитий підхід і його почали практикувати всі частини Похідної Групи, бо в більшості на початку німецьке командування визнавало ті посвідки й навіть додавало на них свої печатки. Згодом більшість тих міліціонерів мусіли піти в підпілля, щоб не попасті в руки ворога, який почав їх переслідувати.

Такі посвідки були призначувані з рамені нової міської управи, де було виразно сказано, що такі а такі особи покликані, як тимчасова міліція, для охорони громадян від большевицьких банд та сваволі. Вони також мають дбати про порядок в місті та допомагати голові перевести жнива, цебто зібрати хліб з поля. На такому документі прибивано печатку, яку вживала моя частина: „ОУН — Відділ А-І”.

Як я вже зазначив, німці деякий час респектували ці по-свідки. Вони були зовсім незорієнтовані; головно військові командири дуже часто потверджували ці письма ще й своїми печатками, так що й пізніше німецька адміністрація не знала, що, властиво, означає печатка з українським тризубом і ОУН, а побіч неї німецька печатка військового командира? Це найбільше було для нас, спочатку, помічне, а з другої сторони, дезорієнтувало німецьку адміністрацію.

На жаль, пізніше деякі свої „чухраїнці”, дольмечері та інші прихвосні пояснювали гестапу, мовляв, „це бандерівські диверсанти”, які тут були, ставили такі печатки. Після такого „вияснення”, німата почала переслідувати тих, що були при міліції. Щоправда, нам удалося в багатьох випадках попередити і небезпеку усунути, але не скрізь було на це часу. Й ті люди були наставлені пізніше на перше місце німецького шалючого терору, що було причиною, що й наші брати Східних Земель, шукали пристановища у лісах. Коли додати й всі ті вивози й „лапанки” української молоді та їх транспортацію до „прекрасної Німеччини”, то зрозуміємо причину організованого виступу проти гнобителів також наших братів із обох боків Дніпра. Саме в той час для них були дуже зрозумілі всі наші клічі, накази, розпорядки й вказівки ОУН. І вони йшли за ними. Йшли за голосом України, яка кликала їх до боротьби з обома ворогами: комуністичним та гітлерівсько-фашистським. Для нас, революціонерів, це було щастя в нещасті, бо наша праця проходила тепер легше і успішніше, головно в пропагандивному секторі.

*

Виявилось, що міліція з місцевих людей була дуже потрібна, й вона ретельно сповняла службу перших упорядчиків по українських, щойно звільнених, селах і містах.

...Мої друзі з кількома щойно вибраними міліціонерами пішли, щоб привести євея Мотя. Але надаремно. Повідомили, що він перебуває в місті, але не можуть застать його вдома. Це звідомлення міліції найбільше роздратувало Мойсеєвича. Він почав їм докоряти, що вони не хочуть його закликати і просився, щоб йому дозволили піти разом з кількома членами міліції відшукати Мотя.

Гаразд! Я погодився. За півгодини Мотьо вже був у канцелярії. Яким чином так скоро знайшов його Мойсеєвич, це й донині є таємницею. „Здрастуйте!” — говорив Мотьо поправно по-українськи, як і інші жиди, що прийшли тепер з цікавості, як, мовляв, те все закінчиться. Дехто з них попросив дозволу бути присутнім й послухати. Годжуся на їхню присутність, а водночас ще раз непрерипитую, що вони думають про того чоловіка? Помахували головами — й на тім кінець. Найкраще відповіла на мої питання молода жидівка: „Він такий самий, як ті, що повтікали...”

Після того ми почали слідство. Усе наше переслухування-запити його відповіді — були до тої міри комічні, що обвинувачений майже до всього признавався, без найменших не то погроз, але й гострих слів. Це виглядало на соvетський формулляр, виповнюваний „стовідсотковим” признанням.

Коротко: він, Мотьо, був такий, бо так було треба, так було добре, а як було б інакше, було б погано. Він слухав начальство. Хтось же мусів слухати?.. То також була важка робота наганяти людей, слідити за ними та старатися, щоб не розбазарювали (розкрадали) зерна!.. „Я також був голоден, доки не взявся до твої роботи... Хто робив, той їв... Я робив ту роботу, яку мені приказали робити... Я і вам можу служити... дуже добре служити!..” — відповідав він певно і переконливо. „Вам також треба помочі... ви тут ще нічого не знаєте... Я знаю більше, я вам можу служити”, — впевняв він мене і так пхався до стола, що греба було просити, щоб віддалився і не слизив.

Дехто підсміхався з тої бестії, лише Мойсеєвичу не до сміху було. Він наче збожеволів. Кусав собі пальці на руках, крутився і говорив більше сам до себе: „О то, падло! Він ще хоче бити нас по спині! Ой, ой!

Розмова з Мотьом розтягнулася і набирала дуже цікавих психологічно-суттєвих моментів. Ми вслушувалися в уперто зухвалі слова жида, який намагався нас переконати, що ми його потребуватимемо до „служби” так само, як большевики. Що більше. Він пропонував себе нам так одверто й безсоромно, аж мурашки поза шкорою грали. Отаке то большевицьке виховання! Донос — це почесть, а

не ганьба. Денунціяція і видача товариша на смерть, на муки чи на голодову вивозку бозна де в Сибірські тайги, це — не сором, а благословений вчинок для добра „советської родини”!

І справді, скільки то така істота може „помогти”, очевидно, у відворотному розумінню того слова? Можна легко було догадатися, про яку саме поміч говорив Мотьо. Його нахабність і злочинницька вдача були очевидні. Страшні люди бувають. Але вони бувають ще страшніші, коли є учнями НКВД. Неодин з нас може вперше зустрічався з такою породою людей. Досі й я знав про таких осібняків більше з книжок, але практично з ними ніде не стрічався. Здається мало людей є таких, щоб вповні здавали собі справу, про існування таких нікчемних істот, які є здібні не то що невільничо й підло служити, але вважають ту „службу” почесним зайняттям, гідним найкращої людини! Вони були здібні при тому виявляти нечувану, жорстокість, навіть супроти своєї найближчої родини — батька, дружини, чи дітей рідних.

Коли ми запросили Мотя на довірочну розмову, де приступами було всього п'ять душ, він предложив такий підлій плян опанування ситуації і знищення комуністів, що нам волосся твердло й шкура корчилася! Він знав усі способи дізnavання провин, що їх застосовувало до своїх жертв НКВД, які завжди „признавалися” до всього, що робили й що не робили. Мало того, Мотьо обіцяв, що підшукає більше таких „спеців”, як він... бо він їх знає... Вони в Прокторові, — казав. Але нам не довелося користати з його страшної помочі, хоч з його „знайомими” напевно пізніше зустрічалися й вони були подібні до нього, лише не такі одверті, як Мотьо.

Попрашавши з Мотьом, призначили ми наступну зустріч з його помічниками. Мотьо був задоволений. Ніхто, крім Мойсеєвича і декількох колгоспників не дорікали йому за службу в НКВД. Але він собі з того нічого не робив. Для нього це виглядало так, ніби то була не війна, лише примхувата зміна, а все інше як було, так і повинно лишитись. Він був свято переконаний, що без нього і його помочі не може вдержатися жадна влада в краю. Така меншість була його думка. Дехто з присутніх був такими ви-

водами сирав доволі зaintrigованій і злий на того циніка. Цікавість наша зростала ще й тому, що, крім поданих пропозицій, обіцяв подати новий плян, ще більший і обширніший, що його принесе „зі собою завтра”! — казав Мотьо, пращаючись з нами.

*

Це пращання було останнє. Неспокійний Мойсеєвич тільки й думав, як би то не допустити більше перед наші очі того меткого „Лиса Микиту”. Його гнобило, що він вийшов від нас такий задоволений, радий і щасливий, що знову буде „працювати”!

Як пізніше виявилось, Мотьо, вийшовши від нас з канселярії, зустрівся з Мойсеєвичем і погрозив на нього п'ястуком: „Чекай, я тобі покажу, ти, падло!” Мойсеєвич мовччи відійшов, залишивши Мотя з кількома колгоспниками, які й тепер шукали у нього поради й ласки, бо вірили, що він усюди дорогу знайде.

*

Того ж дня новий голова міста Дем'ян і командант міліції запросили нас на спільній обід-прийняття. У приміщені місцевої школи зробили для нас знамениту, як на воєнні часи, гостину. До столів засіло понад 50 осіб. Тут знайшли ми ще не одну проблему, яка нас всіх заінтересувала. Треба було починати працю у всіх громадських установах. Новий голова подавав також багато влучних пропозицій, як треба зробити це й те. Рішено перевести реєстр усіх умових працівників, і інших фахових сил. Урухомити аптеку, лікарню, школу та церкву. Довідуюмося, що до революції тут було дві церкви, але за часів большевицької надвлади їх обернено на інші цілі: з однієї зроблено магазин, а з другої клуб. Тепер вони знова мають стати місцем молитви й духового покріплення для всіх вірних, яких тут не бракувало. Багато, головно старших людей, домагалися, щоб якнайскорше відчинити їм церкву. „Батюшка знайдеться” — казали. Вони знали, що в недалекому селі жив старенький батюшко, що, крім роботи в колгоспі, займався шевством. Присутні гарно висловлювалися про отця Паладія, що, не зважаючи на небезпеку, не раз христив при заслонених вікнах дітей віруючих батьків.

На церковні теми я особисто не забираю ніякого сло-

ва, бо друг Окулярник визнавався на тих справах краще. Він же — богослов греко-католицької семінарії, вихованець Львівської Богословської Академії. Був дуже толерантний і прихильний до православія, але українського, а не московського, бо вважав, що московське православіє є „дике”!

Він сам просив мене, щоб допомогти тим людям відреставрувати їхню Церкву. А промовляючи до зібраних, напоминав, щоб, як хто має, зносив образи та килими. Хай запросять пан-отця, щоб перевів поновні свячення домів і обстановки...

Із своїх засобів рішили ми дати на початок вивінування святині 5.000 карбованців та дещо переслати пізніше. В міжчасі прийшов міліціонер з новиною:

— Мойсеєвич забив Мотя! — сповістив коротко.

Такої вістки ніхто з присутніх не сподівався, і вона помітно нас всіх заскочила.

— Як то, забив? — питали.

— Так, застрелив! — відповів ляконічно міліціонер.

— Де Мойсеєвич? Приведіть його зараз сюди! — наказав я. Ніхто з нас не сумнівався, що Мойсеєвич зробив це, бо в нього наладувалося багато ненависті.

Мойсеєвич, явившись, не заперечував, ані не жалував свого вчинку. Навпаки, він сам заявив, що „прийшов по-відомити начальство про свій вчинок”!

— Товаришу, начальник. Я застрелив того неголя, щоб він нас не зводив... Він і мені грозив, що „вот я тебе собако навчу, как глупості казати на меня” — говорив, обороняючись Мойсеєвич.

Підождіть, кажу, — чим ви його вбили?

— А, от, пожалуста — й положив на стіл російського зеленкуватого нагана.

— Не убили ви його, так я убив. А тепер судіть мене!
— казав єврей.

Ми не жаліли Мотя, але нас непокоїло те, що й справді зброї є багато, і вона може попасті котромусь „добродієві”, що буде інакше думати, як Мойсеєвич...

Також не подобалось нам самочинство Мойсеєвича, який за свій самосуд отримав 25 гумових нагайок на спину.

Мотя поховали. Оглянувшись по залі, я побачив на обличчях присутніх, що та подія зробила на всіх немиле враження. Дем'ян похитував головою й не похвалював вчинку єврея... Але застрелив, пропало, каже. — Це був плохий чоловік — додав він.

— Нам пакостив, від нас і погиб! — говорили присутні.

*

Обід закінчився. Ми мали ще одну науку, яку постаралися запам'ятати для дальнього мандрівного вояцького життя!

Негайно наказав я повідомити всіх громадян, щоб протягом 24 години знесли всю зброю на станицю міліції. Дем'ян дістав від нас допоручення перебрати головство над цілим районом. Треба було наказ про знесення зброї поширити на всі окolina села, висилаючи водночас до чотирьох сусідніх сіл розвідку, завданням якої було, по можливості, перевести такі самі збори-мітінги для вибору громадських голов, настановити міліцію і взагалі допомогти впорядкувати цілий район. Більшість друзів розіхналися по селах, щоб разом з місцевими громадянами упорядкувати район.

Згодом хлопці верталися зі сіл і подавали звідомлення з своєї роботи. Було зорганізовано понад 12 громад.

*

На другий день ми попрощались з Фельштицями і помашерували в дальшу дорогу.

Друзі, відпочивши, непокоїли піснею липневий ранок. Місто мовчки слухало невідомої маршової пісні українських революціонерів-войнів:

Ми зродились із крові народу,
Колисала нас грізна тюрма,
Гартували бої за Свободу,
І ненавист' до ганьби й ярма!
Смерть, смерть, катам смерть!
Смерть московсько-російській комуні,
Дух Мазепи у бій нас веде!

А тенори з басами підхоплювали:

Нам братів на очах катували,
І над нами знущались кати,

Ми повстанем ударом навали,
Та не встане вже ворог лихий!
Смерть, смерть, катам смерть.

Гарна пісня. Чудовий ранок! Прекрасний час! Є сила
в нас, бо Україна воскресає!

У ПРОСКУРОВІ

З Фельштина ми помандрували прямыми польовими доріжками до Проскурова. Перед самим містом вийшли на шлях Львів-Волочиськ-Проскурів-Вінниця. Це досить гарний, широкий шлях, що нагадує дороги Західної Європи. Ним безконечними валками посувалися німецькі автомобіні. Ще пару кілометрів перед Проскуровом побачили на горбочку побитих коней і вояків червоної армії, які натрудоватіли й лежали наче барикади по узбочах дороги, по ровах і нивах. По обох сторонах шляху німецькі мули, промостили ще дві окремі польові дороги. Туди проїжджали лише підводи. Очевидно наша валка також мусіла користати з бічної дороги, що йшла просто через жита, пшениці, сонячники, картоплю та буряки. Тепер ніхто не звертав уваги на колосальні втрати й знищення, бо війна шаліла в повнім розпалі! Гинули люди, щезали культурні надбання довгих поколінь, мусіли гинути також і плоди родючих подільських ланів!

Перед самим Проскуровом на короткий час задержалися. Розвідавши ситуацію, заїхали в середину міста й розтаборились в кількох хатах при вулиці Пушкіна. Це було на нашій дорозі перше більше містечко Східних Областей України. Ввійшовши одинцем у його центр, ми дивувалися, що майже всі написи, назви установ, вулиць, площ були на російській мові!

— А то „зукраїнізували”! — говорив друг Вислоцький.

І справді, Україна формою, а російська колонія змістом! Так виглядало це історичне місто!

Німців тут було дуже багато. Одні посувались наперед, а інші розміщувались тут же в місті. Це було причиною, того, що ми не могли скликати в місті віча-мітінгу. А по-надто не було ніде вільної площі, чи більшої будови. Все зайняли німецькі війська. Довелось по хатах і городах

розвідати громадянам про цілі нашого походу. Роз'яснювати, хто ми, звідкіля та пощо прийшли до них.

Не бракувало й тут кількох старих вояків-„петлюрівців” і бувших каторжників Сибіру. Вони перебрали від нас певні доручення і вказівки, а також отримали умовні знаки. Це були зовсім невинні знаки-риски на роздоріжжях, яких було кілька родів, і кожний з них мав інше значення. Одні з таких знаків мали допомогти скомуїватися з тими, що посувалися за нами. Це були друзі, що мали окреме завдання, а головно — направити те, чого ми не мали часу як слід полагодити. Наша частина посувалась водночас з фронтом, а іноді, про що буде сказано пізніше, навіть випереджувала німецьку фронтову лінію на пару днів.

ДОВКОЛА ВІННИЦІ

Хоч як раді були нам мешканці міста, ми не могли на довго тут затриматись. Полагодивши найголовніше, поїхали з Проскурова далі на південний схід, до міста Вінниці. Окружними дорогами й доріжками приманджали до Лятичева. Це містечко досить розлоге, але, крім двох пам'ятників Леніна й Сталіна, не мало ніяких замітніших будівель. Найкращі будинки, де містилось НКВД, пошта й партійні установи, були напів-зруйновані. До аптеки хтось запровадив був коней і вони тут „нагосподарили”, що й годі було доступити. Порозбивані медикаменти і кінський кал, — все те так смерділо, що не можна було пройти вулицею, бо їдка рідина вертіла в носі й викликала з очей слізози. Німці тут майже не задержувались.

З Лятичева я знову порозсилав друзів до околичних сіл Росохи, Константинова, Хмільника, Вовковинців, Козачків та інших. Скрізь по тих селах влаштовувано збори громадян та впорядковувано громадсько-самоуправне життя: вибрано управу й міліцію. Все це роблено, звичайно, за відповідним зразком, який практично перевели у Фельштині, беручи під увагу лише специфічні відносини поодиноких громад. Мешканці „соціалістичної родини” знали де їм сходитьсь. Під тим оглядом большевики їх знаменито витресували. Отже не дивно, що ми ніколи не

мали труднощів з „мітингами”, бо завжди на означений час, на поклик звуків, що розходились від ударів молотом об штабу або кусок рейки все, що жило, збігалося на площеу.

Великою поміччю в нашій роботі були для нас певні люди, звичайно переслідувані большевиками, т. зв. петлюрівці або засланці (поворотці з заслань) та „політично ненадійні” елементи. Вони виказалися і в практичній роботі найкращими горожанами.

В Лятичеві самі мешканці розбили обидва великі пам'ятники комуністичних „батьків”, які розсипались в пил, і лише дроти, що зв'язували гілс, стирчали над підесталами.

Цікавий випадок трапився нам коло с. Козачки. Їduчи роверами, друзі забажали трохи полюбуватись гарною українською природою: Поставивши ровери в рів, почали похodжувати вздовж дороги. Двоє друзів віддаливши на кілька десят метрів, натрапили на гурток місцевих хлопців, що розмовляли з якимось жидом, котрий випитував у них про щось, час від часу показуючи на невеличкий клунок, якого держав під пахвою. Друзі поздоровкались і пішли були далі, але жидок, побачивши „чужинців”, почав випитувати їх, хто вони й що тут роблять. Друзі щось там відповіли йому і самі стали розпитувати жидка, звідкіля він і що держить під пахвою. Жидок спочатку визвірився на них, але побачивши, що зближаються інші друзі кинувся тікати. За ним розбіглися й його співрозмовники. Тоді друзі почали їх кликати, щоб не тікали, бо, мовляв, нічого злого не думають ім робити. Але без висліду й успіху. Жидок перескочив корчі і вибіг на шлях. У цей час надіїхали на мотоциклах німаки. „Гальт, гальт!” — закричав один з них. Одначе жид побіг ще скоріше і скрутів зі шляху в бараболю. Та недовго біг. Німецька куля прошила його і він впав неживий.

— От дурний! Якого біса тікав? — говорили друзі, вертаючись до своїх роверів.

У Лятичеві зорганізували ми третій з черги район, до якого входило 17 сіл і присілків.

На другий день прибули ми до Межибожу. Саме містечко мало дуже гарний вигляд. Положення між рікою Бог

і її допливом тої ж назви надавале йому вигляду фортеці. До того ж над горбочком стояло якесь замчище, але годі було довідатись про його історію. Одні говорили, що це старий, кількаразово відновлюваний замок, початки якого сягають княжих часів, другі твердили, що постав він у часи польсько-українських воєн, за козаччини, ще інші говорили, що збудовано його за Катерини II., чи скоріше, але, в кожному разі, вже по знищенні Гетьманства й Запоріжської Січі. Хоч цікавості було в них багато, але не було часу точно розвідати про історію того замчища.

Увечері було скликано громадян на віче, де вибрано голову та міську раду й міліцію. Це містечко також мало претензії до кількох сіл, мало надрядне значення і було виділене в „район”. В самому містечку й поза ним лежало багато порозкидуваної зброї, — по ровах, водних збирниках і городах. Наказуємо всю зброю визбирати й познosiти до приміщення міліції.

Після віча розійшлися ми на призначенні заздалегідь нічліги. Цим разом довелось друзям приміститися групами по хатах громадян Межибіжжа.

Десь біля десятої години ночі, під час спільної молитви „Боже Великий!”, почули ми кілька револьверних пострілів і крик погасаючого людського життя. Я дав наказ оточити район, звідки впали постріли. На вислід не довелось довго ждати. Знайдено вже неживого, середніх літ мужчину, зі слідом пострілу, за большевицьким зразком, в потилицю. Труп лежав на городі і був ще теплий. Однаке, хто його вбив, ми не могли довідатися.

*

На другий день залишаємо гостинний Межибіж і польовими доріжками мандруємо далі на південний схід. По дорозі зустрічаемо декілька людей. Їх забрали були совети копати окопи, але вони мали нагоду висмикнутись із рук і тепер повертають додому. Бодай так нам вони розповідали.

Задержавшись в одному присілку, подались далі і примандрювали до містечка Літинь. Скликаємо мітинг. Розсилаємо друзів по дооколичних селах і „посольках” в радиосі 20 — 30 кілометрів від нашого маршруту.

Основні збори, пригадую собі, переведено в тім райо-

ні по таких селах: Місяків, Янів, Стрижавка, Юзьвин, Браїлів, що лежали вже в безпосередній близькості міста Вінниці, столиці Поділля.

По всіх тих селах не лише проведено мітинги, але й роз'яснено ряд питань, вибрано управи громад, міліцію та роздано пропагандивну літературу.

З собою ми мали декілька портретів Степана Бандери, які показували населенню на знак того, що йдемо й діємо під його проводом. Бували випадки, що, отримавши такого портрета, мешканці давали його самі до фотографа для репродукції, щоб потім роздавати сусідам. Очевидно, ніхто з нас не говорив їм, що Бандера вже сидить в німецько-му концентраку, щоб не застрашувати передчасно населення.

Хочу описати одну цікаву зустріч, наскільки собі пригадую, у селі Іванівка, недалеко Вінниці. Тут ми рішили відпочити. Друзі вже скорше просили мене, щоб дати їм бодай одну добу на відпочинок. На це дав я обіцянку, але сказав, що будемо відпочивати аж там, де буде відповідне місце, а понадто, як „обробимо” всі села району.

Іванівка — гарне й дуже свідоме село. Тут зустріли дуже культурного „колгоспника”, бувшого члена Української Армії та таємного члена Союзу Визволення України. Він розповідав нам надзвичайно цікаво історії про Сергія Єфремова, голову СВУ, якого большевики, разом з іншими членами СВУ, в 1930 році засудили, й більшість яких згинули з рук катів: одних розстріляно, а інших заслано на повільну смерть в Сибір, на Колиму й інші місцевості „царства сатани”. Лише, мабуть, він сам, наш оповідач, остався чудом у живих. Щоправда і його було запрототрено до концтабору, але він сам не знає, за віщо, бо ніхто йому не закидав приналежність до СВУ. Пробувши на засланні вісім чи девять років, йому 1939 року пощастило добитись до Іванівки, ді він працював до самої війни в колгоспі. Нам було надзвичайно приємно слухати цю високо освічену людину, яка могла говорити й дискутувати на першу лішту тему. Це була „ходяча енциклопедія”. Діяпазон його світогляду був подивугідний. Про свій фах він нічого не хотів нам говорити, але, безперечно, це була непересічна особистість. Це мусів бути якийсь професор

або й духовна особа. Не дивно, що всі мешканці Іванівки одноголосно вибрали його своїм головою. Він сам дібрав собі 12 міліціонерів і почав упорядковувати дооколичні села. Ця цікава особа нас задержала в себе аж дві доби, хоч думали ми остатись тут не довше як одну добу. Нам було приємно вечорами подискутувати з цим сивим, хоч нестарим мужчиною.

На другий день нас повідомлено, що в якомусь містечку, назви не пригадую собі, — живе дуже небезпечний комуніст Петро Петрович, у хаті якого засідав підпільний „Перший Революційний Комуністичний Комітет” у 1918 році, саме за плечима українського уряду. Далі було донесено, що на хаті Петра Петровича прибита мармурова таблиця, як пам'ятка, що мала б вказувати на важливість цієї події та на його заслуги в „комуністичній сім’ї”. Щоб розвідати справу на місці, я вислав шістьох друзів разом з командантом районової міліції. Потрібні повновласті я передав своєму заступникові Романові Хмілеві, що мав завдання списати протокол і доставити Петра Петровича до мене на розмову. Однаке, якщо б він не хотів прийти, то не силувати його, а оставить одного стійкового коло його хаті й дати мені знати, а я сам до нього приїду.

Друзі пішли, списали протокол і повернулись до мене з нічим. Петро Петрович відмовився прийти і заявив, що таблицю забрали „красні” із собою. Командант міліції був до краю обурений. Він заявив, що сам бачив ту мармурову дошку на хаті, коли власть вже „удрала” була геть і що він дізнається, де вона ділася, якщо йому дадуть право самому тим зайнятись.

Вислухавши команданта міліції, я рішив піти до Петра Петровича, щоб переконатись наскільки в тих доносах є правди.

Прийшовши в хату, застали ми лише його самого. Міліціонер зайшов собі в кукурудзу, що росла коло хати, й, підібравши під себе кріса, хропів на цілий город, аж кукурудзянка вгиналась.

— Здорові, Петре Петровичу! — поздоровили ми його.

— Здрастуйте! — відповів.

Після привіту, я наказав командантові міліції провести поновне переслухання.

Виявилось, що, справді, таблиця була на хаті вже після відходу большевиків, але Петро Петрович „не знає, де воно ділась”.

— От, понімаєте, кажеться, взяли красні з собою..., а ви бачили її послі..., значить, невідомо, де ділась...

Годі було йому повірити. Командант почав далі випитувати й не витримавши, вдарив Петра по щоці. Злетівши з крісла на долівку, він викрикнув:

— А ето что за безобразіе!? Вот какой сукин син... дервотся!

Я стримав дальший допит і обох втихомирив.

— Товаришу, Петрович! — сказав я — скажіть, будьласка, де ділась таблиця? Ви знаєте де. Тож не говоріть неправди, бо це вам лише пошкодить. Заявляю, що волос не спаде вам з голови, якщо признаєтесь, де діли таблицю. Як же ні, то я не відповідаю за вашу безпеку, а справу дальнього переслухання передам командантові міліції, який матиме право поступити з вами так, як собі заслужите... Він може вас примусити сказати правду. Зрозуміли? Надумайтесь!

Після того Петра Петровича оставили ми в спокою. Але він, як став „надумуватись”, то наче сказився: почав лаятись, матюкатись і верещати на всіх нас, наче б він нас обвинувачував, а не навпаки.

Така метода „оборони” йому не вдалась. Я ще раз попросив його, щоб признається і дав 10 хвилин до надуми. Ale й це було безуспішне. Тоді я змушений був передати справу дальнього поступування командантові міліції, а сам вийшов на подвір'я.

По певнім часі мені передали, що Петро Петрович не признається, але лає всіх і вся, не зважаючи, що нахапав уже пару „позаушників”.

В міжчасі до нас прийшов нововибраний голова і ще двох мужчин, які почали свідчити Петрові Петровичу в очі, що ще позавчора самі бачили „пам'ятку”, коли сам він проходжувався коло хати і споглядав на неї. Петро Петрович помірно змішався, але по хвилі опанував себе і, кинувшись на свідка, мало не вибив йому зубів, заявлюючи: „Самі ви, собаки, сковали доску, а тепер мене троґаєте!” — лаявся поганою московською лайкою. Интересно,

що майже всі, яких довелось мені зустрічати й розмовляти, коли лаялись, то обов'язково по-російськи. Не був виїмком і Петро. Він лаявся тільки в російській мові, яка найкраще надається до такого роду висловів.

— Друже Провідник! Ми далі не можемо терпіти обидливих лайок від того хулігана. Просимо зарядити конкретне поступовання з ним! — промовив мій заступник друг Роман.

Подібне домагання повторили й інші присутні. Тоді я приступив ближче до Петра Петровича й наказав йому сісти на крісло.

— Товарищу! Востаннє пропоную вам: скажіть правду! Не скажете, то вас примусяте. Добре роздумайте, і не кривіть душою. Большевиків тут немає. Ви будете свободні й зможете все направити. Ми знаємо, що багато таких як ви робили шкоду своєму народові, але такі були жорстокі обставини, які вас до того посередньо або безпосередньо змушували. Ніхто з нас не прийшов для того, щоб вас карати, але щоб допомогти вам зрозуміти ваші помилки, допомогти стати знову до праці на своїй власній ниві, у своїй вільній хаті. Зрозумійте, повірте, що тільки таке наше завдання. Бо хто ж вам скаже підавду, як не ваш брат по крові й кості? Хто може краще зрозуміти, як не той, що боліє разом з вами над тим, що от ви попали в ненависть до своїх братів, і не хочете навіть такої дрібниці сказати. Чому, питую вас? Чи думаєте, що та таблиця більше варта, як життя ваше і ваших дітей?

По тих словах, я знову сказав усім залишити хату. Остався сам-на-сам з Петром Петровичем. Але він затявся, що „нічого не скаже, бо не знає, де ділась таблиця”...

Знову ввійшли всі в хату.

— Ну-що, сказав? — запитав мене голова.

— Ні, але я прошу вас знайдіть можливості доказати йому, що він бреше, бо я вже не можу.

Допитування продовжувалось, як тільки я скінчив останнє своє слово.

— Петре, скажіть, де ділась таблиця? — почав командант міліції. — Мовчите? — нагайка обвинулась довкола шиї Петра Петровича.

— Говоріть, бо зараз поступимо з вами по-комуністичному. Знаєте? Під стінку підете! — кричав голова.

Ми всі вийшли, щоб не перешкоджати в допитах, які набирали гостріших форм.

— Я, я... скажу все — просичав Петро Петрович по хвилині. Він бачив, що ми стримували, щоб його не бити, але коли вийшли, зрозумів, що тепер нікому буде обстати. Нашу поблажливість він вважав за слабість чи за глупоту. Однак, перечислився!

Петро Петрович підвівся з крісла, вийшов з хати і повів нас у город між ряди зеленої кукурудзи. Принесли лопату й він почав копати. Не помилився. Точно натрапив, бо лезо лопати заскрготало об мармурову плиту.

Дехто з нас не хотів вірити, що Петро Петрович в дійсності ту плиту заховав. Але плита була! Ціла, з білого мармуру, з виритим та золотом виложеним написом: „ЗДЕСЬ ЗАСЕДАЛ ПЕРВИЙ РЕВКОМ УКРАИНЫ!”... і далі дрібнішими буквами — кому й за віцо вона надається, а накінці дата й підпис.

— Петре, Петровичу! Скажіть, будь ласка, навіщо ви закопали цю плиту й що вас примушувало говорити неправду і нас всіх грубо лаяти? — запитав я його, як він обтирав землю з плити, держачи її в руках, наче дороціну реліквію.

Петро Петрович спочатку мовчав, врешті відповів:

— Єто дело таке, — почав був по-російськи, але далі заговорив по-українськи:

— Я знаю, що красні повернуться знову. Де подів пам'ятну таблицю спитають. А тоді, що я скажу? Я знаю точно, що повернуться, бо вони говорили: „Прийдем оп'ять!”

Тепер говорив Петро Петрович уже, мабуть широ правдиво. І мав слухність! Бо, з перспективи тодішніх днів говорив пророчо! Комуністична язва повернулась знову в Україну й грабує її ще лютіше й грізніше, як до того часу!

Відходячи з кукурудзи, я звернувся до голови й комandanта міліції, з словами:

— Робіть з ним, що хочете. Хочете — судіть, хочете — пустіть! В цій справі я не буду до вас мішатись. Ска-

завши це, зібрав своїх друзів і скомандував поворот до школи, де було наше приміщення.

Після обіду майже всі порозходились по зеленому саду на відпочинок. До мене в школу понаходили колгоспники та їхні діти й почали розпитувати про те ѿ се. Доводилось додержувати їм товариства і давати потрібні відповіді, щоб задоволити тих, які так бажали бути трохи щасливішими тепер, і вірили, що таки буде краще, буде праця, хліб і свобода, буде своя держава!

— Є ще Бог на світі, і Він за нас пам'ятає та не залишить — казали з надією колгоспники, потішаючи себе.

За деякий час прийшов до мене командант міліції і просив пройтися з ним, бо має мені щось цікаве показати. За 15 хвилин ми були на місці. Між ланами доспіваючого жита, в рові вилицькувала свіжа земля, а на ній лежала розбита мармурова плита з написом: „Здесь Заседал Перший Ревком”... решта було поломане й нічого більше не можна було прочитати...

Чи був під плитою Петро Петрович, найбільший місцевий комуністичний активіст — не знаю! Чи зможе він колись показати червоним опришкам, на яких так чекав, пам'ятну таблицю?

*

Попрощавшись з господарями, ми переїхали до невеличкого села, на захід від Вінниці. Перемучені подорожню і подіями, тут же заночували. На другий день зробили віче, вибрали управу села, управу колгоспу й міліцію.

Це було перше село, де ми застали зацілілу ззовні церковцю. Тут, майже в кожній хаті висів у куточку образ Матері Божої Неустаної Помочі, що с'яла в позслочених рямцях, розкидаючи проміння в свіtlі лоєвої лампадки. Це було дивне для всіх нас, бо ми вже бачили не одно село, чи місто... А тут зовсім інакше. Також громадяни мали гарні, хоч невеличкі, садиби, городи, садки, а дехто навіть — по дві-три курки, собаку й 1-2 вулики.

Розглянувши село з усіх боків, помандрували до церковці. Заходимо всередину. Наші „подиви” починають розвінюватися. Всередині стоять корогви і навіть лежить св. Євангелія на Престолі, але вже за першого погляду

можна пізнати, що тут хто-зна коли відпавлялось Богослуження. Все тхнуло порохом і гнилизою. Довідуємось, що свяตиня осталась ненарушенюю лише тому, бо в її підвалах спочиває „великий російський вчений і лікар — Пирогов”!...

У пропам'ятній книзі, яку знайшли ми в церкві було записано чимало відомих і невідомих імен, що відвідували і гробовець Пирогова. Між іншими зустріли в книзі багато прізвищ французьких політиків і журналістів, що відвідували Україну в 1933-1934 роках. Пригадую собі й прізвище відомого французького політика Еріо, який, відвідавши СССР, писав, що ніде не бачив голоду, ані нужди, лише „щасливе життя”! Це було 1934 року. Очевидно, Еріо не бачив цих сіл, міст, які ми мали нагоду не то побачити, але й провірити. Вони тепер являли собою купу безладно порозкидуваних хаток, що сіріли без огорожі, порозбивані й напівзнищені, а подекуди лише сліди вказували, що й тут колись жили люди, але тепер буряном буяє! Були також присілки, де не було мешканців зовсім, лише сліди знищення і купи цегли. Мешканці тих сіл вигинули в 1933 році страшною голодовою смертю!!

*

Вінниця була переповнена німецьким військом. Польська жандармерія і Гестапо. Ці останні тут почали робити спец-застави, що були порозставляли по всіх входах і виходах міста спецзастави. Жертвою цих „пасток”, в перших же днях, упало троє друзів з іншого відділу Північної Групи, члени якої необачно зайдли в місто через міст, що лежить понад Богом, але, як виявилося це були перевідчики „дольмечері” — Гестапа, що попали на службу до „Зондер Дінст-у”, — служби окремих призначин, і з криком „лови Бандерівських диверсантів!” — почали в дійсності ловити тих юнаків. Однаке, коли ці перші зорієнтувалися, що це „свої цуцики”, почали відбиватися й деякі повтікали, але трьох таки придержано. Одного з них поранено. Всіх віддано Гестапу, яке з ними скоро розправилось. Це були перші, мені відомі жертви, безпосередньо „лапанки”, на Сході!

Перебуваючи в присілку коло Вінниці, ми озбройлися

терпеливістю і обережністю. Про інцидент на мості ми негайно повідомили „Гору”. Наше повідомлення було вчасне й корисне, бо запобігло дальшим несподіванкам. Тут ми отримали наказ, що відносився не лише до нашої частини, але й до всіх інших частин і з'єднань Похідної Групи, — змінити негайно маршруту походу, щоб змінити Гестапо.

Та сама зміна маршруту ще не могла ввести в блуд наших переслідувачів, бо ми досі давали умовні знаки, кудою проходили. Це було потрібне для внутрішньої орієнтації для тих, що маршерували за нами, а також і для тих, хто відірвався одинцем від групи.

Наші розвідачі, цілий день прошукавши переправи через Бог, ніде не знайшли догідного місця. Довелося посуватися полями ген на полуничевий захід, щоб човном, переправитись на другу сторону бистрої і глибокої ріки. Таке місце кінець-кінців знайдено. Знайдено тжокож спосіб, зміляти гестапо, що вже впало на наш слід. Отже, запропоновано давати на всіх вулицях, дорогах і перехрестях лише стрілки-вказівки. Якщо, напр. вони показують направля на північ, то треба було йти на полунич, і навпаки. Далі напр. додання точки або риски під сподом чи зверху лінії мало вказувати кудою саме треба посуватися, або де саме знаходиться в даному часі така то частина Групи. Ці вказівки вислано до Проводу, який їх прийняв, схвалив і передав, разом з „календариком” таємних знаків, для всіх Похідних частин. Гестапо мало багато мороки, поки відшифрувало один знак, який і так вже нам не був потрібний, бо знаки змінювались.

Чекаючи на відповідь Проводу, мої друзі трохи „розлегайдалися”. Почали залиблюватись в дівчат, які на Вінниччині направду дуже принадні й милі.

Зміняючи постій, ми заїхали в противну сторону, до села Вовче, де відбули мітінг, вибрали управу громади, міліцію й ін. При праці захопила нас ніч. Переночували ми в однієї дуже свідомої української родини. Батьки були молоді мали чарівну донечку й сина. Донечка, літ 16 прекрасно співала та грала на гітарі. Вона якраз того року закінчила 10-ти річну школу.

Внаслідок напів-явного переслідування (так нам вида-

валося, хоч воно було пляноване!), німцями нашої Похідної Групи та одвертого переслідування націоналістичного руху в Західно-Українських Землях, що почалось зараз же після арештування (7 липня 1941 р.) Степана Бандери, Ярослава Стецька, Яціва й інших членів Уряду, — нам довелось, як уже сказано вище, змінити не лише напрям маршруту, але й затерти всякий за собою слід, щоб охоронити себе від ліквідації, яку нам приготовляло гестапо „Зондердінст”!

„Повернувшись на південь, в напрямі до містечка Брайлів, ми перервались човнами через ріку Бог і помандрували до місцевості Гнівань. Тут організували громадсько-політичне життя по дооколічних громадах. Отак наблизились ми до історичного міста Жмеренки, де під час всеукраїнського національного зритву 1917-20 рр. відбувались завзяті бої.

Далі ми знову завернули на схід, прямуючи до Гуменого, що став черговим центром зорганізованого нами українського життя. Звідси відвідували такі селища: Лозовате, Байракова, Козинці, Прилуки, Сасів, Малинівку й інші, менші й більші, назв яких годі пригадати.

Опанування досить широкого простору довершували ми в той спосіб, що, звичайно, розділювались на кілька менших (4-6 осіб) групок, які, маючи вже досвід, вив'язувались знаменито з дорученої їм організаційної роботи, яку переводили зовсім самостійно. Вони ніде не нанесли ані сорому, ані клопоту. Я любив слухати їх звітів, або наймолодших друзів брати зі собою на виконання твердих завдань, де вони виявляли не абияку спрітність і давали повну надію, що наука в ліс не піде. Всі ми були розмірно ще молоді. Кожному з нас ще багато бракувало до тридцятки, а деяким і до двадцятки, але старші набутий досвід передавали молодшим і так вирівнювали недомагання. Спільна ідея, спільні бажання, кріпили нас взаємно і додавали охоти й відваги до дальшої праці.

Певні труднощі довелося нам переживати в місті Липовець. Тут саме перехрещувались шляхи і важко було зорганізувати мітінг. Німці були люті на чужинців. При самому в'їзді до містечка, по правій руці, коло дороги, було поховано понад 50 німецьких вояків, які впали в бою з відступаючою групою большевиків, що притаїлись на

передмістю: Коли німці наблизились зі своїми танками, большевики обкидали їх запальними гранатами й майже всіх вибили. Тепер звисають над похованнями порозривані шеломи й біліють маленькі хрестики. Довідуємося, що коли інша німецька група, підійшовши до міста, побачила трупи „камарадів”, зараз же розстріляла декількох міщан, не питуючи, хто вони. Це були перші відомі нам випадки, коли німата стріляла цивільнє населення. Так, подіравлені шоломи на німецьких гробах свідчили, що годі здобути Україну з „засуканими рукавами”!

Беручи під увагу жорстоку поведівку німецького командування, ми з подвійною обережністю перевели тут мітинг та вибори управи громади й міліції. Згодом нам пощастило, уникнувши репресій, довести громаду до порядку. Вдалось зорганізувати міську управу й міліцію, яка зараз спільно з нами приступила до праці. Замітне те, що німці почали їх толерувати, припинивши грабіж по домах, який досі переводили, головно якісь мадярські частини, що також тудою переходили. Міська управа не раз ходила просити німецьку старшину, щоб єставилась за ними, бо мадяри руйнували, переводили насильство і насилували жінок. І такі інтервенції здебільшого увінчувались успіхом. Вони потрохи заспокоювались і були нам безмежно вдячні, що допомогли їм „стати на ноги”.

Примістившись по хатах на передмісті, ми знову почали розпускати свої організаційні сітки в терен, головно на північ і південь. Хоч перед собою ми завжди мали південно-східній напрям, проте мали можливість не опустити ані однієї місцевості через котру переходили, чи бодай були від неї на недалекій віддалі.

Коли б так вдалось графічно представити наш похід, то перед нами зарисувалося б русло великої ріки, до якої впливало багато бічних більших і менших річок-струмочків. Організаційна сітка була справді пов’язана знаменито й давала добрий орієнтаційний перегляд для вищого проводу, якому ми майже щодня пересилали штафети-звіти й різні умовні знаки-коди. Завжди до речового звіту додають маленький, мініятюрний шкіц-мапу, що вказувала, як далеко сягає своєю роботою наша Похідна Група.

Хребет Похідних Груп творили її провідники, яким

підлягала більша чи менша кількість друзів-войнів і революціонерів.

Об'їздивши дооколичні села, подались ми дещо далі на південь, задержавшись на деякий час у Краснянці. Звідси розпустила свої „крила” до всіх, нам доступних, селищ: Немирово, Нижньої, Кропивної, Красного, Рохен, Шпикова. Далі організували передмістя Браслава й ін. Натомість інша частина організувала північні села й містечка, (північні в розумінні нашої центральної лінії походу). Балабанівку, Зозулів, Животів і ін.

*

Заходимо до оспіваного містечка Дашиб, а ще трохи далі до Сороки. Вже перед тим історичними містечками мали ми в своїх серцях повно до них любови. Тут кожний з нас пригадав відому пісню:

А Перебийніс просить не много —
Сімсот козаків з собою...
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою!..

Що кожному нам тепер було тільки те на думці, що тут колись діялось за часів славних гайдамаків, відважних ко- зарлюг і січової братії, знати хоч би по тім, що з наших уст відрухово, спочатку несміливо, а дедалі сміливіше й виразніше розносилась ця пісня, голосячи, що оце знову йдуть воїни, українські революціонери, нащадки Перебийносся, Хмельницького, Мазепи, Петлюри, Коновалця. Нашими устами гомоніла ця пісня, даючи доказ, що хороbre українське плем'я не вимерло, не заніділо, а відроджується з покоління в покоління, розкриваючи нові сторінки історії.

Люди збігаються, слухають. Юнаки прекрасно співають. Пісня перетворюється в молитву й лине з юних грудей так гарно, під такт ходи:

Там під Дашибом, під Сорокою
Множество ляхів пропало!..

Даю наказ задержатись перед самою могилою. Починаємо спочатку. Пісня дзвенить хорально. Людей чимраз більше. Вони вслухаються в зміст цієї історичної пісні. Деякі пробують прилучатись до нас. Десь вже й дівчата по-

збігались. Вони такі красні! Може їм би іншої заспівати? А ми співаємо, як то пропало багато ляхів, якто Перебийніс громить ворогів і топить їх водою... Де це? Коли? Неважек таки це тут було, в цій місцевості? Може саме на місці цієї високої могили?.. Слухають всі, а ми співаємо...

Що це? Старші жінки й дядьки плачуть... Чого?.. Неважко пригадують „чи вони сини... ким, за що закуті?”.. Пригадують, хто тут похованний? ...Ах, якби так знали... „не плакали б діти, мати б не ридала”.

Так, це, без сумніву, історичні місця з часів панування славних гетьманів і козаків-лицарів чубатих. Он, при самій широкій степовій дорозі, стоїть велика могила, яку ворожа рука почала розкопувати, і вона тепер має посередині ніби чуб, виглядає немовби двогорбий вербллюд. Далі є сліди інших розораних могил. Тепер над ними хвилює перестояла, невижата пшениця. Лише височина, що підноситься хвилясто серед рівного простору безкраїх степів, є безперечним свідоцтвом, що були це могили, де поховано славу дідів наших!..

З Дашави й Сорок об'їздимо на роверах сусідні місцевості. Не минули й Манастирищ, Чарториї, Гранова та ще декількох присілків. Всюди відчуваємо запах українського степу, а в душі відтворюються картини славної минувшини. Так хочеться повторити за Шевченком:

„Панували, здобували і славу і волю,
Минулося, зосталися могили по полі!”..

Якийсь невисказаний жаль стискає серце й горло... Хотілося б пожити в тих славних часах. Може б ми були зробили інакше? Може були б закріпили волю? Може тепер правнуки не блукали б і не оглядали порозорюваних могил? Може були б не дозволили ворогові їх знеславлювати? Хто його знає?

Заїхавши в містечко Гайсин, зустрічаємо гурток молодих дівчат, які чогось сперечаються між собою. Підходимо. І що думаете? Чого вони сперечаються? Про що говорять? Якраз, про славні, розорані могили! Вони та-кож вірять, що колись з тих могил встане слава, встане воля... „Встане могутній лицар та поведе весь український народ до кінцевого, побідного бою, й визволивши всю Україну, засяде на злотокованому престолі, що десь там

переховувся в печерах колись золотоверхого, а тепер „безверхого” Києва!

Українські красуні запитують нас чи ми чували коли про таке? Відповідаємо, що чували і самі віримо в те, що, справді, колись прийде, а може вже надходить той лицар, що, перемігши ворогів, засяде в славі на престолі столиці городів України-Києві?

Прекрасні діти! Вони такі ще невинні. Їхні оченята так сяють, наче перла в місячні ночі.

Гайсин — це теж, як на східні відносини, знаменитий комунікаційний вузол степової частини України. Тут схрещуються головні чотири шляхи, які були переповнені німецькими валками постачання.

По хвилинному відпочинку, розсилаю друзів до навколоїчних сіл, а сам, примістившись у невеличкій хаті одного свідомого дядька, починаю писати головний звіт з проведеної організаційної праці, щоб чимскоршє вислати його „до гори”.

У звіті видніє довжелезний список українських сіл і містечок: всіх разом понад 250 назов. Справді, перейшли ми великий шмат дороги! Досі виголосили понад 300 промов, роздали більш як 5000 леточок, видали понад 700 різного роду посвідчень членам громадських урядів та командантам української міліції, тощо! Не одному з нас доводилось на день промовляти по п’ять і більше разів, залежно від обставен та спроможності об’їхати всі села й присілки, які були в програмі організаційного охоплення нашої частини. Бували випадки, що ми точно охоплювали всі ті села, що були визначені наперед у нашему маршруті; деколи охоплювали й інші місця, призначенні для інших частин. Але бувало й так, що мусіли й свої села оставляти для опрацювання іншим похідним частинам. Очевидно, що в таких випадках ми завжди звітували „до гори”, щоб можна було мати точний перегляд виконаної роботи всіма похідними групами.

Околиці Гайсина були досить легко доступні, але все ж таки ми потребували дві доби на їх повне зорганізування, бо села одне від одного були далеко порозкидувані. Тут ми зустріли багато порозбиваних та порожніх хат, що нагадували часи страшного, голодного 1933 року!

Приманджали ми до одного напів зруйнованого села, назви якого не пригадую, де зустріли нас нові несподіванки, що в результаті дали нам багато „науки”. Отож, коли в'їжджали ми в це село, нам назустріч повиходили старі жінки і стали просити щоб ми у них не спинялися, а їхали... до сусідного „посолька”, бо, мовляв, у них дівчат немає.

Це було щось оригінальне!

Не зважаючи на просьби бабців, дав наказ спинятись. Згодом усе вияснюється. Десь за день перед нами, були в цьому селі мадяри, а ще раніше — румунські війська, які відійшли далі на схід. Мадяри, а головно румуни допускались жахливих насильств. З оповідань матерів, які пізніше відкрили нам свої серця, довідуємося, що в селі, мабуть, не залишилося й однієї дівчини, котра не впала б жертвою насильства солдатів, що проводили організоване полювання на кожну дівчину, яка необачно показалась їм на очі!

Беручи це під увагу, видаю наказ для друзів, щоб поводилися тут так чемно, як лише можна, щоб переконати нещасних матерів, що ми, українці — їхні брати, не те саме, що мадяро-румунські насильники.

Підхід мій показався непоганий, бо хоч я особисто потерпів від друзів, і жалів їх за слушні докори, бо вони справді поводились скрізь дуже чесно й примірно, то все ж такі такі зарядження були потрібні, щоб вивчити ці обставини краще й зрозуміти чому вдійсності жінки бажали собі, щоб ми оминули їхнє село. Ми остались тут повних три дні.

На другий день почали вилазити зі сковків гарні молоді дівчата, а їхні матері не могли нахвалитися, що мають таких мілих гостей у себе. Між нами заіснувала справжня дружба! Матері разом з своїми доночками гостили нас і раділи до сліз, що ми такі добрі, що вони „ще не бачили таких чесних і добрих молодців”! На третій день я дав дозвіл друзям вільно заходити доожної хати й проводити розмови на всякі теми, змагаючи до того, щоб показати нашим братам, що ми справді заслуговуємо на признання.

При нашому відході не одна мати з донею цілували

наших юнаків, що нагадували їм їхніх синів, чи братів, що пішли до „красної армії”.

В УМАНІ

Не зважаючи на великі труднощі, звіти треба було й надалі подавати щодня. В останньому звіті було подано новий десяток сіл, які зорганізовано й упорядковано. Но-ві управи й міліція могли кермувати всіма громадськими роботами, включаючи до своєї компетенції також нагляд над збором хліба, бо майже по всіх колгоспах і радгоспах не було кому переводити жнів. Нас немало дивувало те, що колгоспники самі не бралисъ до праці, хоч жито, пшениця, ячмінь і овес переспіли й заростали бур'яном. Так було скрізь де ми переходили. Причиною такого застою в праці було те, що нікому було „наказувати”! А ми були тими, що наказували, чи, краще кажучи, вказували й давали напрямні, що й як робити. В не одному колгоспі таки зараз після вибору управи й міліції закипіла робота, лани опорожнювались, а до шпихлірів напливало гарне доспіле й переспіле зерно!

Наближаючись до Умані, почали ми обходити його з півночі. По присілках дали ми декілька рефератів, а також впорядкували громади: Маньківку, Іванки, Тальне, Погаш, Трубецьке. Місто Умань, крім історичної загадки про гайдамаків, що „ножі святили”, та польських „конфедератів”, нічого особливого собою не представляє. Це провінціональне містечко, з гарним ставком та кількома заводами й розкиданими на передмістю хатами. Щоправда, в Умані зустріли ми багато свідків наших визвольних змагань, які знали особисто Петлюру, Грушевського, Винниченка й інших, та розводили з нами милі розмови на актуальні справи. Почувши від мене про політичну метаморфозу-переміну В. Винниченка, якого я особисто знав з Чехословаччини, вони зовсім не здивувались, бо, як твердили, „ці соціялісти розчистили комуністам шлях в Україну”!

В Умані перевели ми два віча: одно в західній частині, а друге — на його периферії, що простягалась вздовж дороги на південний схід. Обрано управу й міліцію, яка допомагала нам організувати декілька інших громад в Ридівці й Колоднистому.

В деяких селах бачили ми багато підвод, що як виявилось, були тут „гістьми”. Вони привезли жидівських утікачів з Буковини, Басарабії, а також з Галичини. Всіх цих утікачів спіткала незавидна доля, бо саме в той час, коло Уманя німецькі війська зводили бої з оточеними совєтськими дивізіями, в силі 104 тисячі вояків!

За весь час перемаршу по великих східніх просторах України, наша частина уперше опинилася в смертельній небезпеці. Якась бо невидима сила віхала мене, чи краще висловитись, — в глупий час я сам запровадив своїх друзів у саму пащеку большевицьких окружених частин з одної сторони, а з другої, під перехресний вогонь німецької зборої. Згадуючи той час, мушу ствердiti, що лише сила Божа допомогла мені випровадити звідтам всіх друзів живими і здоровими!!

*

До того часу я ніколи не бачив совєтських військ у безпосередньому бою, бачив, але полонених, чи здалека на фронті, спозираючи через далекогляд. А тут підсунувся в саму середину оточувальних боїв. Сталось це зовсім не сподівано. За весь час нашого походу держались ми майже самого фронту, бо так найуспішніше можна було сповнити свої завдання. Фронтова лінія була небезпечна, але давала запевнення, що німаки не будуть вмішуватись в наші справи, бо на це не було в них часу. Їхня команда підганяла їх все вперед, — а нас ніхто не підганяв. Отже могли робити все, щоб приспішити викінчення організаційної сітки даного терену і дати можливість тим, що підходять після нас, до розвинення основнішої скординованої праці на зразок організаційних сіток у Західно-Українських Землях!

Німці ніколи не встрявали в громадські справи у прифронтовій смузі, і це давало нам можливість поставити не раз їхню адміністрацію, яка згодом приходила, перед доконаний факт. Вона заставала вже зорганізований терен і села та міста не потребували її „порад”, бо вже самі приступили до праці в громадсько-політичному й господарському секторі. Це було для німців причиною чималого подиву, бо спочатку, вступивши на Східно-Українські Землі, вони бачили, що серед населення панує повний

розгардіяш і безпорадність в повному розумінні того слова. Зоріентувавшись, що населення податливе й слухняне, бо перестрашене, — німаки почали змінювати своє відношення до східно-української проблеми. Німецька адміністрація, а головно, „Гештапо” й „Зондердінст”, відкинули всяку думку про будьякі самоуправні полегші для місцевого населення. На Західно-Українських Землях вони спочатку давали сяку-таку можливість самоуправного урядування, бодай по найнижчих адміністративних одиницях-громадах, але на Східно-Українських почали поступати діаметрально протилежно, вважаючи ці землі дозрілими для німецького народу колоніями.

В своїх поступованнях вони зайдли так далеко, що полонених, які тисячами переходили на німецьку сторону, почали трактувати, як напівдiku масу і масово їх нищили. Німці голосили „Нову Европу”, а в практиці здійснювали свої пляни фізичного винищення народів, головно українського та жидівського. Це, як відомо стало гробом для самих гробо-копателів. Що ж, коли нам від того не може стати ані легше, ані краще!..

За свою надмірну відвагу ми за малим не заплатили своїм власним життям.

Німці чимраз більше звужували довкола більшевиків перстень окруження, б'ючи на ліси й поля з усіх родів зброї. Деколи здавалося, що вже всіх вибили доноси.

Немає нічого гіршого від довготриваючого страху, який паралізує в людині всякі здібності й витискає на чоло невідомо котрий з черги смертельний піт. В наступі не лише відважний, але навіть пересічний страхопуд може стати героєм, але в відвороті найбільший герой може стати страхопудом.

Хвала Богові! Ми були врятовані. Перемогли смерть. Друзі вважали наш рятунок чудом, бо більшевики, відв'язавшись від своїх позицій кинулися продиратися в напрямку зовсім іншому, від того, куди німці звернули свій сконцентрований смертоносний вогонь.

Цікаво, що більшевики не чіпали нас і навіть не питали хто ми? Мабуть, вважали нас, за місцевих „цивілів”. Понадто вони були безрадні, й самі були б прийняли поміч

і пораду не лише від чорта, але й від Бога, якого переслідують і не визнають!

Виблукавши з лісу, ми полізли далі на животі, по копнях, в напрямі до якихось хат. По дорозі зустріли трьох політруків, поява яких нагнала нам чимало страху. Політруки наставили на нас „фінки”, але, роздивившись, що ми „цивілі”, заговорили по-українськи. Почали просити хліба, бо вже чотири доби нічого не їли. Врадувані таким зворотом, справи ми пообіцяли, що зараз винесемо чогонебудь поїсти.

За півгодини ми вже „господарювали” в хаті одного колгоспника, який немало дивувався нашій появі, тим більше, коли переконався, що наша мова трохи відмінна від його!..

Щойно на другий день відшукалися політруки, з ними ще двоє вояків. Вони підійшли до нашої хати, де ми їх розбройли. Так несподівано політруки стали полоненими нашої Похідної Групи. Обходились ми з ними членою по-людяному, дали попоїсти, а після того почали розмову на різні теми. Вони висловлювали надію, що німці переможуть, бо совєтська армія не всилі наладнати як слід постачання і весь час знаходиться в стані безладного відступу; на наш запит, чому вони так довго опирались німцям, відповіли, що часть кожного вояка вимагає боронитись не лише тому, що так наказує інтерес держави. Під тим оглядом признаємо їм слухність, бо й ми так само розуміємо справу. Але, коли держава не сповняє, як належить, своїх зобов’язань супроти своїх оборонців, то чи їй тоді вони мають обов’язок віддавати своє життя за неї? І то до того в такій ситуації, де всякий опір безвиглядний.

Невідомо, чим та розмова була покінчилася. Якісь люди дали знати німецькому командуванню, що в селі є політруки (за таких і нас, мабуть, вважали!), й під час нашої розмови надійшли німецькі танкетки й оточили нас усіх на подвір’ю колгоспника. Один з німецьких танкістів випустив серію пострілів і поранив совєтського вояка. Свіжі небезпека, вже не від большевиків, але від німців, охопила нас усіх. Німаки були люти, наче самі люципери з пекла!

Положення було жахливо напружене. Думали, що нас

усіх перестріляють на місці, але знову, як вже не раз бувало, якась сила зворушила мене я відкинув непомітно поза себе револьвер, з піднесеними руками виступив наперед і зголосив по-німецьки, що ми — не політруки, але українці з „Вест України!“ Німота тим трохи ніби здивувалась, але знання німецької мови допомогло нам вимотатись з халепи. Німці забрали всіх політруків та пораненого вояка в авта й від'їхали, а нас полишили „своїй долі“.

В міжчасі з замішання скористав другий совєтський вояк, сковався у шопі за двері й переждав небезпеку. Після від'їзду німців, вийшов до нас і попросив не видавати його, бо має недалеко звідсіля матір та батька до яких хоче чимскорше дістатися.

Перед вечером почалась перевірка городів і довколицьких піль. Німці об'їдждали танкетками городи, талабуючи по коноплях і капусті, куди попало.

Наступна ніч була спокійна, лише час від часу було чути постріли важких скорострілв, грюкіт гармат і гудіння літаків. Фронт віддалявся чимраз далі.

Перетомлені подіями минулого дня, повного небезпек і переживань, ми спали так солодко, як ніколи досі.

Дехто з товаришів недолі прокидався вночі, говорив спросоння і знову засипляв.

Над ранком пробудився друг Гунцьо й почав мені розповідати, як він вночі „повзвав по коноплях“.

Українське сонце освітило зелені ліси й пожовклі від перестоялого збіжжя поля. Та сама краса, що й родинних місць, покривала степ України. Йтахи так само гарно й вперто виспівували пісні, як ген там далеко над Дністром!. Позбувшись страху й оминувши небезпеку — позбирав вранці всіх друзів і по короткій підбадьорюючій промові, сказав, що сьогодні дополудня маємо повний відпочинок.

Більшість з моїх друзів перший раз бачили війну, ще більше перший раз бачили, як скоро може людина згинути від маленького олова-кулі. А це все ж таки небуденні речі. Їх вплив на формування воїна є неабиякий і можна сказати рішаючий на дальший розвиток характеру, свідомості, іздібності людини взагалі. Ці „дрібні речі“ мають силу переформувати неодну душу, перекреслити неодну

справу звихнути або направити неодин хребет поодиноких осібняків!

*

Відпочивши, пішли ми до тих сіл, де передше бачили жидівських утікачів. На жаль, застали лише купи лахів, безладно накиданих на підводи. Між тим барахлом знайшли золотом тканий фелон та деякі інші церковні речі. Спочатку ми думали, що все це належало якомусь священикові, який щез разом з жидами. Алеж неможливо, щоб священики тікали разом з большевицькими безбожниками!? Отже друга можливість така: підводами їхали самі жиди, між якими були може й енкаведисти, що, награбувавши всякого добра, не оминувши й церковних річей, одначе ними не довго натішились, бо не в пожиток обернулось їм це! Оставили тут все, що мали своє й награбоване. Одні казали, що їх забрали зо собою втікаючі з окруженням большевицькі недобитки, другі — що погинули від німецьких куль, а ще інші говорили, що всі вони розбіглися куди хто! Словом, жидів не стало, а всю одежду, що осталась на підводах, розібрали селяни. Фелон і інші церковні прибори вручено голові громади, щоб згодом передав це для церкви, якщо таку зорганізують.

Можна було подивляти наших братів-селян, які ніяк не радили тим, що отримали з лахів, а навіть жаліли за тими бідолахами, що мусили оставити все добро. Лиш присутність церковних предметів наказувала бути іншої думки, бо ті „планове” полішали не своє! Від людей пограбували, людям оставили... Лише трохи за інших обставин. Грабували з надією, а оставляли зовсім безнадійно!

Всі справи, зв'язані з організуванням громадсько-політичного життя околиці, полагоджено під кожним оглядом задовільно. Після того чекали ми приходу окремого післанця, що мав принести „з гори” штафети. Щойно над вечір вручено мені штафети й передано деякі усні накази. Крім того, вручено кількасот друкованих „Пропам'ятних писем”, які відтепер ми мали залишати на пам'ятку в кожній громаді.

„Пропам'ятні письма” були друковані на чвертці звичайного білого паперу з більш-менш таким змістом:

„Ми, Члени Організації Українських Націоналістів під

проводом Степана Бандери, прийшли до Вас, щоб допомогти Вам, як своїм кровним братам, організувати самостійне життя та засвідчити соборність і незламну волю української нації до волі! Нехай це „Пропам'ятне письмо” буде свідоцтвом нашої співпраці, яку ми проявили спільно з Вами для великої Ідеї повного визволення України в повній небезпекі і ворожих підступів дні Другої Світової Війни! Слава Україні! — Героям Слава!”

Постій, дня..... 1941 року.

Після виповнення слідував мій підпис, очевидно, псевдо, що стояв побіч круглої печатки з тризубом Володимира посередині і з таким написом: „Організація Українських Націоналістів, Відділ А-І”.

*

Отримавши ці письма, постановили ми ще з більшою рішучістю і зусиллям об'їздити різні громади й виголошувати доповіді, організувати громадські управи по всій Уманщині, а далі по всіх містечках і селах України, куди стелився шлях нашої мандрівки, цебто в напрямі Криму.

З Умані виїхали до Торговиці, Ново-Архангельська, опісля — Кобильболота, Мацьківки, Покотилова, Тишківки, Іванівки. Задержались трохи довше в містечку Хмільове. З Хмільового, знову поділившись на менші відділи, об'їздимо дооколичні місця. Одні виїхали в Новий Миргород і в околицю на північ, інші — до Глодас, Лип'янки, а ще інші в напрямі міста Первомайське (Ольвіопіль).

В Хмелівці спіткало мене особисто нещастя, яке могло закінчитись не лагідніше, як в уманському кільці.

Надмірна перевтома знесила мене дорешти. Змагаючи, щоб не пропустити ні однієї місцевости, я так вичерпався, що ледве на ногах держався. Після відпочинку відчув спрагу й пізніше — шалений голод. Спрагу вгашено холодною водою та чорною кавою, але, на жаль, голоду не було чим заспокоїти. „Милосердні” жінки принесли нам маринованих „москаликів”, яких дістали з якоєсь „бази”, чи іншого „заготувунку”. Споживши з смаком кілька цих безхвостих рибок, я відчув у шлунку страшні болі, бо, як виявилось, „москалики” були затруєні.

Закликано лікарів і медсестер, які лише ствердили у

мене сильну гарячку, яка може мене „спалити дорешти”. На два дні я втратив притомність. Коли б не негайна поміч лікарів і сестричок, а головно, якби не порошки, що їх дала мені дорога п-на Уляна Д., я був би вже не побачив ані Дніпра, ні Криму.

На третій день виздоровів і вже ввечері слухав Вечірні (була неділя), яку відправляв один член нашої Похідної Групи, абсолвент св. Богословії, що мав дияконське свячення. Відправа відбулась в церкві, яку комуністи перетворили були на „клуб”. На вечірню зібралось дуже багато народу, що прийшли також з сусідніх сіл, щоб послухати, як то „піп” буде співати...

Наступного дня я знову провадив свою частину до міста Новоукраїнка, — центром місцевої промисловості з великим залізничним вузлом. Весь час по селах і містах ми поширювали нашу літературу, яку населення жадібно читало.

Згадуючи ці дні й переживання всі небезпеки і труди, здається, що була це казка з 1001-ої ночі. Однак, свіжість образів, що виринають в пам'яті, така виразна й сильна. Хоч людина мусить призабувати не одну справу, бо інакше не стало б місця в голові, переживання, що їх набуто в часи воєнної хуторовини, мають в пам'яті тверде місце, витискаючи звідтам усе інше, менш тривке.

Новоукраїнка була переповнена німецькими, мадярськими й румунськими військами. З огляду на близькість фронту, ми були змушені якийсь час підождати в околицях міста. За цей час „відпочинку” друзі зорганізували ряд місцевостей, як: Піщаний Брід, Глиняни, Вовкова, Рівне та „забрели” аж під самий Кіровоград до Альтданціг, німецької колонії, де, крім „Фольксдойчів”, було трохи й українських мешканців. Здебільша старші люди говорили тут по-німецьки, а молодь — по-українськи й німецьки. Вони спочатку думали, що ми „германці”, але ці їхні припущення розвіялись, як тільки друзі заговорили про вільну Україну, а не про „Грос Дойчлянд”.

ВЕЛИКА ПАРАДА

Хоч як скоро наступали німецькі армії на схід, перед Дніпром вони змушені були сповільнити свій „бліцкріг”. Подекуди фронт приставав майже на місці. До того було дві причини: большевики, щоб зовсім не згубити голови, мусіли перед переправою через Дніпро сильніше притримувати німців, а німці мусіли підтягнути більше сил.

Наступ на фронті мав своє значення і для нашої Північної Групи. Пригадую собі, що в містечку Вовкова зійшися одного дня три підгрупи: моя, друга Левицького, що прямувала до Миколаєва, та друга Василя П., що мав призначення зостатися в Кіровограді (Єлисаветграді).

Вже давно не були ми всі разом. Отже, тепер раділи, що живемо, що можемо знову поговорити й пожартувати, а також не одну справу серйозно продумати, обмінятись переживаннями та набутим досвідом. Найбільше радів я, бо з моєї частини, дякувати Богові, досі ніхто не згинув, хоч зазнали ми найбільше небезпек і були висушені на передове крило маршу. Натомість довідуємося від обох провідників про іхні втрати. Отже, двох друзів убили німці, а одного закололи мадяри. Однак, друзі радіють, що незадовго будуть на місці призначення і матимуть можливість відпочати і розвинути скординовану працю на місцях свого „постійного” побуту.

Лише друзі з моєї частини і я сам не могли радіти тими „передбаченнями” скорого відпочинку. Перед нами була ще дуже далека дорога. Далеко було не лише до Чорного Моря, але й до Дніпра, а ще далі до столиці Криму — Симферополя, яке мало бути нашим осідком і центром праці на кримському півострові.

— Гай, гай, друже, коли тебе б'є біда в голову, — бий її в спину, а як навпаки, то не вагайся захрати біді межи о-чи! — говорив друг Левицький. Він мав знаменитий гумор і радів, як дитина, що незадовго буде в Миколаєві. Не здав, сердега, що знайде там смерть, а не життя і працю... Що повисне разом з кількома вірними друзями на шибениці, яку нам всім приготували німецькі „визвольники”.

На пропозицію друга Левицького, вирішили скористатися з нагоди і зорганізувати велику маніфестацію населен-

ня, присвячену проголошенню Відновлення Української Держави.

Формою і змістом це була чи не єдина й чи не найбільша маніфестація того роду на Східно-Українських Землях.

Надходила неділя. Треба було розіслати гінців по всіх селах і містечках околиці. Післянці й пропагатори вив'язалися зі свого завдання дуже добре.

Раннім ранком, в неділю, почав напливати народ до м. Вовкова, наче на якийсь великий відпуст-прощу, так що в годині десятій ми могли виставити до маніфестаційного походу кілька тисяч людей.

Перед вели наші Похідні Частини, що їх провадили заступники Провідників. На великій площі, коло громадського дому, було споруджено трибуну-підвищення, де засіли ми, як провідники Похідних Частин, голови громад і команданти міліції. Було виготовлено ряд транспарентів, синьо-жовтих прапорів і всякого змісту кличів-лозунгів.

Маніфестація тривала чотири години. Вона почалася в годині 12 в полуздне, а закінчилася о 4 пополудні. До маршуючих рядів пригравала оркестра. Маніфестанти обійшли вулицями Вовкова і далі поза містечко, завернувши до площини, звідкіля вийшли.

Після закінчення походу, як вже всі зібралися знову на площині, було виголошено декілька промов. Промовляли: Левицький, автор цих рядків і Василь П., а від громадянства — голови громад і команданти міліції. Публіка була тими промовами розагітована до гарячого. Тисячні маси підносили оклики на шану Української Влади голосним „Слава!” Підносили також оклики Провідникові Українського Националізму — Бандері й цілому українському народові, не забуваючи і за провідників Походу.

Як під час походу, так і по скінченні промов співали національно-революційних пісень. Серед публіки було помітне схвилювання, коли друг Левицький натякнув, що німці нас переслідують і що може нам доведеться погинути. „Але ідея мусить жити! Україна мусить бути вільна й незалежна ні від кого — ані від Москви, ані від Берліна! Ми протестуємо проти ганебного арештування Бандери й Уряду України!” — вигукнув друг Левицький. Ці слова бу-

ли сказані з таким чуттям, що публіка вповні їх зрозуміла. Немале схвилювання охопило також наших друзів, бо не один з них зовсім того не знову, що німці виарештували наших головних провідників.

Такого здвигу народу на Східно-Українських Землях досі ми ніде не бачили. Подібні маніфестації ми пробували переводити пізніше й по інших містах, але це не вдавалося з таким успіхом, бо німці переслідували нас, мов хорти.

Відпочивши по вдалій параді, порозсилали ми на всі сторони звідунів, щоб довідатись про політичні події і фронтові пересунення. Новини, які ми одержали, не дуже нас потішили. Говорено, що в місті Житомирі, чи десь коло нього німці арештували при помочі своїх „помічників” 20 друзів з Центральної Похідної Групи. Ця подія потягла за собою, як протиакцію, відплату... Говорено, (не знаю, тоді, чи дещо пізніше), що в Житомирі застрілено Сеника й Сціборського. Годі було всьому тому вірити, але вістки такі прийшли. Приходили вони нераз звідусіль і завжди були невеселі. Приходили вісті, що німці майже щодня розстрілюють членів ОУН і що Похідна Група-Північ зазнала великих втрат, бо мусіла зводити бої з німецькими поліційними частинами, що хотіли виарештувати всіх її членів. Багато з них попало в німецький полон і далі — до концентраків, де їх може звільнити хіба смерть...

Власне, не були певні вісті, а поголоски, які краяли серце й розривали мозок і душу.

Нас переслідували всі. Німці, мадяри, румуни й всяка наволоч, що перекочувалась степами України. Не було дня, щоб хтось з наших друзів, членів чи симпатиків не гинув від шнурів чи куль найзників. Так виглядала в практиці „Нова Європа”, за яку мали гинути народи, тільки тому, що німецькі брунатні садисти хочуть більшого „равму”-простору.

*

З Новоукраїнки виїхали через Рівне, звернули на Семеністе, а опісля знову вступили до Великого Кута. Попрацювавши в тих місцевостях та полагодивши, що належало, виїхали до Бобринець. Це містечко стало знову нашим центром, звідкіля роз’їздилися ми організувати громадські управи та міліцію.

Розмістившись по хатах, розпитували про новини. Довідалися, що недалеко нас є малий присілок, де перебуває дуже небезпечний комуніст, який лежить в ліжку, бо хтось (чи він сам) прострелив йому ногу. Місцева міліція хотіла була з ним говорити, але ми спротивились тому й порадили оставити раненого в спокою. Далі доповіли нам, що за день перед нашим приїздом якісь типи висадили в повітря поштову й телеграфічну централю, а також знищили малу (мабуть, поліційну) радіовисильню.

Ще з Веселого Кута я вислав кур'єрів до Кіровограду, які, повернувшись, привезли зо собою кілька чисел української газети, що її почав видавати друг Василь П., який щойно пару днів туди прибув. Цей часопис був добре редактований і мав наскрізь націоналістично-революційний характер. Його поява стала терням в оці не лише німців, але й „тоже українських” патріотів. Отже, не диво, що по кількох тижнях газета перестала виходити, а її видавець і редактор друг В. П. опинився у концентраційному таборі смерті. Не знаю, чи він звідтам вийшов і чи ще де пробував видавати газету. Подібні вістки надійшли також від друга Левицького з Миколаєва.

Окрема частина друзів перевела кілька мітингів у селах Миколаєво, Братське та в декількох „посольках”. Аж наступного дня наші роверисти й підводи посунули далі до Устимівки й тут отаборились.

*

Переночувавши, почали приготовлятись до великого мітингу, який скликано на вечір. День використали на підготовчі роботи, а також на справи, зв’язані з політично-господарським життям містечка. Роздавали летючки й переводили гурткові розмови, усвідомлюючи населення та приготовляючи його до нових подій. Наслідком цих розмов, на площу зібрався народ і самочинно почав шнурами розгойдувати великий пам’ятник Леніна-Сталіна, який кінець-кінцем подався силі соток рук і, гепнувши на землю, розбився на шматки. Статуй роздавили дочиста штахети й розсипалися на шляху. Перед вечером почали переніжджати тут німецькі танки, як перші „шпиг-труппе” — передові частини, й не мало дивувались, спостерігаючи, як населення розбивало фундамент пам’ятника. Вони спиня-

ли танкетки й розпитували про фронт, чи далеко більшевики, коли опустили містечко, не скриваючи при тому радости, що „Сталін” лежить розбитий на дорозі.

Мітинг відбувся під голим небом. Інша частина друзів, повернувши вечером, звітувала, що й вони перевели два великі мітинги й зорганізували кілька громад.

За останні дні я підписав 70 Пропам'ятних Писем, які оставлено в громадах, де було переведено мітинги, чи вибрано управу й міліцію.

З Устимівки почали ми розтягати організаційну сітку на громади: Писанки, Григороденісівка, Долинська, Тимкове, Софіївка, Утішна, Визун, Нова Данилівка й інші, що лежали в околиці промислового міста Кривий Ріг.

Не від речі буде згадати за пригоди в Софіївці, де ми застали якусь мадярську частину. Мадяри поводилися тут, наче дикуни в джунглях. Ловили й гвалтували жіноч, робили по хатах ревізії, забирали, що попало під руки, страхиали людей шибеницями (а вони вміють вішати безборонне населення і показались „мистцями” ще в першій світовій війні!). Словом, подуріли зовсім. В іхні руки попало й кілька друзів, які зайшли були до хат у якихось справах. Мадяри їх придергали й почали робити обшуки. Знайшовши револьвери, зараз же повели їх до свого старшини, щоб дістати дозвіл „розстріляти шпигів”. На щастя, мешканці, які бачили це все, негайно дали мені знати.

„Знаменита” вістка! Але як зарадити лихові? Я ж так само був у небезпеці, як інші. Не зважаючи на це, негайно взяв зі собою молодого й відважного друга Бардахівського, друга Галицького і ще декогось і пішов до мадярської команди. Нас супроводили мешканці, які вже раніше пустили чутку, що я — „український комісар, який приїхав зробити тут лад і порядок”. „Він не дозволить на знущання і грабунок”! — говорили вони після нашого приїзду. Ця поголоска мусіла дійти до мадярів, бо, коли ми ввійшли до кімнати, де містилась їхня команда, мене відразу запитав мадярський капітан, чи я є „комісаром України?” Таке питання мало не прозрадило моєї безпомічності, але, зорієнтувавшись, що в цім випадку це може лише допомогти вилізти з халепи та врятувати життя друзям, я заявив по-німецьки: „Так є! Я — комісар від укра-

їнських справ і маю доручення допомогти населенню по-збутися комуністичних диверсантів,екскотів та політру-ків". Словом, плів, як небіжка ногами, щоб вимотати спра-ву на чисті води й рятувати від неминучої смерті не лише друзів, але й себе самого та тих, що прийшли зо мною.

Капітан зажадав у мене „документів”, але я був уже на це заздалегідь підготований. За кілька тижнів наперед ми вивідали в одного військового старшини гасло (його тут не подаю, але пам'ятаю й досі), яке увільняло від чужин-них, не-німецьких, військ того, хто його знав. Отже, тепер я застосував тут те гасло. Я виголосив його досить певно. Можливо, що зі зворушення і забув усі ті числа з яких во-но складалось, але це не зашкодило, бо мадярський стар-шина і тим, що я сказав, зовсім спантеличився. Наш ви-гляд, хоч цивільний, не був найгірший. Крім того, я мав на лівім рукаві золотом гальтований тризуб, який також мусів зробити переконливе враження, бо мадяри зовсім змінили тон розмови. Зорієнтувавшись, я вже не просив, але говор-рив тоном напівнаказу, що, мовляв деякі військовики до-пускаються надужить, не придержуються вказівок своїх старшин і без потреби страхують населення шибеницею.

Старшина тоном вибачення поінформував мене, що він іноді не всілі все провести як слід, що часом не має змо-ги приглянутись більше до поведінки своїх підлеглих во-яків.

Все змінилось на краще. Мадяри віддали мені військо-ву пошану, а друзі притягнули з собою ще два револьвери російської марки, які подарували їм нові знайомі. Я став героєм дня і мої друзі, напівжартом казали, що ми є зачаровані і ніщо нам не станеться.

В присутності мадярів я ще трохи „повчив” по-німець-ки друзів, щоб вони поводилися якнайчесніше, щоб шу-кали приязні з союзними військами та не дозволяли собі проти них будь-яких виступів, бо це нам всім лише шко-дить. Не забув сказати, зумисне так, щоб мадярський стар-шина чув, що вони мусять вважати на себе й поводитись чесно серед тутешнього населення, бо воно не є комуніс-тичним, але навіть наставлене проти комунізму: отже, й се-ред нього можна знайти приятелів, бо ворогів маємо пе-ред собою дуже багато.

Така „промова” була на руку нам усім. Цими словами я хотів звернути увагу мадярським „гонведам”, щоб і вони не забували, що прийшли сюди не грабувати, але бити комуністичні війська, яких є ще кудою гонити, бо царство сатани велике...

Тим разом ми безперечно мали велике щастя. Але й пізніше воєнна Музя нас не опускала; завжди допомагала нам в усіх небезпеках і трудах. Там, де інші нерідко гинули, — ми виходили живі й здорові до праці й чину.

Слід згадати, що фронтова лінія в цей час затрималась непорушно на тім самім місці. Більшевицькі війська ставили сильніший спротив, а німці приготовлялись до перевіту через Дніпро.

Мабуть ніде досі ми не були віддалені від фронту більше як на 5-10 кілометрів, а подекуди й ближче. Значить, весь час були в безпосередній небезпеці, яка загрожувала нам від німців та комуністичних військ, що, хоч і відступали, але нераз чинили сильний опір наступаючим німецьким арміям.

До цієї нашої відваги багато спричинилося те, що ми бажали бути якнайскоріше там, звідкіля вступились комуністичні орди, щоб випередити всякі несподіванки, яких зазнавали ті села й міста, в яких не було кому допомогти зорганізувати нове життя та поінформувати, як треба поступати, щоб оминути німецьких репресій та захоронити своє існування.

Не раз бувало, що наближались ми до самої фронтової лінії, коли ворожі стрільба розривались серед нас і поза нами. Ми не страхалися, бо знали, що такий стан не потриває довго. Фронт скоро посувався на схід.

Із всього збору мужви, що на протязі довгих місяців проходили під моєю рукою всі широкі простори, пригоди й небезпеки, — не мав я ані одного патентованого „страхопуда”, крім маленьких „страхів”, у які попадав мій та-ки заступник друг Р. Хміль та ще один богослов — Окулярник.

Але ця сторінка до цих споминів не належить, про те я її пропускаю.

ЩО БУДЕ З КОЛГОСПАМИ?

— Що буде з колгоспами? — питали нас по всіх селах і містах. Питання, здається, просте, але відповідь на нього була дуже скомплікована, тим більше, що ми не були „всевладними”. Не раз і в інших питаннях ми були свідомі своєї бессили та безпомічності.

Тут хочу насвітлити поведінку самих колгоспників, як вони собі уявляли чи, краще кажучи, „любили” ту нову форму найстрашнішої експлуатації, як відносились до цієї панцизіяної системи, яка кожного з них приковувала й висмічувала всі сили.

Питання, як позбутися „колгоспного щастя” поставало перед нами на кожнім кроці, в кожному поселенні, де лише жили ті, що працювали в колгоспах чи радгоспах. Слухно говорили нам ті, які посылали нас на Схід, щоб ми основно студіювали колгоспне питання і ніколи не поступали всупереч волі самих колгоспників, бо це справа серйозна і без позитивної (хоч би часової) її розв’язки не можна до населення підходити з відкритим серцем. Це був для нашого Проводу й нас самих найтвердший горіх. Це бо не „пропаганда”, але справа, яку треба було відповідно оформити, дати левні напрямні й пояснити населенню, яке властиво наше наставлення до колгоспів, тоді, коли вони самі колгоспники бажають собі іх якнайскоршого знищення, не дивлячись навіть на матеріальну шкоду, що звичайно наступає під час кожного нищення будької господарської структури.

— Чи українська влада знese колгоспи і чи приверне приватну власність? — ось питання, що ждали позитивної відповіді, бо інакше — горе тим, що, ніби брати, хотіли б такої господарської системи!

Такі й подібні питання висувались на перше місце всіма зустрічними людьми, не лише колгоспниками. Не можу не признатись, що це до левної міри декого з нас сердило, мовляв, знову їм лише землиця в голові. А хто буде її боронити й здобувати? Пригадувались часи визвольних змагань, як то один міністер убрався в шаравари та пішов голосити соціалізацію землі, і то тоді, коли комунізм розкладав національне ядро народу! Кажуть, що того „мініс-

тра в шараварах" хотісь мудріший наказав арештувати (це було в ЗУЗ, в Галичині) і відставити, замість до в'язниці, на Східні Українські Землі, так, наче б там можна кожному розперезайлові робити все, що завгодно.

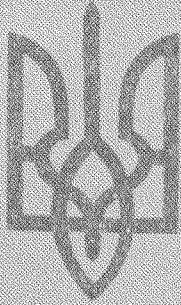
Тепер були поважніші причини, щоб цього не збувати мовчанкою, бо інакше вся наша мозольна політично-громадська робота була б засуджена на ліквідацію, але постепенну, бо практика й здоровий глузд того домагались. Майже у кожній громаді, до якої приходили ми дещо пізніше, значить, не зараз по відході большевиків, заставали ми зруйновані колгоспи. Весь ремантент, устаткування нищено безщадно, як найзапеклішого ворога. Населення таких громад не збирало перестоялого зерна, бо не було кому „наказувати”, а розбазарювало буквально все, що було в колгоспі. Щезав всякий дріб, зникала худоба, ремантент, господарські споруди, ламано трактори, спущано колгоспні ставки, розбивано комбайні,—словом, плюндровано все, що колгоспне. Так інече б то не комуністи творили насильно ту неволю, а колгоспи — комуністів і все те зло, що з того слідувало. Це була справжня „війна колгоспам” — найбільшому злу соціалістичної побудови!

*

Самовільне розбазарювання колгоспного майна виявилося дуже непрактичним. Така „господарка” провадила просто до руйни й голоду. Отже не диво, що нововибрани управи громад самі прийшли до переконання, що треба якнайскорше стримати самовільне розграблювання колгоспів, бо це приведе до самознищення. До того ж були люди, які, чи то зі страху, чи з браку рук, не могли заспособитися до „бери, що попало”, і для них завжди не становило ані корів, ані тягової сили, ані знаряддя чи навіть дробу-курей.

Довелось ствердити, що негайна ліквідація колгоспів приведе в результаті до таких самих або ще й гірших наслідків, як тому кільканадцять років їхня організація: до голоду й крайньої нужди.

Треба було справу розв'язати так, щоб її зрозуміли самі колгоспники. Так і роблено. Разом з управами ми просили громадян не розтягувати спільногодобре, яке придадеться для обробітки поля, збору й засіву зерна. По де-

Під час засідання Ради народних депутатів України
засновано Університет Українських Народів.
Університет Українських Народів

МАНИФЕСТ

Існуючий політичний уклад світу, що насильно заслуговує вартості та
життєздатності народів, валиється від його визвольних ударів.
Московська імперія — ССР — є єдиною складовою частиною цього укладу.
Ми, Українці, підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів та людини.
Розвалюючи всі завіди жахливу тиранию народів — московську імперію — творимо
новий справедливий лад іншадено основи нового політичного укладу в світі.

Сформувавши на використання українського народу та всіх інших експлуатованіх народів світу, московській імперії, що діє на національну історію, розвинені, як античні, спрощені та гуманізовані, вже
не відповідає.

І. Відкриваємо новий путь Сходу Європи та південної Азії.
ІІ. Створюємо національний Союз, що виникає з різних національних союзів.
ІІІ.

Членами цього союзу будуть національні Москвою народи, а також боротьба та співпраця з українськими
релігійними та національними структурами.

ІV. Україна — провідним членом цих поєднаних із другими народами Союзу народів та її боротьбою з
московською імперією.

V. Український Союз, як провідна національна держава, заснована на принципах демократичності та
незалежності на землях історичного Москвою народу.

VI. Членами Союзу Українського Союзу будуть: бойові форми Української Громади та інші національні
Союзи, які здійснюють боротьбу з московською імперією.

VII. У межах Союзу Українського Союзу будуть утворені: національні союзи, які здійснюють боротьбу з
московсько-білорусько-українськими силами та військами.

VIII. Задача Українського Союзу — здійснити відповідальну боротьбу з московською імперією та
законом, як засобом зміцнення держави.

IX. У межах Союзу Українського Союзу будуть здійснені: засновані на землях історичного
Москою народу, які здійснюють боротьбу з московською імперією.

X. У межах Союзу Українського Союзу будуть здійснені: засновані на землях історичного
Москою народу, які здійснюють боротьбу з московською імперією.

XI. У межах Союзу Українського Союзу будуть здійснені: засновані на землях історичного
Москою народу, які здійснюють боротьбу з московською імперією.

XII. У межах Союзу Українського Союзу будуть здійснені: засновані на землях історичного
Москою народу, які здійснюють боротьбу з московською імперією.

XIII. У межах Союзу Українського Союзу будуть здійснені: засновані на землях історичного
Москою народу, які здійснюють боротьбу з московською імперією.

XIV. У межах Союзу Українського Союзу будуть здійснені: засновані на землях історичного
Москою народу, які здійснюють боротьбу з московською імперією.

XV. У межах Союзу Українського Союзу будуть здійснені: засновані на землях історичного
Москою народу, які здійснюють боротьбу з московською імперією.

ПРОВІД ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ.

яких громадах це зрозуміли й знову зводили худобу-коні та знаряддя, обмежуючись до вимог, щоб голови громад із своїми помічниками подбали за справедливий розподіл присадибних городів, припильнували за розподілом зібраниого хліба, й пізніше, громада сама зможе по своїй волі, якщо будуть до того відповідні умовини, розділити певну частину землі, чи навіть всю, між громадянами, беручи під увагу, хто скільки зможе її обробити.

Голова „ходором ходила” від тих колгоспних проблем, які вимагали негайногопозитивного поладнання. Можна було запримітити, що селяни бажали повного знищення колгоспів, так щоб усякий слід по тій „соціальній справедливості” щез раз назавжди.

Отже, не зважаючи на важливі політичні справи, ми не занедували й цієї господарської проблеми. Остаточно вибрано таку лінію: колгоспне знаряддя затримати вкупі, а між колгоспників розподіляти худобу, беручи під увагу в першу чергу вдів, сиріт та багатодітних, старатись спільними силами обробити ниви: зібрати і знова засіяти зерном поля, розділити між всіма потребуючими відповідну кількість городів; забезпечити всіх громадян хлібом на зиму, частину зерна „заморозити” на всякий випадок; не держати всього зерна на видному місці, бо можуть настать всікі зміни, яких не можна передбачити. Одним словом робити так, щоб не бути заскоченому, поставленому перед доконаним фактом, — значить, не дати себе ограбити...

Населення виказувало до тих справ своє зрозуміння, але не бракувало й таких, що воліли б зараз забрати все, що дастесь, а колгоспні будинки розібрati, щоб і сліду по них не лишилось.

Наскільки таке поступування було практичним, може вказати той факт, що населення само переконалось, що було перед ким заховувати не лише зерно, але й своє життя!

Вертаючись пізніше майже цими самими шляхами у Західну Україну, я мав нагоду особисто ще раз з тими людьми говорити і радитись. Переважно всі ті, що стояли близько політично-громадського життя в 1941 році, задержати свої пости до половини 1942 року, а деякі і дов-

ше. Опісля наступали зміни на гірше. Німота скаженіла і всіх жорстоко переслідувала.

У МІЖФРОНТОВІЙ СМУЗІ

Новий Буг — це не знаю котрий з черги районовий центр, з якого просувалися ми до околичних громад, щоб допомогти зорганізувати управу й міліцію. В пам'яті залишились такі громади цього району: Горожани, Бартатівка, Н. Полтава, Браштанка та Маліївка. Тут не мали ми замітних випадків, крім хіба тих, що їх далось відчути по всіх місцевостях України.

Закінчивши роботу, мандруємо далі в напрямі містечка Володимирівка. Під час цієї мандрівки нас кількаразово задержували німецькі війська. Внаслідок того постала думка зайти на один хутір, щоб уникнути постійної шараніни збоку німців. До того ж нам відавалось, що фронт є десь дуже близько, хоч не чули ми барабанного вогню німецьких гармат, які звичайно, попереджали наступ армії.

Опинившись на невеликому хуторі, довідуємось, що в недалекій віддалі від нас є ще декілька таких же хуторів. Вирішили впорядкувати їх — перевести мітинг і вибрати управу та голову хуторів, який координував би працю в громадах.

Так і зроблено. На наших очах нововибрана управа почала працю, у першу чергу на полях. Затарахкали поржавілі трактори, виїхали комбайни, стинаючи та вимолочуючи вже зросле зерно. Після допоміжної праці зазнали їми знаменитого відпочинку, який є тим солодший, чим більш виснажлива була праця.

Недалеко хутору, де ми розташувались, була саджавка на рибу. Отже, почали ми „рибалити” й купатись, щоб надружити втрачене. Ніхто бо досі з нас не мав можливості бодай поплавати вільно й зазнати радощів, що їх приносить божественна природа прекрасного українського літа. Та недовго тішились тим ставком. Якась каналія вночі повитягала дошки з застави і весь ставок обернувся у багно. Вода втекла майже дочиста. Ніхто тим з хуторян не переймався. Навпаки, люди раділи, що мали можли-

вість „ловити” рибу й раків прямо руками, напихаючи ни-
ми міхи.

Таких випадків „ловлення” риби було багато й по ін-
ших громадах. Це був своєрідний прояв „погрому кол-
госпів”, бо всі ставки були їх власністю, а значить дер-
жавним майном, і тим самим місцем виснажливої праці для
всіх, кого доля загнала в колгоспне ярмо.

Перед виходом у дальшу дорогу виринуло (і котрий
уже раз?) від моого заступника Хміля прохання: позбутися
всякої зброї, бо „небезпечно з нею юхати”. До цього про-
хання приєднався також Окулярник. Постійне повторю-
вання цього прохання вичерпувало мене дорешти й нага-
няло страху, бо я боявся, щоб і справді не попасти в ха-
лепу та не запроторити друзів.

Нарешті, даю наказ: „Друзі! Хто з вас хоче позбутися
зброї, може позбутися, але пам’ятайте, що тоді ми буде-
мо виставлені на повну небезпеку, бо перший-ліпший бан-
дит зможе з нами зробити все, що йому сподобається.
Дозволяючи це, заявляю, що на першій підводі все ж та-
ки мусить бути оставлена зброя, яку треба заховати у в’я-
занки.

Це так, для всякого випадку.. Отже, коли не хочете носити
револьверів, можете їх позбутися, але повну відповідаль-
ність берете на себе. А, крім того, колись вас і за тією
зброєю питатимуть, бо я вірю, що ми таки оминемо це
постійне переслідування... Також остання підвода мусить
бути озброєна! Вся зброя, яка остається, мусить бути до
тої міри захована, щоб при зустрічі з німотою не попадала
їм в руки!

Ці слова прийнято до відома.

Як виявилося пізніше, деякі друзі зброю повикидали
ще скорше, ніж їм дозволено, ще в попереднім селі, де
кілька німецьких старшин перевіряло мене особисто, хоч
мого „бельгійця” таки не нашли. Він спокійно лежав під
паском і сорочкою напереді.

В результаті „саморозбоєння” перша і остання підводи
були озброєні ще краще, як перед тим! На ці підводи сіда-
ли відважніші друзі, які не боялися німців так панічно, як
ця „двійка”, а це друзі: Бардахівський, Зелений, Ворон,
Гаєвий і ще кілька. Також ті, що їхали на озброєних під-

водах, затримали при собі револьвери, а з „роверистів” лише я носив свого завжди послушного „бельгійця”.

Не раз, як вже проминула якась небезпека, ми розводили жарти на тему „нашого переорганізування у цивілів”. Серед жартів, легше було переживати й смертельні небезпеки. Щастя чи нещастя хотіло, що як тільки ми виїхали в широкі степи, зустрінули німецьких танкістів, що позамасковувались в корчиках колючої акації (в степу іншого дерева ми не бачили — лише смуги акації, що здалека виглядало як лози понад ріками в Галичині). Якийсь капітан задержав мене на ровері й почав випитувати, хто я, куди мандрую і т. п. Вияснило, що їду разом з „камарамадами” помагати населенню визволених теренів збирати з поля „гетрайде”-збіжжя.

— А що це за — підводи? питав мене.

Знову пояснюю, що я не сам. Це мої друзі, які їдуть в тій самій цілі, що й я.

— Хто є вашим провідником? — питав.

Відповідаю, що я є тим „фірером”.. Це трохи спантеличує командира й він запитує, чи я є може комісаром України, якого ніби мали б вислати українці у таких завданнях, які сповняємо ми. Це питання мене збуриво спантилику. Але зорієнтовуюсь, що це якась подібність, отже відповідаю дещо оминаючи і ще раз повторюю, що маємо завдання допомагати населенню в організації хлібозбору, та вияснювати юому, що комуні приходить кінець.

Опісля старшина підступив до першої підводи й розглянув, що ми веземо. Крім цукру, муки й товіцу, нічого він не побачив. Очевидно, що то не була ревізія, а краще цікавість. Коли б був побачив він і „фінку”, що була під сидженням, мабуть, не був би тому дивувався, бо був перевонаний, що ми справді якісь комісари. Поглянувши ще й на валізку, він дуже дивувався, що в нас немає зброї, ані авта, і так бідно їдемо, і не боїмось, що ось фронт і нас большевики можуть кожночасно переловити й постріляти! Він нас перестеріг, щоб не їхати далі, бо „там руссен”!

— Руссен? — питав здивовано. — Значить, ми на фронті?

Старшина ще раз поглянув на мою посвідку (ту, що отримав у Тернополі), похитав головою, сказав, що все

це „гут”, що ми відважні, але в наступнім селі, здається, ще є комуністи, які можуть нас постріляти. Він радить нам задержатись. Однаке, я виказую бажання їхати до хутора, що он недалеко сіріє між ланами сонячників. Старшина кінець-кінцем погоджується, і посилає двох вояків за нашими підводами, як розвідчиків.

За короткий час ми були в хуторі. Тут довідалися, що „красні” (червоні) опустили його ще ранком. Обидва вояки з тими вістками повернулись до свого команданта, а ми остались у хуторі на ніч, опинившись перший раз між німцями і большевиками.

У Маліївці ми застали декілька жидівських підвід, що вибралися їхати за Дніпро. Ми оставили їх їхній долі, а самі рушили далі до Калюжок, і Орлова. Тут скликано віча, вибрано управу, яка зараз же почала роздавати людям присадибні поля на власність, бо так рішила громада на зборах. Всі інші приступили до збору хліба, що чорнів на пні.

В Орлові, ми знайшли молодого учителя, що за час перебування большевиків на ЗУЗ, учителював в одному селі коло Тернополя. Він почав нам розповідати, як то остався в Тернопільщині й після відходу большевиків приєднався до однієї нашої похідної частини й разом з нею дістався знову додому.

— Я знаю вашу роботу також! — говорив він. — Ви були в Казанці день скорше від мене. Коли переходитив через це містечко, мені казали про вас тамошні люди. Звідтам я пішов чимскоршє і як бачите, випередив вас.

Про станцію Казанку я досі не згадував, хоч там трапилась була нам небуденна пригода. Переїжджаючи через цю залізничну станцію, побачили ми великі забудування оповиті димом. Думали, що це німці їх збомбили, бо тут день перед нашим приходом було чути сильні вибухи. Під'їхавши ближче, побачили гурти людей, які ходили з мішками сюди й туди. Наша поява їх збентежила, але, почувши українську мову вони почали просити в нас дозволу „набрати зерна, бо й так згорить”.

Аж тоді зорієнтувались ми, в чому діло. Отже, большевики при своєму відвороті, підпалили цей шпихлір зерна.

Заходимо за дротяну загороду й бачимо величезні

стирти диміючого пшеничного зерна. Йдемо далі — те саме. Стільки пшениці ніхто з нас в своєму житті ніколи не бачив і навряд чи коли побачить. Можна сміло сказати, що то був найбільший зерновий магазин на всю Україну. Ці стирти зерна могли б накормити весь український народ. Ці мільйони пудів зерна горіли тільки тому, що не було часу впхати їх в пику російсько-комуністичних ненажер! А тим часом українське населення мусіло вмирати з голоду. Чи не злочин це?

Люди, як мурашки, возили зерно возиками і носили на плечах, поохуючи з дива.

— А то хліба, товаришу, горить! — говорив до мене один залізничник. — Можна було б накормити цілу Європу!

— От, друзі, куди дівається хліб України? — говорив друг Бардахівський. — Одно йде на пропаганду, друге в пащеку ненаситної „Рассеї”, а ще інше нищиться лише тому, щоб не попало голодному населенню.

Не було часу на похитування головою. Заохочуємо людей, щоб чимскорше відсувати те зерно, що не загорілось, а як врятують все, що дається, забирали б додому.

Тут же ми довідалися, що большевицько-комуністичні бандити, відступаючи, не лише підпалили магазин, але й наказали своїм прихвосням не допускати людей до гашення та рятування зерна. Потвердив це старший чоловік, який пожалівся нам, що якийсь осібняк забороняє брати зерно й не дозволяє гасити вогню. Просимо, щоб показав того типа. Обходимо стирти зерна й горіючі будинки, здалека, бо припікає жар. Підходимо до іншого бльоку шпіхлірів, де можна було ще врятувати кілька солень вагонів зерна, бо вагонъ охопив лише подекуди зерно зверху і його можна було б гасити піском чи водою, якби відсунути горючі частини. Гірше бо коли вогонь підкурює зерно зісподу, тоді важко вгасити, бо зерно горить знаменито навіть мокре.

Побачивши нас, осібняк почав щосили тікати. Кілька друзів кинулось в погоню, але — поминай, як звали — його годі було дігнати, бо знов краще оминати горіючі місця, і зник у безчисленних закамарках.

*

Наш нічліг в Орлові був одним з найбільш приємних. Запах степів відчували ми виразно серед леготів нічного вітру. На другий день ранком, після спільноти молитви

„Боже, вислухай благання,
Нищить недоля наш край!...” —

впорядкували все, що було намічено, оставили Пропам'ятні Письма й вибралися назустріч долі гарною, широкою, як душа українських степовиків, дорогою, що провадила нас поміж похилих сонячників, зеленими бараболянами нивами й запашними ланами шовковиків, бавовняників та ще якихось рослин, з яких вироблюють гуму.

Лани й лани! Рівнина аж за очі ловить! Десь далеко видно, як крайчики синіх хмар зливаються з пожовклими ланами пересілої пшениці. Яка краса цих наших і не наших ланів! Цей простір вливає в душу спокій і наче розширяє його. Лише десь тирса суха зашелестить, нагадуючи Шевченкове: „..Хто се, хто се, по тім боці чеше косу!? ..Хто се?...” То знов пташка заспіває степової широкої пісні, або затріпоче крильцями й полетить, мов стріла, вихилясами, вгору і вниз, припадаючи до лона матері природи. І, знову тихо... Тільки десь за нами й далі на Сході гупають безперestанно гармати, наче б то сама природа жалілась тим постійним „ву-гу, гу ву-гу, гу!”. В повітрі гудуть мотори німецьких, чорних, з білими хрестами, літаків, що замість пісні-співу, — приносять голосиня, розпуку й смерть.

*

Дальша наша подорож відбувалася в напрямі Березнюватого. Перейшли впоперек битий шлях і рушили далі польовими дорогами, які тепер аж вилискували, бо їхня поверхня була знаменито віїджена й виглядала напершорядне асфальтове шосе.

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Сказавши друзям, щоб поволі їхали за мною, бо я іду наперед, щоб налюбуватись красою степів, пустився ровесом трохи скорше, випередив усіх та пігнав поміж житами.

Друг Роман перебрав команду.

Оточ, їдучи ровером, запримітив я перед собою двох мандрівників. Натиснув трохи свого послушного „коня” й за пару хвилин був коло подорожних. Це були здоровий у середніх літах мужчина й трохи молодша жінка, яка несла на плечах невеликий клунок.

Здергуючись коло них, поздоровив: „Добридень!” і почав розпитувати, звідкіля Бог провадить, та чи не знають, що то за хати, що ген далеко біліють?..

На моє здивування, мужчина почав викручуватись, оминаючи питання, мовляв у него немає часу на розмову. При тому він скоса споглядав, то на мене, то на ровер, який я поставив на дорогу. Каже приповідка: далі в ліс— більше дров! Так було й з моїми думками. Ага, подумав я, напевно запримітив він синьо-жовтий прaporець... А може має охоту на ровер?.. А може ще що гіршого?..

Я був одягнений зовсім легко: сорочка без рукавів і короткі літні штанці, які нам пошили добре люди ще в Умані. Але я ніколи не полішивав свого „опікуна”, малого бельгійського револьвера, якого й тепер держав напереді під паском. Цей помічник не раз мені придавався, хоч я його досі майже не вживав, але держав на всякий випадок.

— Поставте на землю ваш клунок, пані,— сказав я до жінки, що все ще держала клунок на плечах.

— Кажу вам, що нам ніколи з вами розмовлятъ! — відповів мені мужчина гарною українською мовою. І до жінки: — Не нада скидатъ, давай пайдьом!

— Ніде не „пайдьоте!” Питаю вас: звідкіля йдете й кудою прямуєте? — повторив я свій запит. І далі: — Що ви за люди? Маєте документи?

Але мій „добродій” як визвіриться на мене:

— Ти, падлець, я тобі дам документа, собака! — і посягнув рукою в кишень.

Мені не треба було питати, за чим він посягнув. Я догадався. Решту допоміг мені мій „бельгієць”, що в ту ж хвилину заблищав перед грудьми мужчини.

— Руки вгору! — крикнув я і відступився на пару кроків назад.

Він випрямився і підніс руки.

— Оберніться спиною до мене! — додав я. Він це зробив.

— І ви руки вгору! — сказав я жінці, що почала щось плутати руками в пақунку.

Вона послухала.

— Йдіть обоє наперед! — і я попровадив їх в сторону дружів. За хвилину надіїхав ровером друг Бардахівський, який поміг мені впоратись з „полоненими”.

Наказали йому положитись на землю. Обшукали жінку. Не мала нічого коло себе.

Опісля приступили до мужчини, й відразу, в тій кишенні, в яку пхав руку, витягнули великий большевицької марки револьвер, три магазинки набоїв і ще якісь папери.

Згодом приїхали наші підводи й ми їх обох забрали зі собою до містечка Березнювате.

*

Березнювате, — це гарне, як на східні відносини, містечко, з невеликим центром та широко порозкиданими хатами. Через нього проходив наш дальший шлях до Дніпра.

Примістившись у просторому будинку школи, одні з нас почали роздавати населенню летючки, де було сказане все, що ми не скрізь мали можливість говорити, а інші — потверджували те, що було в летючках, роз'яснювали їх, пристосовуючись до місцевих обставин. Група друзів пішли в терен, щоб на всіх перехрестях виставити знаки, що мали б вказати зв'язковому дорогу до нас. Декілька наших пропагандистів почали підготовляти населення до мітингу, який ми рішили скликати на 7 год. вечора на шкільній площі. За розмовою з місцевими мешканцями пройшов нам день дуже скоро.

Увечорі зійшлося багато народу й вислухали наших промов та порад дуже уважно. При виборі нової управи вони дуже серйозно поставились до справи і підшукали гідну особу на голову. Перечисливши кілька можливих кандидатів, рішили майже одноголосно вибрати такого, „щоб для всіх був добрим батьком”. Вибрали й комandanта міліції. Словом, оформили громаду вповні по своїй волі, може вперше від її існування. Міліція отримала кріси, яких поназбирувано було цілі стири.

Біля 10 години ночі прийшов до нас у школу нововибраний голова громади Н. У. і почав розповідати історію

свого життя, як то його було засуджено на 11 літ заслання в Сибір, звідкіля повернувся саме в 1940 році... Розповідав, що пережив по різних концтаборах, як намучився. Довідались від нього, що він з цього містечка неходить і всього-на-всього поребуває тут два роки. Він бо роздився і проживав коло міста Вінниці, де його 1928 року арештовано, трохи подержали в тюрмі, а опісля „засудили” по якомусь 58 чи 158 параграфу і вивезли в холодну Сибір „рубати дерево”!.. Коли відбув заслання не дозволили вернутися до рідного села, де оставил був дружину і двоє діточок, а мусів їхати в Миколаївську область. З тої причини він опинився тут, у Березнюватім, працюючи в колгоспі як — помічник тракториста на Машино-Тракторній Станції. Тепер має найбільше бажання: відшукати дружину та дітей.

Стараюсь потішити його, бо знаю, як то погано себе людина почуває, коли має надію, що десь можливо живуть їй дорогі люди, яких через примху долі не може бачити. Знаю і співчуваю з ним та бажаю водночас, щоб для була для нього тепер кращою і щедрішою. Кажу йому, на потішенні, що й сам не краще щастя маю, що також був ніби на засланню у чужих країнах десять років та що й на мене жде мати.

— Якби так ви, друзі розрішили, то я пішов би на розшуки своєї рідні! — попросив новообраний голова.

— Скільки вам років? — запитав я, бо думав, що він мусить бути дуже старий, а ще хоче знайти дружину, яка можливо, давно померла з нужди або таки зі старости.

— Скільки годів мені, питаете... Ану, вгадайте?!

— Та що ж, коли хочете, то буду вгадувати... Думаю сімдесят п'ять, а може вісімдесятка?

— О-го-го! Не вгадали! П'ятдесят два годи.

Ми не могли надивуватись такій великий злуді віку. Він бо був сивий аж білий, з довжелезними вусами, що звисали, як в „емігрантських генералів”, яких чимало бачив я по столицях західніх держав.

*

На другий день під час обідньої пори прийшов стійковий і доповід, що приїхало двоє друзів на роверах і пита-

ють за мною. Зриваюсь з-за обіднього стола й виходжу на подвір'я.

— Слава Україні!

— Героям Слава!

І моя правиця знову, як колись, стискає правицю друга Річки, Провідника III Похідної Групи-Південь. (Це була остання наша зустріч, бо незадовго, як ми були вже над самим Дніпром, донесено нам, що друга Річку арештували).*)

Повідомляю Річку, що я радий його присутності, що шукав зв'язкового, щоб послати до нього.

— Тепер мусите розлущити одну таємницю, друже Провідник, — кажу йому і вияснюю всі містерії, що зайшли в зв'язку з нашим „полоненим”.

Далі я показав Річці протокол двократного переслухання. На жаль, сам протокол нічого не вияснював, крім ім'я і прізвища, яке, в додатку, напевно було фальшиве, так само, як і місце народження, що його подав нам „папок”, якому не вдалось вчора мене позбутись.

З різних причин, ми нікому з місцевих громадян нічо-

*) Між іншими матеріалами, отримано тоді також копію „*Пастирського Листа*” Митрополита Полікарпа, зміст якого тут подаю:

До всіх українців, сущих на Волині!

„Мир вам від Бога Отця нашого і Господа Ісуса Христа!

Любі мої діти! Велике Боже милосердя і справедливість приблизилися до нас. Довгі роки терпів наш многострадальний народ наруги і знищання над святою вірою православною і над його національними почуваннями, над його людською гідністю. В державі большевицького антихриста терор і жах дійшов до нечуваних досі розмірів, в порівnanні з якими бліднуть переслідування християн за часів римських імператорів Нерона і Діоклесіяна. Безбожники жахливо розправлялися з християнською вірою, мордуючи архипастирів, тисячами і сотками тисяч вірних християн, пастирів і проголошуючи закон зради й ненависті.

Оце на наших очах справедливість Божа сповнилася. Один Бог, одна нація і спільні країща будучність.

Сповнилась наша відвічна мрія. У городі князя Льва з радівисильні несеться над нашими горами, нивами, ланами, над нашою так густо зрошену кров'ю землею радісна вістка: проголошено Самостійну Українську Державу. Разом з українським народом радіє і наша многострадальна Церква. Відроджена у вільній українській державі — Україна.

го не говорили про нашого „арештанті”. Але тепер друг Річка наказав привести його разом з жінкою до залі. Знову почалися допити, але вже прилюдні. В ході розмови прийшов голова-сивий „дядя” і, побачивши допитуваного, приступив до нього ближче, щось прошептав сам до себе і, врешті, крикнув, наче з переляку:

— Ти що тут робиш?

Підсудний не відізвався й словом.

— Друже Р.! Прошу відсепарувати жінку! — сказав до мене друг Річка.

— Так є, друже Провідник!

По тих словах я наказав вивести жінку з залі до іншої кімнати.

Допит продовжувався. Виявилось, що в наші руки попала неабияка „риба”. Сивоволосий голова містечка заяви в зусію рішучістю, що перед нами стоїть **начальник НКВД Вінницької області, Н. Н.** (На жаль не пам'ятаю його правдивого прізвища, але нагадувало воно ніби поль-

їнська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю.

В цю велику хвилину звертаюсь до вас, любі діти, словами Св. Ап. Павла: „Благаю вас іменем Господа нашого Ісуса Христа, щоб те саме говорили ви всі і щоб не було між нами розділення, але щоб були з'єднані в одному розумінні і в одній думці”. (Ап. Павло Корин. гол. 1, ст. 10).

Любити Бога, любити батьківщину — це найбільша чеснота. Служба батьківщині — найбільший обов'язок.

Нехай Господь милосердний допомагає Тобі, народе мій, і Тобі, Уряде наш, будувати Самостійну Українську Державу, а моя молитва за вас перед Престолом Всешинього буде за вами.

В цей великий час всі українці мусять об'єднатись, всі мусять працювати спільно, бо в єдності сила і ту єдність мусимо показати на ділі.

Не треба нам партій, не треба нам боротьби між собою. Всі мусимо об'єднатися при нашій Святій Православній Церкві, при нашему Урядові, при нашему Національному Проводові.

Призываю на весь Український Нарід і його державний уряд все-могуче Боже благословенство.

Дано в м. Луцьку на Волині, Року Божого 1941, місяця липня 10 дня.

† ПОЛІКАРП, Єпископ Луцький

ське шляхетське, хоч в дійсності було перекручене жидівське). Натомість на його пашпорті стояло: „Л. К. Ядин, народжений в Полтаві” і т. д.

— Товаришу Лейба, пригадайте собі, як ви відлучували мене від дружини й дітей у 1940 році? Як казали підписати папір'я, що ніколи не матиму права бути вдома, лише в Миколаївській області?.. Спасибі вам і за те, бо могли мене знову відставити на Сибір, як колись ваш попередник! — приговорював тепер Голова до арештованого...

— Нічого подобного, товарищу! Я ніколи не бував у Вінниці!.. Не був начальником НКВД! — відпекувався він. Пізніше він таки сам багато в чому признався, хоч не скав зального. Наприклад, не сказав про ті страшні фізичні ліквідації, які вийшли на яв лише в 1943 році, коли відкошено в Вінниці понад 10 тисяч помордованих трулів, які на основі стверджень експертів, були вбиті кулею в потилицю в роках 1937-1939! Натомість він признався, що бачив, як розстрілювали людей у інших містах. „Але я їх не стріляв!” — запевняв нас.

Дальші допити цього енкаведиста переводили спеціялісти, покликані для цієї цілі Річкою, а я пішов поговорити з жінкою.

Протокол, списаний після розмови з нею, звучав приблизно так: „Єлена Гавrilovna, народжена 1914 року в Воронежі, русска, медсестра зустріла згаданого Л. К. Ядина в селищі Снігурівка, де вона зосталась внаслідок поспішної евакуації червоних до Херсону. Ядина раніше не знала, як також не знає тепер, чи був він начальником НКВД. На ці теми з ним ніколи не говорила, бо мали перед собою інші проблеми, головно подорожі, якими тільки й переймались. Німців ще не бачила. Ядин казав їй, що хоче також дістатись до Воронежа і вона погодилась іти разом з ним, бо „в товаристві краще мандрувати, як сажі”.

На запитання, чи правда, що начальник НКВД хотів оминути Вінницю (це вже був поліційний підступ з нашої сторони), Єлена відповіла, що він справді говорив, що йому треба оминути Вінницю, але не казав чому саме.

При дальших допитах вона розплакалась і почала го-

ворити одверто про все, про що її запитувано. Призналась, що хотіла разом з Ядиним передістатись за лінію фронту до „красних”, але попали в нашу „заставу”. Далі сказала, що, можливо, була б зосталась вдома, але боялась, що допомагала совєтській армії, могли б переслідувати германці.

Можливо, казала вона, що Ядин займав високе становище, бо так додумувалась, але він її про це нічого не говорив. Вони знаються всього чотири дні. Кількаразово згадувала його слова, якими переконував її про потребу оминути Вінниччину, бо „люди там недобрі й можуть мститися на них, як на русских”. Отож вирішили прямувати на Кривий Ріг. Більше нічого не знає. „Можете зі мною робити що хочете!” — закінчила. Ми ще її потримали деякий час, наскільки було потрібно для конfrontації її з Лейбою. До звільнення, жила у нас як в раю. Годували її і ніхто її не скривдив ані словом, ані чином. Взагалі ми за весь час нашої подорожі на Східних Українських Землях не вдарили ані однієї жінки, хоч не раз було й завіщо.

Лейба признався, що „робив комуністичну роботу”, а свідки доказали, що та „робота” далася відчути їм дуже добре, бо, як начальник НКВД, він мав на своїм сумлінню багато жертв. Пізніше ми переконалися, що, крім тих, про які говорили свідки, він мав на своїй совісті понад 10.000 жертв, переважно українських робітників, колгоспників і інтелігенції, що наложили головами в льохах вінницьких тюрем!

Чи це справді був начальник НКВД, як твердив Голова, годі сказати, але і з того, до чого Ядин призвався, було видно, що це непересічна комуністична фігура, яка мусіла за злочини відповісти перед народнім судом!

В день нашого вимаршу до містечка почали в'їжджати перші німецькі танки й артилерія.

З Березноватого ми рушили, але дуже поволі, до містечка Нова Олександрівка, що лежить за невеличкою, але глибокою річкою, що коло Херсону вливается до Дніпрового лиману.

Зблізившись глибокою доріжкою до берегів річки, мусіли заждати, бо большевики, мабуть, побачивши нас, почали обстрілювати не лише доріжку, але й цілий північ-

ний берег річки. Тут пережили чимало страху, бо майже перед нашим носом вилетів у повітря міст, що перепропаджував до міста. Гук зрыву був дуже сильний. Обидва млини, що стояли зараз за мостом, внаслідок вибуху зазнали ушкодження.

Коли надіїжджали наші перші підводи, на них посипались знову стріли з міста. Але ми мали щастя, бо ніхто не був вбитий, ані поранений. Друзі вміли маскуватись знамено. Кажуть, що „голод вчить розуму, а біда — пам'яті”. Так було з нами: кожний вмів себе захоронити від безпеки, використовуючи рови, корчі, дерева і всякі „мишаці дірки”.

Приглядаючись з далекогляду, спостерегли, що большевики з міста почали відступати. Відповідаючи на їх стріли, стріляли ми вгору в „небесні вікна”, але в сторону дороги, якою відступала „драбесна армія”. Що відступ був дуже поспішний, ми могли переконатись трохи згодом навіть голим оком. Большевицькі автомашини втікали щосили в напрямі Давидового Броду.

За якийсь час я вислав розвідачів, звелівши їм обійти дещо на південь і передістатись по можливості через річку вбрід на другу сторону до передмістя. Друзі пішли й зараз же на другому березі зустрілися з міщанами, від яких довідались, що большевики вийшли з міста годину тому. Осторонь було чути гураганий вогонь німецьких танкових з'єднань, що пробивались з Кривого Рога на південь. Пізніше ми довідались, що наздогнавши большевицьких утікачів коло Іванівки, вони оточили їх і майже всіх вибили або забрали в полон.

Ніч провели ми в чистому полі, а другого дня ввійшли в місто. Населення вітало нас дуже сердечно. Перед полуноччю скликали віче. Відбулось воно у просторому будинку клюбу чи школи, де ще вчора був штаб червоних. Тут знайдено багато зброї — револьверів, „фінок”, десятистрілок і ще бозна чого. Виходить, учора втекли більшевики від кількох десятків „цивільних” воїнів. Бо й справді з Нової Олександрівки вигнали їх ми, наша частина Південної III-ої Групи-Південь, а не німці, які сюди прийшли щойно за кілька днів.

На мітингу вибрано, як скрізь досі, управу міста й мі-

ліцю. Залишено Пропам'ятні Письма й т. п. Населення зараз же після зборів почало приготовлятись, щоб наступного дня продовжувати жнива, хоч мали вони закінчитись місяць тому.

Цікаво, що большевики все те зерно, що було зібране за їх урядування, при відступі спалили, щоб не попало германцям в руки.

Треба знати, що українське населення тих областей завжди відчувало брак зерна, бо роками перед війною грабували його москвини й вивозили зібрані врожаї вглиб ненависної „Россії“. Тепер комуністичні орди, відступаючи, оставляли „спалені поля“. Були навіть випадки, що „красні герої“, замість громити німців, скидали запальні бомби на ниви й спалювали все зерно таки на пні. Так було не лише у 1941, але й 1942 рр.

Перебуваючи в Новій Олександрівці, ми дуже дивувались, чому так довго німецьке військо не вступає до міста? Аж на четвертий день прийшли перші німецькі патрулі. Вони застали місто впорядковане, начебут тут війни не було. Крім знищеної моста та пообшарпуваних млинів і вибитих у деяких домах шибок, все було „без змін“. Були дуже здивовані, що тут такий „ордуунг“. Довідавшись від мешканців, що тут уже були „солдати“, які „зробили порядок“. Казали приклікати голову міста старого й нового і почали випитувати, хто звільнив старого голову і хто вибрав нового?

— Народ! — відповів нововибраний голова і показав наші посвідки, де стверджувалось в українській і німецькій мовах, що на загальних зборах мешканців выбрано таких то представників міста і всякі власті взивається допомагати тим нововибраним, бо вони є відповідальні за порядок, обробіток ланів і т. п.

Як голову, так і нововибраного комandanта міліції, німці стали респектувати й прибили на їх палерах свої печатки. Такий стан тривав досить довго. Коли за пару місяців я знову вступив до цього містечка, то ситуація була майже та сама, лише, як казали мені, німці арештували й розстріляли старого голову міста. Пізніше арештували його сина. Внаслідок цього мешканці містечка перестали вірити своїм сусідам, німецьким колоністам, які спри-

чинились до розстрілу старого голови міста та арештування його сина.

З Нової Олександрівки ми вибралися на четвертий день до Давидового Броду, де лише скликали мітинг, вибрали управу містечка й подали певні інформації. Того ж дня виїхали далі. Від Дніпра, вже з віддалі 30-х кілометрів, повівав холоднаво-вологий легіт, який ми занюхали наче верблуди в пустині. Степ і степ. Широкі дороги, втовчені автами, тракторами й танками большевицьких військ, які нещодавно тудою відступали. А тепер тут йдемо між „щастиям і смертю”.

Пізно вночі під'їхали до малого степового села Красне, довкола якого розкинулось десятка півтора малих садиб німецьких колоністів, що замандрували сюди ще за часів першого поневолення України Москвою, за цариці Катерини II.

В Краснім були ще большевики, що мали, здається, бажання переночувати в колгоспі. Але ми їх виполошили, для певності пустивши кілька сальв. Вони відповіли стрілами — і все стихло. Лише згодом почули ми скрегіт большевицьких автомашин, що втікали поквапно на схід.

Зайшовши на другий день вранці до крайньої хати, зустріли гарну дівчину, яка нам розповіла, що „красні” повтікали вночі, бо хтось на них нападав. Далі вона сказала, що хоч в „посольку” большевиків немає, але вони ще є в недалекому селі Орлівка.

З огляду на це ми рішили залишити підводи на дорозі, а самі, забравши зброю, пішли обережно в село, де застали до 50 підвід, переповнених жидами. Все це були втікачі з Галичини, Буковини та Басарабії, які тікали від німців, але далі їхати не могли, бо большевики відганяли їх від Дніпра, самі переправляючись через ріку.

Я скликав друзів на нараду. Врадили зачекати і не рухатись далі ані кроку.

Большевики, якби знали, що нас так мало, то напевно вернулися б і нас „вiterебили” до ноги — говорив друг Роман. І мав слухність.

Я заборонив друзьям ходити одинцем і віддалятись за далеко від підвід, щоб не накликати на себе ворога. Знову провели ніч за селом, чи радше у крайній хаті, де проживав статочний і чесний українець з дружиною та дво-

ма дітьми: дочкою й сином. Діти вже були дорослі, але якось заховались від большевиків і зостались обоє вдома.

Вночі нас освітили большевицькі літаки. Вони так зни-
зились, що мало не торкались колесами до землі. Та ми притишилися і нас не запримітили. Світла погасли й літа-
ки відлетіли.

Тої самої ночі ми були свідками великої повітряної бо-
ротьби. Надлетіли німецькі винищувачі й надігнавши большевицьких „втікачів“ почали їх переслідувати та об-
стрілювати. Згодом надлетіло більше большевицьких лі-
таків і кинулись на німецьких противників, але в затяжній боротьбі показалось, що матеріал німецьких літаків був відпорніший на стріли, а також мотори були справніші, бо швидше звивались. Вони перемогли противника, скинув-
ши на дооколичні поля понад сорок совєтських різної ве-
личини літаків. Вранці ми довідалися, що в селі Орлівка осіло декілька німецьких літаків.

Десь наприкінці тижня почали підсуватись ближче до Дніпра німецькі частини: панцерники й усякого роду ар-
тилерія, а вслід за ними — летунські та протилютунські частини, які завжди прибували останніми, хоч перші му-
сіли боронити всі роди військ від нальотів большевицької авіації, що не раз таки добре давалась взнаки німцям. Вся ця армія посувалась дві доби безперервно. Можна собі уявити, скільки всякого добра треба було напхати, щоб посунути большевиків на Крим, а пізніше й з Криму виг-
нати. Все це військове добро опісля пропало в непрохід-
них просторах — цих природніх оборонцях російської ім-
перії. Так сталося і з Гітлером та його клікою.

Коли німецькі війська підійшли до Дніпра, почалась справжня канонада. Тривала вона від 8 вечора до 6 ранку. Йшли запеклі повітряні бої над Дніпром. Часто начисля-
ли ми понад 300 большевицьких машин і дещо менше ні-
мецьких, які бились між собою. Німці форсували Дніпро. Цілими днями обстрілювали лівий його берег, що був у руках совєтів, а ввечері намагались переправляти свої війська понтонним мостом на другий бік. Але й большевики не спали. Їхні літаки громили безустанку переправні пункти, потопивши чимало німецької солдатески.

Часто совєтські літаки обсвітлювали й наше село, ски-
даючи на городи малі бомби. В той час ми сиділи в зем-

лянках — селянських хатах, побудованих з чорної глини, з стовпом посередині, що піддержували весь тягар будови. Зверху зарослі чорнобилем, травою і будяками, такі хати внутрі виглядають дуже симпатично. А де були ще гарнесенькі українські дівчата, там для друзів у хаті все пахло...

Степ. Хто міг би знати, що тут немає навіть ломаки, щоб „собаку вдарити”? Жінки варили й пекли хліб, послуговуючись виключно соломою. Палить для цього у невеличких печах, які можна навіть виносити на двір. Це є справді „мистецтво” пекти такий гарний хліб соломою! Під тим оглядом наші українські степовички на голову перевищують господинь Галицького Поділля, яким треба добрих дров, щоб хліб випікся. А наші україночки зі стелу прекрасно вміють випекти смачний хліб на солом’яному вогні.

Бої на Дніпрі продовжувались. Большевицькі літаки, не зважаючи на колосальні втрати, щодня і щоночі налітали на Кахівку й Берислав, які лежать по обох боках Дніпра, і бомбили місця переправи.

Багато дезертирів зsovєтської армії приходило до нас і просили виставити їм буд'яку „бумажку”, що мала б посвідчити, що вони повертаються додому з фронту, де копали окопи... що вони не вояки, а забрані насильно до роботи. Коли ж зраджували їх іхні стриженні голови, то вони твердили, що вирвались, як арештанті, зsovєтської тюрми, називаючи на доказ цього різні місцевості, з яких, ніби то втікають.

Такі „бумажки” я виставив кому попало. Хотів допомогти тим виснаженим воякам дістатися додому і віддихнути спокійно...

Найбільше було українських вояків. Але було багато й турків з Криму (це були татари, але вони себе здебільша називали „турками”), а також жидів. Ці останні мандрували на підводах і, коли довідалися, що є „якась така влада, що видає посвідки”, вирядились довгим шнурком до Красного по „перепустки”. Ми переконували їх, що перепустки їм не можуть допомогти, бо їх забагато разом тягається. Отже, було б краще, щоб порозбивались на менші групки та якось просувались далі кудою попало, виминаючи не лише фронт, але й міста та селища, де перевбувають німці, головно СС-мани. Та годі було їх переко-

нати. Вони сподівались, що їх наші посвідки вирятують від німців.

Перебуваючи довший час у Краснім, ми так близько зжилися з селянами, що вони серйозно почали думати, як би то нам поставити пам'ятник на доказ віячності за нашу поміч. Вони позмінювали назви всіх (було до 15!) поселень-колоній на інші — такі, що мали б нагадувати їм і їхнім дітям про українських провідників і героїв, а не московських сатрапів!

Голова громади й командант міліції предложили нам такий список переіменованих поселень: Хвильове, Коно-валівка, Бандерівка, Богданівка, Хмелівка, Сидорівка, Українка, Ярославка, Франкове, Тарасівка й ін. Центром для всіх тих поселень стало село Красне, якого голова і командант міліції мали нагляд над усіма поселеннями.

Протягом тижня ми допомогли відкрити в Краснім православну церкву, — в бувшому клубі, просторому домі, який громадяння прикрасили гарними килимами. Вони казали, що запросять до цієї церкви священика, який перебуває в сусіднім селі. Громада приготовлялась вже наступної неділі послухати першої Служби Божої. Та, на жаль, до Красного понаходило, крім німецького війська, багато румунів, які поводилися з населенням гірше, як СС-мани. Ловили на полі жінок і насилували їх. Або заходили в кукурудзу й піджидали, коли їм попаде якась жінка в руки. Таких „бабійв“, якщо попадали нам у руки, ми так „мотлошили“ по крижах, що вони більше не наважувались полювати за жінками.

Одного разу німці поприпинали до одвірків хат-землянок своїх коней, а в цей час на нещастя, надлетіли большевицькі літаки. Грюкотом вони поденервували коней, які, торгаючись сюди й туди, порозваливали кілька хат. Не можна собі уявити плач і розпуку убогих жінок, що були тепер з дідусями одинокими господарями цих хат, бо ж мужі їхні були на війні. Жінки плакали так жалібно й голосно, що, здавалось, настає кінець світу. Одній жінці присипала стіна двоє дітей. Вона вибігла на вулицю і ридала, проклинаючи все на світі. Ми кинулись на поміч дітей врятували, але хата була розвалена зовсім. Крім того, доходили нарікання, що німці й румуни виrivали одвірки

й вікна, виносили шафи, столи й лавки, на паливо, а деякі витягали дошки, що довкола хати вгорі підтримували глинянє накриття, і внаслідок цього воно падало, розкриваючи хату отвором. Це була справжня розпушка, головно для тих, що мали діти.

Щоб допомогти тим нещасним, я нарешті добився до німецького полковника, який переїздом вступим до Красного, і розповів йому всі жалі-болі населення. Він поцікавився тим, ствердив правдивість донесень, і наказав румунам винести до інших поселень, а німцям заборонив робити бешкети. Між іншим, наказав заплатити всім покривдженим по 200 марок відшкодування. Це був єдиний випадок, коли німецький старшина звелів винагородити заподіяні кривди селянам та заборонив військовим допускатись над ними насильства.

Після цього повага до нас збоку населення зросла ще більше. Та ми були свідомі своєї безсилості, хоч тепер і румуни більше нас респектували. Були бо випадки, коли один начальник забороняв, а другий, як не наказував, то попускав насильникам. Але, хвала Богу, за весь час нашого побуту в тому селі так не було.

Клопот мали ми з одним „фольксдойчем”, що спочатку тримався нас, як „вощ кожуха”, але з приходом німецьких СС-ів змінив свою поведінку. Він отримав дозвіл носити зброю і часто переїджався по селах, агітуючи проти нас населення, мовляв, „германці розженуть всю ту синьо-жовту Україну”. Такі вістки приносили нам самі селяни, часто навіть того самого дня, коли почули. Очевидно, що це було не лише неприємно для нас, але й небезпечно.

Справдити ці вістки спочатку було дуже важко, бо Фред (так називався цей фольксдойч) завжди нам члено кланявся і всіляко нас респектував.

Одного разу, як ми були вже рішені посуватися до Берислава, де мали переправлятися через Дніпро, зібрав я кількох друзів і поїхав з ними повозкою, щоб поглянути, як там у Коновалівці, Хвильовому й Сидорівці пливе життя і дати деякі вказівки, зв'язані з появою німців і їхнім ставленням до нас та до українського населення, — а потім попрацьатися з представниками цих малих громад.

У Коновалівці зустріли Фреда, що іхав собі на „бідачці”*) з якимось „камарадом” до Хвильового, яке майже лучилося з Коновалівкою.

В Коновалівці громадяни почали нам жалітись, що Фред їздить по хатах і переводить ревізії, мовляв, шукає з доручення німецької команди жидів, які тут малися б скривати.

Цього було нам досить. Я звелів друзям увійти непомітно до Хвильового й прислухуватися, що там Фред говорить і що робить.

Друзі пішли, але довго не поверталися. Це мене занепокоїло. Я вирішив поїхати сам і довідатись про причину їхнього спізнення. На щастя, мав зі собою друга Бардахівського, який ніколи не виявляв ані страху, ані непослуху. Це був справжній революціонер з крові й кости, а його характер був прикладом для інших членів похідних частин.

— Друже Бардахівський! Їдемо на розсліди. Може там є німota, але все одно мусимо їхати. Може з друзьями сталось щось лихого.

— Так, друже провідник, їдемо! То ніщо, що німці, мусимо друзів відшукати. Я також передчуваю, що з ними щось не гаразд, але в нас є револьвери!

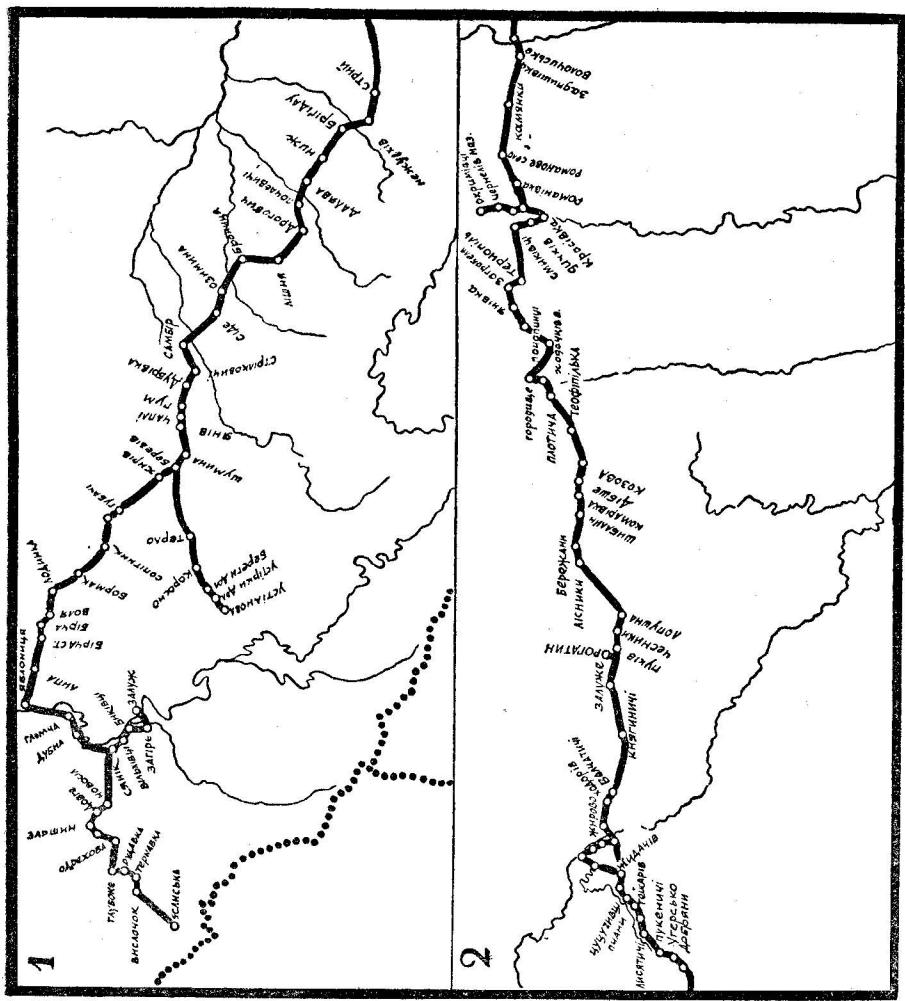
Заїжджаємо в Хвильове й бачимо Фреда, що лається з головою громади та з одним нашим другом, погрожуючи великим большевицьким револьвером, яким вимахує йм перед очима. Помітивши нас, він зніяковів і раптом став лагідний, як ягнятко, заявляючи мені по-німецьки, що він наказав відставити одного з наших „камарадів” до Красного (мабуть німцям) і що його не хоче слухати „бюргер-майстер” (голова громади).

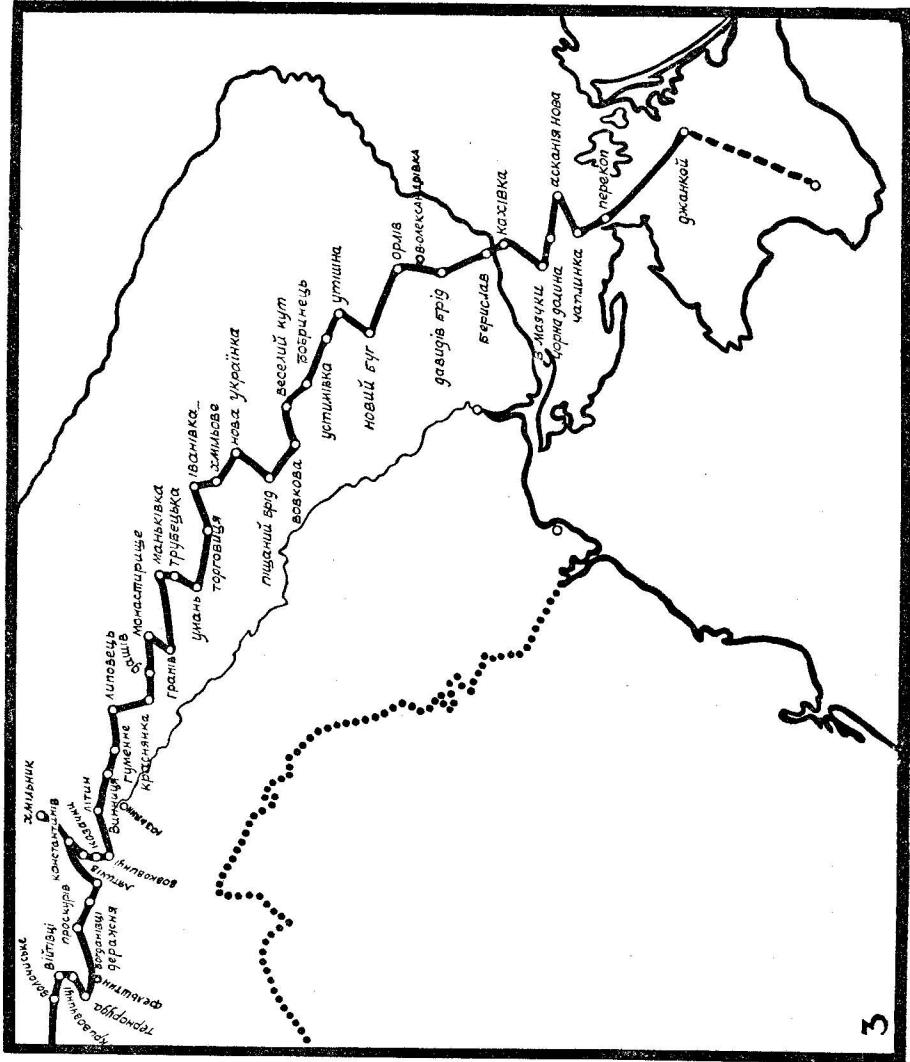
Фред „жалівся” мені, вважаючи, що я, зрозумівши, яке велике доручення має він від німців негайно йому допоможу. Але я пізнав вже того вовка в ягнячій шкурі й запитав ще раз, начеб не чув попереднього:

— Як то вас не слухають?.. Чому?

Але друзі відразу почали представляти справу в дійсному свіtlі, думаючи, що я серйозно говорю і обстав за Фредом.

*) Двоколесний повіз, запряжений одним конем.

— Що ж за причина, що вас не слухають?.. А хто давав вам накази переводити ревізії? Німці, кажете? А ви говорили мені про це? Чому ж нічого не сказали? А хто до вас прийшов перший: німці чи ми?..

Фред зігнувся в чотири погибелі, оправдуючись різними словами, яким ми ніяк не вірили.

— Руки вгору! — наказав я. Фред піdnіс руки і все ще оправдувався, що нічого не робить”, що „як не треба робити ревізії, то він не буде робити” й т. п.

В результаті обидва фольксдойчі були роззброєні й „нахапали” позауха стільки, скільки влізло, аж нагайка почервоніла, а опісля були віддані під громадський суд. Що з ними сталося — не знаю, бо ми повернулись до Красного.

Повернувшись „додому”, застав у моєму тимчасовому помешканні одного жида-лікаря з дочкою також доктором медицини. На запитання, чого вони собі бажають, заявили, що прийшли просити, щоб я допоміг їм якось пережити страшну воєнну завирюху, бо німці їх переслідують. „Допоможіть склонитись як допомогли ви багатьом іншим євреям!” — просив лікар. Його доня сказала, що вони могли б прилучитись до нас як лікарі, бо ж лікарів ми будемо потребувати. Для певності вона мені показала свої лікарські дипломи.

— Справді, лікарів нам буде треба, — сказав я їй, — але зараз включитись вам до нашої групи неможливо, бо ваша присутність може занепастити нас усіх разом. Ви ж жінка, а в нас жінок, як бачите, немає. Крім того ми переживаємо такі ж небезпеки, як ви, а може й гірші. Ви ж можете якось переховатись, німці зараз ще нікого не нищать. — Далі я порадив їм не входити в товпу між жінів, яких тут дуже багато назбиралось і які не хочуть зрозуміти, що це для них найбільша небезпека бути всім разом. Також порадив, щоб нікому не признавались, що вони євреї, бо по обличчю, а також чистій українській мові, їх годі розпізнали. Це єдиний спосіб, як ви можете пережити ці важкі для нас всіх часи — закінчив я їхніми словами.

Лікарка продовжувала мене напівголосно переконувати, що вони можуть нам стати у великій пригоді. Вона на-

віть рішена на якийсь час розлучитись з батьком, бо так — вона при нас, а він при інших людях, — вони можуть врятуватись. Я ще раз вияснив їм обом, що вони самі не знають, де більша небезпека. „Зрозумійте, що нас більше переслідують, як вас. Ми знаємо, що можемо всі погинути і до того приготовані кожного часу. Ви не мусите з нами гинути, бо не маєте обов'язку, а ми маємо обов'язок сповнити ті функції, які на нас наложено. Нам прикро, що ми не можемо вас узяти під свою опіку, бо не маємо права брати на себе відповідальність за ваше життя, знаючи, що з нами для вас найбільш небезпечно!”

Ще раз попросив обох лікарів, щоб послухали моєї ради і сковалися в якійсь невеликій громаді, в колгоспі чи будь-де. Така була кінцева моя рада. Чи вони мене послухали — невідомо.

НАД БЕРЕГАМИ ДНІПРА

На другий день, помандрували до Берислава, що лежить на горбочку правого берега діда Дніпра.

В місті зустріли стареньку бабуню-українку, що була єдиною жителькою Берислава. Вона дала нам напитись Дніпрової води й радо з нами розмовляла. Розказувала, як щодня приготовлялася на смерть, бо бомби падали скрізь і розбили ціле місто, знищивши її хату, в якій колись жили її діти та внуки. Де вони тепер, не знає, бо всі повтікали з цього пекла. Зосталась вона сама й тепер живе в дровітні на трісках. Бідна жінка! Ми обдарували її чим могли: дали цукру, кави, рижу, муки, сірників і 300 карбованців грішми. Бабуня цілуvalа нас, як мати синів, у голову й благословила у дальшу дорогу, взиваючи опіки над нами Пречистої Діви Марії. При прощанні ми всі плакали, як її справжні діти. Вона ж бо, українська маті, говорила може в імені всіх наших рідних матерів, які, коли б бачили нас, також так благословили б.

Відходили від бабуні заплакані, наче прочани з відпусту.

Спинаючись по скелях, спустилися прямо від її „хати” до Дніпра й, перехрестившись, наче на Свят-Вечір, полягали й хлептом пили воду дорогої й величного Дніпра. Хотілось клякати й молитись до оспіваної ріки, на по-

яву якої ми так нетерпеливо ждали. Дніпро бо став улюбленицем не лише князів, козаків та поетів, але й кожного свідомого українського серця!

Скільки Дніпро поховав у своїх хвилях рідних і ворожих трупів, годі сказати, але вони й тепер плили його широким руслом безустанно.

Ще одну ніч довелось переночувати під голим небом, бо німці не хотіли пустити нас через pontонний міст на другий бік ріки. Вночі пережили велику небезпеку. Большинецькі літаки налітали з годинними інтервалами й скидували на міст розривні бомби. Ми були свідками, як розривали вони по кілька човнів нараз і як танки ховалися в Дніпрових водах. Але на їх місце піоніри зараз же підсували нові pontони-човни, і переправа не переривалась більше як на 10-15 хвилин. Лише тут ми мали нагоду приглянувшись, як досконало працювала німецька воєнна машинерія. Німецька техніка й справність та відвага інженерно-саперних частин могли б кожного здивувати. Це був справді ворог, який вимагав на фронті респекту. Піоніри й вояки йшли через Дніпро по трупах ворожих і своїх вояків! Для нас ця ніч була ніччю „страху й грози”. Але, хвала Богові, всі залишились живі й здорові. Благословіння бабуні було вислухане й прийняте Богом. Вона сподівалась, що ми вже далеко за Дніпром, а ми наступного дня ще раз її відвідали і передали солі, якої вона потребувала. Знову вона нам дякувала і казала, що буде молити Господа, щоб допоміг нам щасливо збудувати вільну Україну і повернувшись живими до наших матерів.

Перед полузднем переправились скорим темпом через міст. На другому березі Дніпра, в Кахівці, також не застали майже нікого. Само містечко знищено. На вулицях повно трупів совєтських вояків, яких німецькі танкетки порозсували, наче сніг взимі, на боки. З санітарних авт їх скроплювали розчином креоліну. Рої впертих мух гуділи, наче бджоли в вулику, обсідаючи натрудуватілі тіла. Страшний вид! За обчисленням німецьких статистів, в цьому місці переправи згинуло кругло 72.000 червоних бійців, зрекрутованих переважно з українців. Страшна цифра! А це ж лише одна невелика точка опору довжелезної фронтової лінії, яка простягалася від Чорного моря аж до Білого.

Зібрали декілька людей, що зостались живими, дали їм вказівки, що треба робити, щоб не згинути від зарази, яка в наслідок розкладу тіл може іх всіх викінчити. Порадили вибрати з-поміж себе голову і збирати зерно та починати обробляти поля, щоб забезпечитись хлібом.

— Вишукайте всі трупи по лозах, ровах та полях, повитягайте їх з порозбиваних танків та авт і поховайте, — радили ми своїм нещасним братам.

По дорозі до Чорної Долини зустрічали так багато трупів, що, здавалось нам, вигинуло тут не 72, а 720 тисяч! Трупи по шляхах, по полях, по корчах і окопах, трупи на кожному подвір'ю зустрічних колоній та по незчисленних розбитих танках і автах. Це був шлях дс „чорного пекла”.

Багато бачили ми також погорілих трупів німецьких вояків. Більшість їх вже були поховані довгими рядами при дорозі, по 12, 24 і 48 гробів, залежно від того, скільки було попалених автомашин-гусельниць. Всі вони згинули від большевицьких фосфорових малих бомб, що мають велику запальну силу.

*

У Чорній Долині відбули мітинг, вибрали управу, міліцію та господарсько-санітарну комісію, завданням якої було впорядкувати всі доступні місцевости по лінії Велика Кахівка-Перекоп, значить від Дніпра по Крим.

Пригадую собі, що тут, як і в інших надчорноморських степових просторах, не бачили ми криниць, лише артезійські колодязі, що достачали води на ціле містечко.

Ці артезійські колодязі дуже великі в промірі, а в їх горнилі є два великі дерев'яні відра, що підтягаються ліварем, цівка якого обертається кінською або й людською силою. Обертання відбувається то в одну, то в другу сторону, залежно від того, котре відро підноситься, а котре спускається. Щойно тут пізнає людина ціну Божого „нектару”-води. Треба добре спітніти кільком людям, щоб „викачати” величезне відро зимної води.

Ми були свідками, як витягнули з артезійського колодязя труп. Невідомо, чи його хто вкинув, чи сам „покійник” скочив. На диво, нікого він не зворушив і ніхто не перестав пити з того колодязя воду...

Комісія вдовольнила спраглих людей і наказала привести пару коней, щоб чимскорше „викачувати” воду для худоби. Праця пішла скоро. Коні ходили наче в кераті при молотарці. Опісля вдалось мені дістати трохи негашеного вапна, яке казав я вкинути до колодязя. За якийсь час населення мало подостатку чистої, здорової води. Це була перша праця господарсько-санітарної комісії, яку ми зорганізували в цих степових просторах України.

У ЧАПЛІНЦІ

З Чорної Долини їдемо до Чаплинки. Тут шлях наш ще більш небезпечний, як був перед Дніпром. Більшевицька війська, відступаючи, замінували всі поля, стежки, дороги і навіть мокляки. Ми мусіли посуватися точно тою лінією, що її вторували німецькі танки. Вони перші заплатили за свою відвагу життям. Майже через кожний кілометр зустрічались погорілі німецькі гусельниці, й цвінтари-двадцятки при дорозі.

Посувались дуже поволі, обережно, щоб не зачепити ногою чи колесом за дротики, що оточували заміновані поля. Подекуди на самій дорозі стирчали великі німецькі чи більшевицькі бомби, що не вибухнули, лише піднесли вгору, як могилу, землю, яка потріскала й застигла, наче вигаслий вулькан.

Надвечір добились до Чаплинки й заночували в напіврозваленій хатині. Спали хто де: одні на долівці, другі на сходах, ще інші надворі, під голим небом. Цілу ніч по місті швендяли вояки. Все було в русі. Не диво, що й нас сон не брав. Надранком надлетіли більшевицькі літаки й почали громити містечко, а головно його околиці. Німецька артилерія била безперестанно в сторону Перекопу, що лежить на самій границі Криму. Перекіп ще був у руках червоних. Треба признати, що боронили вони підступи до Криму всіма засобами. Німці кількаразово атакували, але без успіху.

Наступного дня ми провели великий мітинг, що, всупереч більшевицьким налетам, відбувся під голим небом. Не знаю, що то була за площа, але пригадую, що на ній була висока щогла, на якій ми піднесли 22-метровий синьо-жовтий прапор; що повівав тут уперше. Ми його спо-

рядили в Краснім. А тепер він маяв над головами кілька-тисячної маси народу!

Це був останній величезний мітинг, що його зорганізувала наша частина Похідної Групи-Південь на Східно-Українських Землях восени 1941 року.

На мітингу виступало троє промовців. Відкрив його один із сибірських поворотців, Сивенко, що в 1918 році був учасником національних змагань українського народу, як лоцман на одному з кораблів Чорноморської флоти.

Відкриваючи мітинг, він сказав: „Дорогі брати! На наших очах творилася комуністична влада, на наших очах вона й валиться! Німецька армія пішла в похід, щоб розбити поганську владу! Червоні тікають і все за собою ніщать. Большевицька влада ніколи за народ не дбала, бо вона не для народу, а для російської комуни та їх служак! Наші брати-галичани з Західної України прийшли до нас, щоб допомогти нам і розповісти, як маємо організуватись, щоб не голодувати, щоб у колгоспах більше не працювати (тут народ оплескував бесідника кілька хвилин), щоб служити Україні, а не чужинцям з Москви та Ленінграду (звнову оплески).

До наших зборів почали прилучуватись німецькі солдати й старшини. Їх надходило чимраз більше. Ми боялися, щоб вони не розігнали нас, бо й справді нечувана річ робити мітинг в зоні фронтового обстрілу!

Коли Сивенко сказав: „А тепер до нас промовить наш брат з Західної України!“ — я вийшов на трибуну й почав свою промову, яку довелось мені, не знаю котрий уже раз говорити на довгім шляху III-ої Похідної Групи-Південь. Я не зінав, що це буде не лише моя остання промова, але й останній організований виступ усіх моїх дорогих друзів, як цілості. Над нами звисали страшні громоломні хмарі, яких ми, хоч сподівалися, але ще не переживали. Я почав говорити грімким, підпесеним голосом:

— Дорогі друзі, брати й сестри! Ми, ваші брати з Західної України, перейшли тисячі кілометрів на те, щоб сьогодні стати перед вами і заявити вам усім, що нас єднає одна доля, кличе одна для всіх нас Мати-Україна йти їй на поміч всюди, де лише того потрібно, бо настає час визволення з ворожого ярма всіх її земель і всіх її дітей!

Ми не сподівались, що в розпалі гігантичної боротьби, на самому фронті, ми зможемо до вас промовляти. Що так сталося, завдячуємо вашій геройській видергливості й Божому Провидінню, що охоронило ваше життя. На довгому шляху нашого маршу ми бачили горе, нужду, смерть і розпуку наших братів. З надією на краще вони взялися тепер до праці, щоб усунути зло, щоб на страшних руйнах, які нам лишили наші вороги, творити нове життя. Вільне життя по своїй волі, по волі всієї української нації! Безперечно, львину частину розгрому комуністичної бестіяльної системи, завдячуємо побідній німецькій армії, яка проганяє з наших земель тих, що майже тридцять років пили українську кров; винищували нас голодом, тюрмами, тортурами, сибірським холодом і мором казахстанських пустинь! Але тому всьому нещастю мусить настати кінець! Кінець большевицько-комуністичним знищанням! Кінець і смерть усім комуно-російським гнобителям! Загибіль неволі й рабським колгоспам! (за час моєї промови народ кількаразово одушевлено її оплескував і вигукав: Слава! Ура! Хай живе Українська Влада!).

Після того слово взяв Роман Хміль. Він говорив також про політичні зміни, а потім про форми господарської організації, визиваючи присутніх приступати до виборів голови міста.

Третим промовцем був Володимир Окулярник. Він говорив про потребу господарської відбудови й про те, як до неї приготовитись. Очевидна річ, що він не міг висловити вповні наших бажань і плянів, бо тому перешкоджала присутність фольксдойчів і німців. Отже, говорив про конечність обробити землю, перевести засіви й т. п.

Після закінчення мітингу присутні це довго розмовляли з друзями, а я пішов трохи відпочити в сусідній хаті, бо майже двогодинною промовою і недоспаними ночами був дуже вичерпаний.

В цей час надлетіли большевицькі літаки й почали скидати на передмісті бомби. Свіжа турбота! Ми боялись не лише за себе, але й за тих людей, що ще не розійшлися після мітингу. Большевики могли скинути бомби на ту товпу. Але, хвала Богові, так не сталося, хоч вони й перелітали понад головами. Народ заховав спокій, а друзі да-

лі промовляли до них вже на довільні теми, щоб відвернути увагу від літаків, бо тікати й критися не було де.

Пізніше народ розійшовся і ми раділи нашим спільним успіхом, хоч були свідомі того, що далі мандрувати немає куди, бо за п'ять кілометрів від міста йдуть страшні бої. Чи завернулись до Чорної Долини, чи оставатись тут під обстрілом большевицьких бомб? Думки друзів були різні. Я був за тим, щоб зостатись на місці, бо чайже німці прорвуть большевицьку лінію і підуть на Крим. Друзі „богослови” хотіли вертатися не лише до Чорної Долини, але аж до Красного, де ми перебували більше тижня, ждучи переправи через Дніпро. В результаті переговорів, вирішили зостатись, бо на тому я категорично наполягав. Я не міг самочинно порушувати напрямних, які отримав від моїх зверхників. Інакше думали деякі друзі, які ні за що не відповідали, хіба самі за себе і то не в усіх справах. Натомість я мусів відповідати за все. Ось чому я не був податливий, як того собі бажали прихильники „відвороту”.

Інакше це виглядало, коли нам було унеможливлено всяку роботу, але інакше, коли б ми самі були почали „відворот”. Бо по що ж тоді ми вибиралися сюди? Навіщо брали на себе справу виповнити яку не мали сил? Говорю тут про силу волі й витривалости, бо чайже не можна до того підтягати обставини, які не раз були сильніші від нашого бажання і сили волі. Чому? — спитаєте. Відповідь проста: це був воєнний стан, військові акції, що йшли по лінії інтересів нового окупанта і не раз перекреслювали наші бажання і наші цілі. Це той „віс майор”, який мав силу стримати нашу волю, а що більше — знищити нас самих!

*

Друга ніч у Чаплинці була також неспокійна. Друзі відпочивали (якщо це взагалі можна було назвати відпочинком), коли надлетіли большевицькі літаки й почали скидати бомби. Друзі позалягали по ровах і ждали ранку. Одинокий льох, що був на подвір’ю, був переповнений жінками й дітьми. Від розриву бомб вилітали останні шишки з хат, сипалась з дахів черепиця. За другим налетом большевики скинули бомби прямо на наше подвір’я і вбили кількох німців та поранили декого з цивільних. За хви-

лю знову засвистіли бомби, одна з яких упала на розі хати, де я лежав на ліжку. Від вибуху повилітали всі футрини з вікнами разом, повиривало двері, а мене викинуло з ліжка на долівку і потовкло трохи кости. Я вибіг на подвір'я, де застав друзів, які були не менше стравожені моєю долею, як я їхньою. Але всі, хвала Богові, були здорові. Тимчасом бомби почали падати чимраз далі від нас.

Вранці місцеві пекарі запросили оглянути їхню пекарню та скуштувати хліб, який вони почали випікати. Німецькі лікарі дали вже замовлення на хліб для лічниці, але вони не знають чи жадати гроші, чи давати задармо. А як не задармо, то скільки брати за півторакіограмовий буханець? Радимо, порозумівшись з головою міста, якого вчора вибрали, брати по півтора карбованця, бо чайже коштує мука, труд і опал.

Розмовляючи пізніше з одним молодим німецьким лікарем у ранзі поручника, довідався, що він походить з Судетів, де я мав колись багато приятелів-чехів і німців, з якими познайомився чи то на університеті в Празі, чи на вакаціях у Судетах — в Мості, Духцові, Ліберці й ін. в 1935-1938 рр. Лікар почастував мене пачкою цигареток і став розпитувати, що мене сюди кинуло і які мої завдання. Дещо сказав йому. На мое здивування, він зовсім подружньому перестеріг мене, щоб був я обережний і виїхав звідси, бо можу попасти в лапку СС-ів, які всю цю частину фронту мають перебрати в свої руки і почати генеральний наступ на Крим... Нашу розмову перервав шум советських літаків, які почали скидати бомби на дороги, якими посувались відділи СС-ів.

— Тікай! — крикнув я по-українськи до лікаря і, немов прошитий електричним струмом, скочив у придорожній рів. Ще чув: „Ж-ж-ф-рр-ум-буврр”! Далі оглушив мене страшний грюкіт. Прочунявши, відчув, що по чолі й у хахах ніби спливає піт. Але потягнувши рукою, переконався, що то був не піт, а кров, що спливала з моєї розбитої голови. Поки вспів підвєстися, коло мене вже був лікар, обриваючи шматки з моєї роздертої сорочки, також скривавленої, бо й плечі мені трохи ушкодило.

— Зі габен глік! — промовив лікар. І, справді, я мав щастя...

Але чому я скочив якраз у ту сторону, де впала бомба? — запитував сам себе. Бомба розбила зовсім хату і череп-ки покалічили мені голову й плечі.

Хвала Богові! Рани були дуже маленькі. Це навіть були не рани, а дряпини. Німець-лікар привів мене до лічниці, обмив якоюсь рідиною, висмарував плечі та голову і за-певнив, що за кілька днів не буде й знаку.

По тій „купелі” прийшов я до своєї кватири, де ждали на мене друзі. Вони повідомили, що за мною питав „ортс-командант”, полковник Шурке, який обіцяв прийти за го-дину.

Точно в означеній годині приїхав люксусовим автом полковник і почав розпитувати, хто ми, куди йдемо, що думаємо робити? Потім членко запросив мене в авто. А я й собі попросив друга Романа Хміля, як свого заступника, щоб був свідком усіх непередбачених справ, що мали бути „обговорені” в оргскоманданта.

Зайжджаємо до командантури. Тут було повно старшин високої ранги, включно з „зондер дінст”-командою. Про-вівши нас до канцелярії, полковник сказав коротко:

— Мене повідомлено (назвав, хто повідомив), що тут є українська націоналістична група, дії якої нам, під сучас-ну пору, небажані. Дотепер я того не знав. Я слухав на мі-тингу ваших промов, але нічого злого в них не примітив. Однак, мушу відставити вас до вищого командування, я-ке дасть остаточне рішення.

Ми пояснювали полковникові, що не маємо ворожих намірів супроти німецької армії. Наше завдання — допо-магати населенню визволених теренів України, головно, в організуванні господарського й культурного життя.

На це полковник відповів, що, можливо, саме те, що ми робимо, і не є в гармонії з німецькою адміністрацією, яка має сюди прийти. „Господарські команди” (ВІКДО), ска-зав він, подбають про господарські справи.

Наша розмова закінчилася. Полковник членко з нами попрощається і наказав своєму шоферові завести нас додо-му, жалуючи, що ми „не маємо до диспозиції свого авта”. Додав, що завтра пришле до нас велике авто, яке завезе нас до „вищої команди”.

В ПАСТЦІ ТРУП'ЯЧИХ ГОЛІВ

Цілу ніч ми не спали. Думали й думали: що робити?

— Друзі, тікаймо! — казав я. — Подаймося трохи набік, в інше місце, щоб щезнути тим чортам з очей.

Але більшість друзів моєї думки не поділяли.

— Друже провідник! Як тікати? Німota зловить і всіх постріляє! — говорив переполохано Окулярник.

За втечею був Бардахівський. Однак, робити треба було так, щоб справді не погинути. Втеча була непевна, бо не було куди тікати.

Бардахівський попросив мене, щоб я його не враховував до тих, що мають їхати „до вищої команди” бо вчора заподали ми на одну особу менше, як вдійності всіх нас було.

— Добре, — кажу, — зоставайтесь! Хай вам Бог допомагає. Якщо не вернемося, то знатимете, що з нами сталося. Будете єдиним свідком нашої „малої історії”.

Не так сталося, як гадалось. Ми майже всі вирятувались, а Бардахівський, відбившись згодом від нас, помандрував на Крим, де зустріла його страшна смерть. В половині 1942 року „гестапо” розстріляло його в Джанкої разом з ще одним другом, що працював з ним на організаційній роботі.

Нашвидку пишу звіт і звідомлення про події, щоб передати Бардахівському з дорученням переслати до „гори”. Ми знали, що провідника ІІІ Похідної Групи-Південь, друга Річку, арештовано, але чайже хтось мусів заступити його. Оцей звіт був останнім з нашої праці на Сході!

Приїхало велике тягарове авто. Здивувало нас, що не було в ньому ніякого конвою. Лише шофер та підстаршина, а нас же цілий гурт здорових молодих мужчин. Отже, хоч і без зброї (ми всю зброю заховали), але могли б раду дати!..

Авто заскрготало рушієм і швидко погнало вперед. Здавалось, що ми от-от перевернемось і з нас зостанеться лише купа лахів.

З Чаплинки поїхали попід саму фронтову лінію до Нової Олександрівки. Тут уже виразно відчувався запах моря. Постояли якийсь час і рушили далі в напрямі Шевців. І тут не застали „потрібних нам” команд. Авто мчитъ

далі і за годину затримується в Брилівці. Скрізь повно німців. Здається, вся Німеччина вибралася на здобуття Криму. Висідаемо, але, як виходить з розмови, ніхто про нас тут нічого не знає. Також невідомо їм, щоб хтось мав нами „заопікуватись”. Відсилають до якогось генерала, що має бути в Копані, чи ще десь далі.

Знову мчимось. Авто наче від вогню тікає. Порох вимучує, нас гірше, як за тижні пішого подорожування. Нас охоплює злість, чому б, до біса, не тікати? Але й те оправдує само себе... Співаємо, не зважаючи ні на що:

„Націоналісти! Раз, два!
Молоді орлята.
Хлопці, хлопці
І дівчата! ...”

Німці про щось питаютъ, але байдуже — летить стежками націоналітична пісня:

„Україна-Мати,
Кличе нас повстати:
Одностайне стати,
В бою погуляти, гей!
Націоналісти, раз, два!
Молоді орлята,
Хлопці, хлопці
Соколята! ...”

Наспівались, аж похрипли. Просимо німців, щоб пристали, бо хочемо пити. Послухали.

Згодом завертаємо автом на польову дорогу, і воно скаче, як заяць по капусті. Їдемо до „самого генерала, що напевно десь там таки є!”

Спинились у Великих Маячках. Шалена подорож тривала майже до четвертої години. Вимучені й поденервовані, заходимо до будинку, де всіх нас строго перевіряє військова поліція. Значить, генерал „вдома”! Водять нас від „Анни до Каяфи”, нарешті кажуть всім разом зйти до окремого будинку. Довідуємося, що тут колись зайджали російські царі, і навіть перебував сам „батько” — Сталін...

Ждучи на коридорі, познайомивсь з українцем на прізвище Ластівка, що був у генерала за переводчика. Він похитує головою, співчуває. Каже, що не з добром звідси

вийдемо. Жаліємо, що в дорозі не повискали з авта. Але Бог був з нами!

На жаль, не мали змоги більше поговорити з Ластівкою, бо вийшов якийсь гестапівець і покликав нас до кімнати.

Почалось. Поліційний допит: хто, звідки, чому і т. д.

Допит був відносно лагідний, і ми відповідали, що могли згідно з прадою, а решту „вимотували” на всі лади, як кому краще виходило. Те, що, здавалось нам могло б пошкодити загальній справі, промовчували або говорили неправду.

Нарешті, нібіто допит скінчено. Ніхто нас не бив і не силував. Лише генерал говорив дуже гостро, аж здавалось от-от потягне позавуха.

Всі мовчали. Ралтом генерал запитав: „Хто є вашим провідником — Бандера чи Мельник?”

Це питання нас заскочило. Не знали, що відповідати: котре краще? Виходить, генерал визнається в нашій внутрішній ситуації. Він, може, навмисне не питав про це раніше, щоб довідатись від нас самих, хто ми? Алеж ніхто досі й слова не сказав про свою політичну принадлежність. Націоналісти — і тільки!

Починаємо викручуватись — мовляв, нашим провідником є Річка. Я вдаю, що взагалі не розумію про що мова? Ніби не знаю нічого ні про Бандеру, ні про Мельника...

З скрутного положення „визволив” нас Ластівка. Він сказав: „Їр фірєр іст Мельник!” Нам аж піт на чоло виступив, але ми ні потвердили ані заперечили

Я знов, що Ластівка свідомо це сказав, бо він добре знов, що ми діємо з рамени ОУН-революціонерів, значить з-під проводу Степана Бандери.

Коли ми виходили, Ластівка сказав, що ми мали щастя, бо, коли б був нас не визволив, хто зна, чи були б звідси вийшли живими, бо генерал дуже ворожо наставлений до Бандери.

Але на цьому наше „ходжене по муках” не кінчилося. Генерал наказав нас відвезти до Асканії Нової, де перебував головний штаб армії, який мав дати остаточне рішення. „Можливо, що вас будуть потребувати... — пояснив Ластівка.

— На, маєш! — говорили друзі. — Здавалося, вже вибрели на чисті води, а тут ще лихий зна, що з нами буде!...

Завезли нас знову до Чаплинки, де ми переночували, а другого дня те саме авто потягнуло нас пісками до Асканії Нової.

Асканія Нова — це найкраще місце відпочинку південної України! Чудесний зоологічний парк, розкішні субтропічні рослини й квіти: овочеві дерева, городи, водограї. Нічого подібного досі ми в Україні не бачили.

„Передсмертний город”, — говорили друзі, і не без причини.

Тут містилася Головна Команда Одинадцятої Армії.

Зустріли нас „чорні” й „блілі собаки”: поліцисти, СС-мани, зондердінсти, і Бог знає ще які поспаки, що говорили також російською мовою, а деякі знали й українську.

Почалася ґрунтова поліційна перевірка. Забрали від нас посвідки, що їх отримали ми були у Тернополі. Потих посвідках відразу пізнали, що йдемо ми не з Мельником, а належимо до „Бандера-тевегунг”, бо Мельник похідних груп не має!

Смертельна небезпека! Попали в саму гущу „хрестатих” чортів! Якийсь зондердінст-фюрер, з пошрамленим лицем, визвірився на нас, наче люципер, і почав репетувати як справжній представник пекла. Котрийсь з друзів хотів був щось промовити, але зараз же дістав полічника.

В душі молю Господа, щоб бодай ще раз нас врятував, а більше живим у руки катів не дамся! Молюся. Мої друзі, здається, також моляться.

Нас вивели на подвір'я, опісля знову покликали до того самого будинку. Потримали півгодини, перепитали ще раз те саме й знову під сильною поліційною ескортою вивели. Вийшов кат-фюрер. Скрегоче зубами, щось погрожує, а потім посміхається крізь зуби й знову скажені. Крізь зуби вибризує словами, мовляв, дасть нам Бандеру. Весь час чуємо: „Бандітен”!

Виходить генерал і кличе „фюрера” на нараду. Ми всі, оточені дулами „фінок”, йдемо мовчки на середину площі. Знову появляється „фюрер” і кличе мене самого. В дверях пхає наперед себе так сильно, що я мало голови об стіл не розбиваю. Відчуваю в очах слізози, болить голова. З

прикущених уст тече кров. Садовлять мене на стільця і питаютъ:

Чи знаю Бандеру особисто? — Ні, — відповідаю (хоч запізновався з ним 1939 році в Сяноці).

Чи знаю Стецька Ярослава? — Ні!

Чи знаю Яцева? — Ні!

Чи знаю Річку? — Знаю! (запізно було казати „ні”).

Чи знаю тих „бандитів”, що повисли в Миколаєві? — Ні!

Чи можу ще щось сказати? — Ні!

Чи маю щось на оправдання своїх вчинків, звернених проти „Гросдойчесрайху” і німецької армії? — Відповідаю, що оправдання маю! Я ніколи не виступав проти німецької армії. Як карний член Організації Українських Націоналістів, виконую накази, бо вважаю, що роблю це для визволення своєї Батьківщини з-під большевицько-комуністичного ярма. Я — лише дисциплінований воїн своєї Нації. Як провідник дорученої мені Державним Програмом частини, стараюсь разом з моїми підлеглими робити все так, щоб наша праця була корисна для України, а водночас — не була шкідлива для німецької армії, бо вона громить найбільшого ворога України — комуністичну Москву! Я скінчив.

— Чи знаєте, що Бандера й весь уряд Стецька арештовані?

— Так, знаю! Але я вважаю це великою кривдою для України. Думаю також, що зайшла велика помилка, яку німецький уряд може кожночасно направити!

— Чому ви брехали, що йдете під проводом Мельника? —

— Я не брехав і нічого не казав! За час, помилившись, відповів перекладач генерала.

Чому слухаєте не Мельника, а того бандита Бандеру, який виступає проти інтересів „Гросдойчесрайху”?

— Мельника не слухаю, бо ніколи не підлягав його наказам чи дорученням. Отже не маю що слухати. Не знаю, як думає тепер Бандера, бо він арештований! Але пригадую, що нам дотепер ніхто не доручав виступати проти німецької армії.

— То ви такий самий бандит, як ті, що вже повисли! —

заскрготав зубами „фюрер” і звелів мене випровадити.

За хвилину він вийшов на подвір’я і наказав відпроводити нас до „окопів”, і постріляти — додав.

Ми йшли мовчки, наближаючись до глибоких ровів, що перехрещувались по городах і служили, мабуть, за охорону проти бомб.

Я поглянув на друзів. Вони були бліді, хоч і не чули слів „фюрера”, що наказував нас постріляти. Але догадувались.

Нас вкладають півколом. Тиша. І нараз — нальот більшевицьких літаків — і бомби, бомби! Колись я їх боявся, а тепер прошу Бога, щоб впала найбільша і всіх нас побила, щоб не було кому і кого стріляти! —

Страшні вибухи повторюються. Ми всі лежимо там. Відкриваю очі і бачу того страшного „фюрера”, що видався мені дияволом із пекельного дна! Якась сила наказує мені говорити. Говорю. А може то не я? Може дух говорити за мене так гарно по-німецьки, що „я був у Німеччині... бачив Адольфа Гітлера... мав багато прятелів німців у Судетах... запізнався з ними в Празі... Був в Карпатській Україні... Пізніше був у Відні й мешкав цілий місяць на вулиці Гетого... Там запізнав багато летунів... Цікаво, чи вони ще всі живуть?.. Такі були добрі!.. Казали, що буде Україна вільна, а... ви нас розстрілюєте?.. Чому?.. Ми нічого злого не зробили... А чи ви маєте жінку?.. Маєте дітей?.. Чи маєте родичів?.. А пишете їм?...

Говорив я, чи дух, але говорив і „фюрер”, лежачи коло мене, слухав, посміхався, ставав серйозним і далі слухав... Він щось мені відповідав, але не пам’ятаю, що саме. Я говорив, поки не сказав усього, що душа, яка за хвилю мала розлучитись з тілом, хотіла сказати.

Тривогу відкликано. „Фюрер” зовсім змінився. Відійшов від нас, щось поговорив з тими, що мали нас стріляти, і наказав мені йти з ним до генерала. На коридорі чे�мно попросив мене підождати. З годину не виходив.

— Ну! — зідхнув він, вийшовши, „зі гaben глік!” Сказав це чомусь сумово, і попросив повідомити моїх „камарадів”, що ми є звільнені й можемо вибирати: вступ на працю до ВІКДО (віртшафтс команда-господарська команда), або поворот додому.

Ми вирішили йти додому. Я оправдувався перед „фюрером”, що не можу йти до ВІКДО з тої причини, що на мене жде мати, якої не бачив десять літ, що перемучений і виснажений всім пережиттям. Це саме бажають собі мої „камаради”.

— Ми разом працювали, разом „воскресли”, разом хочемо йти додому! — заявили мої друзі. Після того кожний з нас отримав таке посвідчення:

Armee Oberkomando 11.

Askania Nowa, den 11 October 1941.

BESTAETIGUNG.

Ich bestaetige hiermit, dass Herrn N. S. Czartoryskyj, geb. in... X.Y. Beruf Professor, Fuehrer der Gruppe A-1, der Organisation der Ukrainischen Nationalisten, seine Taetigkeit auf Anordnung der AOK-11, eingestellt hatte und sich nach West Ukraine (Galizien) zuruckziehte.

Der Obgenannte sich an Polizeibehoerden in Lemberg zu melden verpflichtet ist.

Oberbefehlshaber der AOK-11
und Sonderdienst Fuehrer

gez. von....

Підпис нечіткий.

Нас відставлено знову до Чаплинки. Тут ми „зорганізували” підводи, поскладали на них все своє „добро” включно з роверами, і поїхали назад. Переправились понтонним мостом, що постійно стояв на Дніпрі, як єдине місце переправи, і зупинились знову в Красному. Громадяни не знали причини нашого повороту і не кидали думки поставити нам пам'ятник за життя. Ми з ними поділились набутим досвідом і лишилися ждати контакту з „горою”.

Замість звідомлень, прийшло троє хлопців, один з яких мав „уповноваження” повідомити мене, щоб я як найскоріше виїхав до „гори”. Так я і зробив.

Але пізніше жалував, що „того типа” не „уповноважив” нагаєм, бо це йому належалось. Натомість мій заступник, якого я звільнив від обов'язків, почав був доносити на мене, що я „мельниківець”, бо „навіть таке сказав генералови” і багато глупостей. Пізніше я був лютий, що той „друг” був до тієї степені недружцім, він бо знав, хто

говорив до генерала, і чому, але в моїй неприсутності „забув” це!

Знайшов повозку. Найнняв фірмана і поїхали шукати „гори”, якої ніде не знайшов, бо штафета була сфальшована. Теодор Д., що мав „уповноваження”, родом з Підволочиськ ввів мене в блуд, а сам щез. Я довго міг би вганяти по селах і містах, але проводу однаково не знайшов би, бо був він майже в цілості виарештуваний. Перееконавшись в цьому, я вирішив „переуповноважити” Теодора Д., але не знайшов його ніде. Він втік і крився.

Мандруючи одинцем, мав ще кілька пригод, що могли б покінчитися для мене катастрофою, але завжди Бог мене виводив на правильні шляхи.

Перша небезпека зустріла мене в славних Сороках, де якась німкеня лаяла колгоспників і Україну, чого я не мігстерпти. Слухав, слухав, а опісля вирвав батіг у фірмана і скраяв його до крові. Мене арештували й приводили до поліції, звідки, при помочі українського поліциста я втік через вікно, просидівши в арешті всього годину.

Другий раз арештувала мене німецька військова поліція у Кіровограді, бо перейджаючи містом потрапив я в облаву. Але й звідти викрутівся. Третій раз був арештований у Вінниці. Сталося це так: голод примусив мене піти до німецької крамниці (іншої не було!), яка запропонувала мене до Орсткоманди. Знову допити. Мало не розстріляли.

Тут довідався, що минулого тижня перестав виходити український часопис, що його видавав мій друг Іван Рогач, який переїхав до Києва. (На другий рік гештапо його розстріляло). Вирвавшись з Вінниці, був більш обережний, хоч не раз охоплювала мене така лють, що був би вбив першого-ліпшого німака, так вони мені вже далися взнаки!

На поворотній дорозі не поминув ані одної місцевости через яку проїжджав передше. Говорив про всякі справи з головами громад і командантами міліції. Вони тепер мене розуміли більше, як спочатку, коли ми перестерігали і вияснювали ситуацію. Значить, передбачали ми те, що згодом стало дійсністю!

Остання небезпека на Східно-Українських Землях зустріла мене на прикінці 1941 року на мості через Збруч, де я попрощався з своїм вірним фірманом. Я дав йому в подарунок свій годинник і 300 карбованців, а сам з наплечником пішов пішки.

Вже був поминув поліційну будку, коли надійшли авта. Поліцист вийшов з будки, перевірив у шоферів документи і, побачивши мене, сказав, щоб підійшов до нього. Роззлоблений на всіх і вся, тицьнув йому лапір „Арме Оберкомандо 11.”, думаючи, що відчепиться. Але поліцистові було цього замало. Він завів мене до будки і почав перешукувати наплечник, викидаючи те, що йому подобалось. Навіть коц відложив, як „військову річ”, хоч я його носив із собою ще з Карпатської України, де отримав від чехавояка. Перевірив також маленьку валізочку і повикидав, що „краще”. Нарешті задумав ревідувати мене. Та не довелось! Я „перевірив силу своїх м'язів” на його підборідді і він упав непритомний біля моїх ніг. Це був мій перший такого роду „подвиг” від часу німецького наступу на Україну.

Я похапцем викинув у річку якусь книжку службових записів, відірвав телефон, ударив ще пару-разів поліцая у відповідне місце, і сам побіг у сади Підволочиська. Опинився в відомій мені хаті.

Мав і тим разом щастя, бо коли б німець знайшов був моого „бельгійця”, якого я постановив принести зі собою додому, був би почастував мене кулею. А так вийшло і йому і мені на добре. Він напевно далі робив свою службу, а я „спокійно” йшов підводою, простилиши йому всі його образи, якими мене „обкладав”, називаючи „бандитом швайнераєне”, і т. д. Він своє відпокутував, а я мав при собі всі свої речі, включно з коцом, якого йому вже більше не захочеться!

Так я закінчив свою першу довгу мандрівку від Сянурічки аж по Крим.

Останній епізод на місті в Підволочиську був початком активної зміни, що зайшла в моїй душі й моїм серці. Від того часу німоту я ненавидів гірше як чортів, і не жалів жадного, коли хтось „репрезентанта Нової Європи” посилив „кози пасти”! Такого терміну ми уживали, коли

я в другій половині 1943 року пішов до рядів Української Повстанської Армії, що тоді розгортала крила до нового лету, до нової боротьби на смерть і життя з обома наїзниками: німецьким і російсько-комуністичним!

Але це не належить до цих споминів. Може, колись згадаю і цей другий період.

Моя мати зраділа мені так наче б лише одного мене мала. А так воно не було. Нас було п'ять і всі служили одній ідеї: ідеї визволення України. Не знаю, чи хто з них ще живе, бо всі боролись з червоними наїзниками на Рідних Землях. Знаю, що Петро згинув, як старшина УПА в рядах якої були також всі мої стрийні і тіточні брати. Лише мені одному судила доля дня 24 липня 1944 року, внаслідок занедужання, попасті у руки німців в с. Волцнові (Жидачівщина), від яких за декілька днів я втік у Сяноці. Та це вже, як я згадував, спогади, які сюди не належать, хоч саме це спричинилось до того, що я попав за кордони своєї дорогої Батьківщини. Так. Але лише фізично. Бо духово я завжди з Воюючою Україною, яка вірю, скоро знову покличе мене продовжувати Похід за Її повне визволення!

*

Отак добігли мої спомини до свого закінчення. Бони, хоч об'ємисті, але неповні.

Україна поневолена. Вона наче закований Прометей, і московсько-комуністичне гайвороння клює її живе тіло. Віримо, що внедовзі вона розірве пута і, вільна, засяде між вільними народами у повній своїй величі, красі й силі! Її правда, її древня культура й геройська боротьба за волю, самостійність і державність — стане на довгі віки прикладом для свободолюбного світу, палаючи провідним смолоскипом для всього людства!

Але, щоб це скорше сталося, мусимо в серцях, умах і душах тримати слова стародавнього грецького мудреця **Діогена**: „Основою кожної держави є виховання її молоді!” І слова **Лямартіна**: „Історія навчає всього, навіть майбутнього!” Нехай же ці слова тямить не лише наша молодь, але й ті, що її виховують! Завчім і пізнаймо наше минуле, щоб остаточно зуміли ми створити краще майбутнє для себе й наступних поколінь.

Вольтер казав: „Ідеї — це наче птахи, люди не мають їх, поки не виростуть!” Наше покоління виросло в нових ідеях, ідеях боротьби за незалежність і державність. Продовжуючи ті ідеї і вирошуючи в них нові покоління, приспішимо їх реалізацію!

Похід наших Груп не закінчений. Його мусимо продовжувати й завершити! Про це не сміємо забути! Горе тим, хто дозволить у майбутньому, замість Похідних Груп українських воїнів, пустити наперед, на українські землі московську чорну чи білу зграю!

Бо „добрий початок — половина справи”, як казав Горацій.

Другу половину справи осягає Воююча Батьківщина діями своїх синів в УПА, а завершать і зреалізують ідею побудови Української Самостійної Соборної Держави усі живі і ті, що прийдуть, в Україні і поза нею.

Кінець.

З М І С Т

1.	Передслово	5
2.	Вступ	7
3.	На Північ	8
4.	У Південній Групі	17
5.	У Хирові	40
6.	У Самборі	40
7.	У Дрогобичі	43
8.	У Стрию	50
9.	У Рогатині	81
10.	У Тернополі	97
11.	Нова Перегрупівка	99
12.	Перша Екскурсія в терен	102
13.	У Підволочиськах	105
14.	Волочиськ — Фельштин	111
15.	У Проскурові	141
16.	Довкола Вінниці	142
17.	В Умані	159
18.	Велика Парада	167
19.	Що буде з колгоспами?	174
20.	В міжфронтовій смузі	179
21.	Несподівана стріча	184
22.	Над берегами Дніпра	203
23.	У Чаплинці	206
24.	В пастці труп'ячих голов	212
